

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

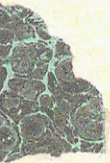
1005

1005

Lucy
1005

104

Yuzhnyy Pys' - Yuzhnyy Pys' / 19
2013 ~~1116~~ 349
July

104

1005 *№ 121. № 176. 3/9*

Գ Ի Ի Ղ Ա Վ Ա Ն

PA
21624

Ի Ա Ղ Ի Յ Ա Յ

Գ Բ Ե Ց

Ա Ղ Ե Բ Ա Վ Ա Ն Գ Ի Ի Ե Ց

127

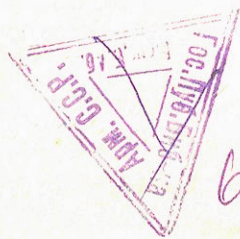
Տ Փ Ի Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ՎԱՐՎԱՆԵԱՆՑ ԵՒ ԸՆԿ.

1883

ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ
ԹԵՄԱԿԱՆ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԶՆԵՐԻՆ

Доз. Цензурою. Тифлисъ, 17-го Юня 1883 года.
Тип. М. Вартанянца и К-о, на Троиц. пер. д. № 11

688

1005 - 2013
ԿՔ 1000

ՆՈՒԷՐ

ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ

ԹԵՄԱԿԱՆ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԶՆԵՐԻՆ

ա շ խ ա տ ա ս ի ռ ո ղ ի ց:

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Շատ տարիներ չեն անցել այն օրից, երբ ամենքս էլ խոնաւ ու խարխուլ բնակարաններում, հակամանկավարժների ծանր ազդեցութեան տակ, խրթին ու անհասկանալի դասազրբերը մըմնջում, սերտում էինք....

Վամենալով անյիշատակ չը թողնել այդ օրերը, կամենալով մեր գրականութեան մէջ իր արժանի տեղը շնորհել այդ օրերին, ես ամենայն սիրով աշխատասիրեցի այս գիրքը՝ որպէս պատկեր և բացատրութիւն մեր անցեալ դպրոցական կեանքի:

Ըյժմ լոյս ընծայելով սորան՝ տալիս եմ ձեր ձեռքը, ընթերցող, և գրական ասպարիզին թողնում սորա դատաստանը...

ԱՂ. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆՑ

1883 թ. Մայիսի 29
Վաղարշապատում

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅ

Ա.

Ք Ա Ր Ո Ջ

Գարունքն էր:

Առաւօտեան լոյսն ու մութը իրարից դեռ չէին բաժանուել, դեռ Շամշուղեցիք խորը քնից չէին սթափուել, ժամկոչ Քիքանը եկեղեցու ջուխտակ զանգակը ծնդծնգացրեց ու կամաց քայլերով դէպի Նահապետանց կալի կողմը գնալով՝ ձայն հանեց.

—Չարթնեցէք: Էսօր կիրակի ւ. ժամ համեցէք. քարոզ կնյ. . .

Գիւղը դզրդաց նրա կրկնումներից:

Շատ ժամանակ չանցաւ, երկու երեխայ—Արամն ու Մարգարը—վազելով մտան եկեղեցին: Գորանք տէր-Ղուկասի աշակերտներն էին, որ մի և նոյն ժամանակ տիրացվութիւն էլ էին անում: Տէրտէրը սորանց օգնութեամբ ժամասացութիւնը սկսեց: Եկեղեցին հեռզհեռէ բազմութիւնով լցուեց: Առաջ մեծերը, յետոյ միջակները և այսպէս կարգով ամենքն էլ շարուեցին: Սեղանի խաչկալի առաջին մէկ մոմ էր այրվում. կանթեղը ուղիղ զրբակալի առաջին էր կախած: Փուրվառի մէջ ծը-

խում էր խուճկը, որ իր անուշահոտութեամբ ու հաճելի բուրմունքով աւելի էր շարժում ժողովրդի անխառն ջերմեռանգութիւնը. . . .

Տէրտէրը երբ «նորաստեղծեալ-ի աւետարանը» կարգաց, Արամն ու Մարգարը միաձայն սկսեցին «նորաստեղծեալ» երգը: Լսողները ականջը գնգում էր նրանց բարակ ու կլկլան ձէնիցը: Ամենավերջի տունը սկսեց մի օտարական՝ բոլորովին տարբեր եղանակով: Ամենքն էլ ապշեցին այս մարդի անսովոր եղանակի վրա: Մինը միւսի գլխովը ծկրակում էր իմանալու, թէ ո՞վ էր նա...

Հէնց որ երգեցիկ երեխաները ուզում էին գնա անել, տէրտէրը ձեռքի իշարաթով հասկացնում էր «կամաց ձէն պահեցէք:» Երեւի նա գիտէր օտարականի ո՞վ և ինչ հունարի տէր լինելը: Տէրտէրը օտարականին իր առաջն էր կանգնեցրել, իսկ հանրածանօթ տիրացու Աւետիքին, որը կարգալ-գրել հագիւ թէ գիտէր, բայց լաւ էր երգում՝ պատկանեալ տեղիցը հեռացրել էր: Մեծասիրտ Աւետիքը խռովել, ժամ չէր ասում:

Օտարականի դիրքը աւելի էր շարժում ժողովրդի հետաքրքրութիւնը: Նա ձեռքերը խաչմերուկ դրել էր կրծքին, գլուխը բարձր ջրակալած աչքերը խաչկալին քցել, սոսի մինը առաջ, միւսը լետ դրել: Սորա մագերը մինչև ուտերքն էին հասնում: Գլուխը շարժելով, մորուքը տմբացնելով, հաստ ձայնը կտրատելով-կլկլացնելով, նա այնպէս էր երգում «Միօնի որդիկ», որ լսողները ակամայից կարող էին մտմտալ. «աղբէր, սա հրեշտակ ա, թէ սատանայ. դրնովը մտաւ թէ լուսամուտովը:» Հէնց որ միանգամ էլ ձայն-խաղը խիստ վեր քաշեց ու լանկարծ ցածրացրեց, Արամն ու Մարգարը թէքուեցին տէրտէրի կողմը՝ մի մի մոմ ձեռքերին: Տէրտէրը երեսը

ժողովրդին դարձրեց՝ խաչը ձեռքին: Ամենքն էլ իմացան, որ նա քարոզ է տալու: Ալիւորները ծալապատիկ նստօտեցին:

«Օրհնեալ ժողովուրդ, օրհնուի ձեր տուրքն ու մուտքը, պողաբերուի ձեր հանգն ու անդաստանը, լըցուին ձեր հորերն ու ձորերը, աճէք դուք էլ, ձեր տաւարն էլ. մի խօսք պէտք ա ասեմ, գիտեմ որ դուք բարի էք, ինձ կը լսէք. . . .»

Տէրտէրը մի քանի րոպէ հազալուն նուիրեց: Նա թէ ի՞նչ պէտք է ասէր, ոչով էլ կասկած չունեցաւ: Ամենքն էլ գիտէին՝ որ տէր հայրը վատ բան չէր ասիլ: Աշկարա երևում էր՝ որ նորա բերանից հրեշտակները դուրս ու տուն էին անում. . . .

«Միրելիք, շարունակեց նա, Աստօժ էս գէղի համար մի լուսաւոր ճրագ ա դարկել, դուք չէք իմանում: Պէտք ա, որ ամենքս էլ էգ լուսն ընդունենք: Առանց լուսի աշխարհքը հառամ թիքայ ա: Ով որ Աստծու լուսից կը փախչի, նրա գլխին քար ու երկաթ կ'ընկնի, աչքի լուսն էլ կը մթնի: Լուս ասածդ ուսումն ա: Մենք շատ վաղուց Աստօժ էինք կանչում, որ մի հալալ, ուսումնագէտ վարժապետ ունենանք: Վերինը մեր խօսքը լսեց, մեզ տուեց: Մնում ա, որ մեր հոգին ու սիրտը ցնծայ: Տեսնում էք առաջիս կանդնած օտարականին. սա ա, որ իրան ստովն եկել ա էս գէղը: Աստօժ մեր երեխանցը կորցրեց ոչ: Էն անմեղ գառներին ո՞նց կը կորցնէր: Նրանք կը կարգան, սուրբ տաճարումը ժամ կ'ասեն ու մեզ կը մխիթարեն...»

Մարդիկ, կանայք, մեծ ու փոքր կարծես մի հոգի ու մի մարմին դառած լինէին: Սուրբ սեղանը նորանց

աչքում Աստծու աթուռի էր նմանում, ուր խաղում էին արդար հոգիները...

«Տեսնում էք ինձ, շարունակեց նա, ես ծերացել եմ—գորուծիւնից ընկել: Ել առաջուան տէր-Ղուկասը չեմ: Ել չեմ կարողանում ձեր թղթերը գրիլ-կարդալ, երեխանցը բան սովորացնիլ: Ես մէնակ հայերէն գիր գիտեմ, էս օտարականը չորս լեզու գիտի: Իմացած կէնաք, որ ով որ մի լեզու գիտի, նա մի մարդ ա, ով որ չորս լեզու՝ նա չորս մարդ ա: Չորս լուծ եզն ու ութ լուծ գոմէշը մին չի, մի ուժի չի: Ենպէս էլ ես ու էս օտարականը: Սրան պահեցէք էս գեղումը ձեր երեխանց խաթէր, որ գիրք կարդան: Սա ձեր թղթերը կը գրի՝ ձեզ գլխի կը քցի ձեր հետաքնները: Իրիկունը անժամանակ մեր տունը եկաւ սա, հարց ու փորձ արի, տեսայ որ Աստծ էս գէղին մի լուս ա տուել: Սա մեր երեխանց մը-շակն ու հոգևոր հայրը կը լինի: Ավինչ կուզենայ՝ իրան տանիցը կ'ուղարկի սրա համար—հաց, պանիր, եղ, ձու, հաւ ու էսպէս բաներ: Սրա հոգին դրանով էլ գոհ կը մնայ: Աստծ սրան հազարապատիկ կը վարձադրի: Դէ, ի՞նչ էք ասում, օրհնեալ որդիկ, Օսէփ քոխվա:»

— Եստ լու կ'ըլի, տէրտէր ջան: Դուրս գանք ժամիցը, մասլահաթ անենք» — խօսեց Օսէփը և ապա, տերևների շփոցի պէս, մի խուլ քչփչոց ընկաւ եկեղեցին:

«Լսեցէք, որդիկ, ես էլ խօսք ունեմ» — բարձրաձայն քչփչոցն ընդհատեց տէրտէրը և մի ձեռքով Արամի ու Մարգարի ձեռքիցը բռնելով, միւս ձեռքով օտարականի—շարունակեց. «այս երկու երեխէն տալիս եմ քեզ, վարժապետ աղբէր, սուրբ տաճարի մէջ, ժողովրդիս առաջին: Մարգարն իմ տղէն ա — մինուճարս, Արամն էլ

մի խեղճ իրիցկինի—հանգուցեալ տէր-Մարուքի տղէն ա—էլի մինուճար, որ յետոյ կ'իմանաս: Պարտական ըլես, թէ էս երկուսին աչքիցդ քցես: Դու սրանց լու կարգացրու, խրատի, սրանք էլ էն մէկէլ երեխանցը կը հետևեն, կը սովորացնեն ու քեզ օգնական կ'ըլեն: Իմացար:»

Օտարականը գլուխը տմբացրեց—աղէկ կեղնի — ասելով:

«Արամ ջան, Մարգար ջան, դուք էլ շատ ապրէք, իմ տասը հասնէք. ձեր վարժապետը էլ ես չեմ, սա ա — ձեռը պահեցէք:»

Վարժապետը տէրտէրի ձեռը պահեց, երեխաները վարժապետի: Այս մի այնպիսի օրինակ էր, որ տէրտէրը դորանով ոչ թէ միայն ուսումնարանի հիմնաքարը դրեց, այլ և շարժեց ժողովրդի բարի նախանձը: Օրինակը շատ է ազդում սրտին, քան խօսքը:

«Դէ, օրհնեալ լինիք, ասաց տէրտէրը ու ժամերգութեան վերջաբանը սկսեց: Մի քանի ըոպէից յետոյ եկեղեցու դուռը փակուեց...

Բ.

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Հայոց ազգը կորցրեց իր անկախութիւնը, գրականութիւնն ու փառքը. բայց ջուխտակ ձեռքով պինդ պահեց իր լեզուէն, եկեղեցին և անուէնը: Այս երեք տարրը ձեռքից չը թողնելու համար՝ նա կրեց պարսիկներից հազար ու մի հալածանք, տանջանք և խիստ պատիժ... Երբ որ թշնամին լաղթուած չեա դարձաւ՝ մեր ազգը նորէն հաստատեց իր թիկունքը իր երկնատուր կրօնի ճշմարտութեան վրայ ու մտաւ սուրբ տաճարի ծոցը, ինչպէս մանուկը մօր գրկին, նա այնպէս մնաց մինչև մեր օրերը... Կորսն, հող ու մօխիբ դարձան նորա պատմական վկայարանների մեծագոյն մասը. բայց մնաց մի առաքելական հաստատութիւն, որը չը կորեց ազգիս սրտից աստուածապաշտութեան, առաքելութեան ու գրագիտութեան սէրը:

Տէր-Ղուկասը, ինչպէս նոյն հաստատութեան պաշտօնեայ, իր հասկացողութեամբ քարոզեց ժողովրդին. բայց քանի՜ տէր-Ղուկասներ էլ Հայաստանի զանազան անկիւններում իրենց սրբազան պարտքն էին կատարում:

Եկեղեցու վսեմ խորհուրդը թելադրում էր եկեղեցականին, նա էլ իր բանաւոր հօտին էր պարզում:— Մինը թէ միւսը վառ պահեցին գրասիրութեան կայծը Հայոց սրտի մէջ:

Հայը միշտ ուզեցել է իր տղէն ժամասող լինի՝ տէրտէրի առաջին կանգնած: Հայ-կնոջ սիրտը անպատմելի է, նուիրական է դէպի ժամերգութիւնը: Ով որ

մօնթ է տեսել, անշուշտ պէտք է իմանար՝ որ բարի ծնողն ուզել է նրան տիրացու շինել: Ահա թէ ինչի՞ մօնթերը սաղմոս ու ժամագիրք էին կարգում...

Եկեղեցում փոխասողը տէրտէրից չետոյ պատուի տեղն էր ժառանգում: Տիրացուն միշտ եղել է տէրտէրի աջակիցը և նրա կողքին: Այս էլ փոքր բան չէր—տէրտէրից մեծ սով կայ: Ամենքի հայրն է նա և ամենքն էլ նրա խօսքը շաքարով ու մեղրով են կտրում...

Ուրեմն՝ ի՞նչ կարծիք, որ տէր Ղուկասի խօսքն ու խրատը մեծ տպաւորութիւն կը գործէր ժողովրդի սրբտի վրայ:

Դեռ կէս օր չը կար: Նահապետանց կալումը հաւաքուել, մեծերը քարերի վրայ նստոտել, շարուել էին. փոքրերն էլ շրջանաձև կանգնել, չէին համարձակվում նստել: Տէրտէրը մէջ տեղն էր, օտարականը նրա առաջին: Սա գլուխը քարշ էր քցել և աջ՝ ցուցամատով դեռնի փոշոտ երեսը գծելով, երեւի ուզում էր իմանալ թէ՛ իր այսօրուան վիճակը ի՞նչպէս կանցնի:

Հովը փչում էր: Հաստարմատ կազնի ծառը ժողովրդի վրայ ստուեր էր ձգել: Տէրտէրը մի քանի անգամ հայեացք ու ակնարկ ձգելով՝ կանգնողների մէջ լուռութիւն պահպանեց, որ մինչ այդ կէտը ամեն մարդ իր սրտի ուզածն էր խօսում...

«Տէրտէր ջան, խօսեց Միրզանց Օսէփը, ուզումեմ էս զարիբ աղբօրը մի քանի խօսք հարցնեմ, կը թողնաս:»

— Որդի, լեզուն Աստծունն ա, խօսան, ամա Աստծու խօսքը խօսա:

«Ա՛յ տիրացու ջան, սրտեղից ես:»

— Ես ըշտէ Ըստամփուլու երկրէն եմ...

«Բա ո՛ւր ես եկել. տուն-տեղ չունե՞ս:»

— Ունի՛մ. հրա չունի՛մ, [Ժողեր եմ ու եկեր....

«Ախր պատճառն ի՞նչ ա. խի՞ ես [Ժողել ու եկել:»

— Հէջ. ըշտէ գործ գտնում, փարա վաստրկիմ...

«Կնիկ — խիզան էլ ունե՞ս, թէ հէնց մէնակ դու ես:»

— Կին օր ունենամ նէ՛ աստէն ու անդէն շրջի՛մ գր... Հէջ փան մը չունի՛մ, միամիտ կեցէք: Տէր հօրս փողոր փաթմել եմ — գիյնա՛...

«Հիմի որ մենք չը պահենք, դու ո՛ւր կը գնաս:»

— Ըշտէ ո՛ւր... ափրուստ փնթուելու, փարայ վաստրկելու...

«Շատ լա՛ւ: Քանի՞ լիզու գիր գիտաս:»

— Գիյնամ, ըշտէ, խայոց, քիչ մը ռսաց, Ֆէրսի, ըմա թրքաց լեզուն աղէկ գիյնամ...

«Մենք խօ թուրք չենք, ինչի՛ս պէտքը թուրքի լիզուն: Մեզ հարկաւոր չէ թուրքն էլ, իր լիզուն էլ... Հա՛. ձայնը բարձրացրեց Օսէփը, էն սատանական բաներիցն էլ խաբար են. օրինակ — թլիսմագիր, ջադու, փալ բաց անիլ ու ուրիշ հազար բան...»

— Գիյնամ, ըմմա հավաս չունի՛մ: Կրնամ նէ փան մը անել, գլուխս եօլլաի տանել...

«Շատ լա՛ւ...»

— Օսէփ քոխվա, ի՞նչ ես շատ հարց ու փորձ անում, նրա խօսքը կտրեց Հանէսը, ի՞նչ ես զարիբ մարդին ամանչացնում. չես տեսնո՞ւմ, որ ամեն բան գիտի: Աշխարհքի տակ ու գլուխը գրի միջին ա, խախալել ա — էլի...

— Հա՛, տղէք, վրաբերեց Սային. տեսնում չէ՞ք, որ գրաբառ ա խօսում, լիզուն միքիչ դժար եմ հասկանում: Բա էդ ո՛նց կ'ըլի, դրա լիզուն երեխէքը կ'իմանան: Այս-

պէս խօսողին տէրտէրը քմքած իծաղով պատասխանեց.

«Որդեակ, գրաբառն ա լա՛ւ թէ աշխարհաբառը: Աստօժ անի, որ մեր երեխէքը գրաբառ սովորեն: Դու ի՞նչ գիտաս, Սայի ջան, որ էդ գիտենաս:»

— Ո՛վ ա ինչ ասում, տէրտէր ջան. ես էս եմ ասում թէ՛ էս զարիբ աղբերը որ էդքան բան գիտայ, աշխարհի խէր ու շառը դիփ իմանում ա, — ի՞նչ ա դրա հալը...

«Սո՛ւս, մասխարա, բարկացաւ Օսէփը, դու որ սրա պէս չօլէջօլ ընկած ըլես, հազար սար ու ձոր անցկացած, հաց ու ջուր էլ չես գտնի: Գիտե՞ս. Ըստամբուր որտեղ ա՛ — հրէ ջհանգամումը: Էստեղ որ թագա փափաղ առնես, չուանց էնտեղ հասնիլը կը մաշի, խաբար են:»

— Խի՞ ես չարանում, ընդդիմադրեց Սային, Օսէփ քոխվա, ես իմ կարճ խելքովը իմանում եմ, որ էդ մարդի լիզուն մեր երեխանց խելքի բանը չի. էլ ի՞նչ կայ...

«Տէ՛ր Աստօժ... Այ տղա՛, Սայի, դու որ չես իմանում, հէնց գիտաս ամենքն էլ քու օրին են: Ախր դու ի՞նչ ես, որ բան հասկանաս...»

— Ի՛է լա՛ւ, պարոն Օսէփ, մէջ ընկաւ բարեխօս հայրը, ճէի պօջը կարճ արէք. հուշաթի օր չի: Մարդին Աստօժ զարկել ա մեզ համար: Դուք ամենքդ էլ տեսաք, թէ ո՛նց ես Արամին ու Մարգարին ժամուր վարժապետ աղբօրը պահ տուի: Դուք էլ խօսք տուէք, — վերջանայ...

Տէրտէրի բարեխօսութիւնը հանդարտացրեց Սային և նա զիջաւ նկատողութեան կէտից: Օսէփը հաճութեամբ խօսեց —

«Տէրտէր ջան, էս զարիբ աղբօրը մէնակ եսկը

պահեմ իմ հաց ու ջրովը, միայն թէ՛ սա իմ Ղազարին լաւ կարգացնի: Ղազարս մի քիչ մեծ ա, լիզուն էլ թլվատ, ամա բան չը կայ—կը դրստուի: Վարժապետը որ կայ—նազի ա: Նազին գիտի, թէ՛ սրն ա սազին...»

—Նրեսպաշտուածիւն մի անիլ, խնամի Օսէփ, գարձեալ մէջ ընկաւ Սային, որ չէր կարողանում համբերել, դու՛ քու Ղազարը, տէրտէրը՝ իրան Մարգարը, տէրտէրակինը՝ իրան Արամը—խի՛: Աղբէր, բա մենք երեխատէր չե՞նք: Ասում ա—տնտես, հաւասար տես. բա էս լսել չե՞ս: Ոսկին ծոցումը մարդ ա՛՛՛ ամենքիս երեխին էլ պէտք ա սոսկի տայ—խօսքդ ի՞նչ ա:

Մինչև Օսէփը կը պատասխանէր, փողովդի մէջ քչփչոց ընկաւ: Բոլորն էլ լեզու ածեցին: Նրեի մեծածանուածիւնը աւելի համամիտ էին Սային, քան Օսէփին: Սորա պատճառը օտարականի գձուձ շորերն ու այլանդակ կերպարանքը պէտք է լինէր, որ տեսնողին իսկոյն կասկածանաց մէջ էր ձգում:

Եւ ճշմարիտ, փողովուրդն իրաւունք ունէր կասկածելու: Պարոնի լայնաձագ շալվարը, զլխին ծածկած կարմրագոյն փէսը, ձեռքին բռնած երկարակոթ չիբուխը, հաստ դազանակը, սև ու խոր ընկած աչքերը, սև սաթի պէս մորուքը, քրքրուած շորերը, քձձուած մազերը—այս բոլորը նրան նմանեցնում էին մի թափառական քիւրդի, որն իր նմանների հետ թալանչուծիւններ է անում հայոց հողի վրա...»

«Տէրտէ՛ր, մեծ բանը մտից ընկելա: Թո՛ղ, Սային ին՞չ ուզում ա խօսի: Էս գէղի երեխէքը գիփ իմն են. ես դիփունանց հմար էլ ցաւում եմ» ասաց Օսէփն ու գէմեց վարժապետին.

«Մի ասա՛, աղբէր, անուսդ ին՞չ ա:

—Օվանէս:

«Աղգ՞դ:»

—Սաղօեանց:

«Օվանէս Սաղօեանց» — կմկմաց Օսէփն ու հարցրեց. «տէ՛րտէր, էս անուսը զրո՞ջ ա, թէ՛ բրոջ:»

—Բա Օվանէս Մկրտիչն ո՞վ էր...»

«Շատ լա՛ւ: Տեսնում ե՞ս, Օվանէս աղբէր, էս մարդիկը գիփն էլ լաւն են, ամենքի երեխէքն էլ գովական են. սաղ աշխարհումը էս գէղը մի հատիկ ա: Բեզ կը պահենք—ինչքան վախտ էլ քու սիրտը կուզի: Ամա թէ՛ ուրիշ ծ ու ն ու թ ի ն տեսանք, վա՛ն եկել ա, քեզ տարել...»

—Ինչ կը հրամե՛ս. եսիկ շատ աղէկ գիցնամ...»

«Ամենքի երեխին էլ մի աչքով մտիկ արա, սոնց որ քու հոգու որդիկը: Միամիտ կաց, մենք էլ քեզ կը շահենք, եբոր լաւուծիւնդ տեսնանք: Դու որ մեր երեխանցը լաւ հետեւես, մենք քեզանից բան չենք խնայի: Ղաբուլ ե՞ս, աղբէր:»

—Ըշտէ, մեր ուզած փանն ալ աղիկ է...»

1005-2013
699

Գ.

ԱՇՈՒՂ ԵՒ ՎՃԻՌ

Հէնց այն միջոցին, երբ տանուտէր Օսէփը խօսքն ու խրատը վերջացրեց, մի խումբ շների հաջոց լսուեց: Գիւղի վերի թաղիցը հպարտ-հպարտ գալիս էր աշուղ Նդգար-Սիլին, սաղը մէջքին, չիբուխը ձեռքին,

խուճուճամաց բուխարի գլխարկը [Թէք ծածկած, մահուգ կաբի մի [Թեքը [Թիկուռքին, միւսը կախ, երկար բէխերը սրած, ծայրերը ոլորած: Սորան տեսնողը հէնց կիմանար դաւըդա է, զիւղի տէրն է կամ մի պարսկահան խան, Ժողովուրդն էլ նրա ռահաթը: Հէնց որ մօտեցաւ զիւզամիջին, մի քանի շներ վրա վազեցին: Բայց հանրածանօթ աշուղի զոռոցքը խեղճերի վրա տարսափ ձգեց՝ կալանչելով յետ փախան ու Սայնի տան կտորին իրար զգեցին:

«Ձէ... մտածեց աշուղը, էս խալխը որ սուս ու փուս հաւաքուած են, էս տեղ մի հնարք կայ. կամ մեռած մէլիգ պէտք ա ըլի, որ գլխին հաւաքուել են, կամ [Թագաւորի խարջ ու բէգառն են [Թովջի անուճ: Արի սրբանց ուրախացնեմ:» Եւ տեղն ու տեղը կանգնելով՝ խրոխտ ձայնը զլեց—

Աշուղ եմ, էս եմ,
 Աէր-աղբէրդ ես եմ...
 Թէ դարգ-կրակ ունէք,
 ձար, դարմանը ես եմ...

Չայնը, եղանակը և խօսքը իսկոյն ճանաչուեց: Աշուղը միջոց չը տուեց խալխին իրանց անբաւ զոհունահուլթիւնը յայտնելու, նորէն սկսեց—

Կիրակի օրուան տէրը,
 Ինձ տուել ա սուրբ սէրը՝
 Ես որ տեսայ ձեզ միաբան,
 Ապրէք դուք-ձեր տէրտէրը...

«Ի՞նչ էլ ապրես, զօրանաս, ուստա Եդգար-Օղլի» — միաբերան գոչեցին ամենքն ու կանգնեցին:

«Օրհնեալ լինիս, կէս տէրտէր, համեցէք, համե-

ցէք» — ասելով Տէր-Ղուկասը նրան հրաւիրեց զէպի սալ քարը, որ պատուաւոր տեղն էր:

Անուանի աշուղը խրախուսվելով տէրտէրի ու հասարակութեան սրտաբուռի սղջունից, կալի մէջ տեղը կանգնեց, աջ ու ձախ նայեց, տեսաւ որ բուրբի շրթունքի վրայ էլ միատեսակ ժպիտ է խաղում— «Օխան տնուանի սուրբ Կարապետը ըլի ձեր քօմագը» — ասաց ու երրորդեց:

Աստօժ օրհնեց մարդկանց ցեղը,
 Ինձի զարկեց էս շէն գէղը՝
 Աստօժ խօսքը ասենք, լսենք,
 Գտնենք մեղաց ճարն ու զեղը...

(Խառը բացահանչուիւններ):

«Ձեր քրտինքով ապրէք, ասաց,
 Ծովը քցեց մարդկանցն Աստուած.
 Բայց որ ուսում չունեն մարդիկ,
 Ինչ կիմանան՝ ինչ ա քրտինք...»

— Քրտամբ երեսաց կերիցես գհաց քո — ասաց Աստուած: Օրհնեալ լինիս, ապրեն քու վեց աղջկերքը. մենք նրանց հացը անսպակաս կանենք, ուրախ կաց, խօսեց տէրտէրը և նրա կուռը բռնելով զէպի սալ քարը քարշեց:

— Ես ու իմ Աստօժը, վրաբերեց Օսէփը, ով որ ուսում չունենայ — ինչ մարդ ա, ինչ կիմանայ՝ քրտինքն ինչ ա: Տեսնում ես, ուստա Եդգար-Օղլի, էս դարիբ աղբօրը. սրան էս գէղումը վարժապետ պէտք ա շինենք, լաւ չենք անի՞:

«Շատ լաւ, բեղերը ոլորելով խօսեց աշուղը, ամա զիտա՞ք որ վարժապետ օլանը մէկ աշուղից, երկու տէրտէրից շատ բան պէտք ա զիտենայ:»

—Է՛հ, հէր օրհնած, հինգ աշուղի, քսան տէր-տէրի չափ էլ գիտի. ի՞նչ էս վախում:

Եզգար-Օղլին տեղիցը կանգնեց: Օսէփի խօսքը նրան սա եկաւ, կարծես սրտին դիպաւ: «Սաղ Կաւկազումը ինձ հետ սա մեկնող, առաջս կանգնող չի էլել. սա սիվ ա, որ էդ գովասանքին արժանացել ա»: Այս մտածումունքով ուզեց առաջին իսկ քայլում կապել նորան:

«Բարին կամեցող եղբայր, դու ուզում էս էս գէղունքով վարժապետ ըլիլ, ամա շատ բարի, շատ լաւ.

- Ս.ա. սիվ ա հիմնադիրը,
- Վարժապետաց անմահ փիրը.
- Թէ որ կասես՝ կիմանանք որ
- Կարաս պատմել Աստծու գիրը:»

Օվանէս եղբայրը նոյնպէս ուզեց իր հունարը ցոյց տալ. էլ երկար չը մտածեց, այս միտքը արտասանեց—

- «Աղէկ գիշնամ Աստծուն գիրը.
- Աւետարան, Դաւթի սաղմոս,
- Թէ փանամ նէ քեզի կը ցուցնեմ—
- Ինչպէսին փիրն էր Քրիստոս...

«Է՛ վալլա, ահամալից գոռաց աշուղը, շատ լաւ, աղէկ. հիմի մէկ խօսքիս պատասխան կուզեմ. Այբն—Աստուած, բէն—բառն Աստծոյ, գիմ—գառն միածին. Դա—ի՞նչն ա:»

—Ագիկա հեշտ խօսքեր են: Դա—չիք չորրորդութիւն. բմմ սէ—սէրն է Աստծուն:....

«Ապրես, շատ ապրես»—կրկնեց աշուղը ու տեղը նստեց, արգէն հասկանալով վարժապետի մտաւոր կարողութիւնը և գիտութեան չափը: «Ա. խնայի, Դաղէթի սղորմածիկ տէր-Դանէլից օխտն անգամ աւելի գիտի, Ահարու պէս աշուղիցը հինգ անգամ աւելի: Թէ որ դուք

չէք պահիլ, էս սրան կը տանեմ Դաղէթ ու վարժապետ կը ձեռնադրեմ: Տէրտէրը փառոց կենայ, լաւ վարժապետ ա ճարել: Էս ժամանակումը սիվ ա տուել էսպէս բան ի բուն գիր իմացող: Նշմարիտ որ հաւանեցի:»

—Որ դու հաւանեցիր, խօսեց բարձր ձայնով Օսէփը, փառք Աստծու: Մի մարդ չը կար երկրումս, որ հաւան կենայիր. հիմի Աստծ սղորմաց, որ քու բարեբար գիր իմացող էլ կայ ու գիւղացիք պարգերես կ'ըլեն ձեր առաջին. դուք էլ չէք կարայ պարծենալ...

Տէրտէրը նկատեց Եզգար-Օղլու գունափոխուիլը: Նա ուզում էր խրթին տեղերից բան հարցնի, մինչև որ վարժապետին կապի ու կշկռի, իր անունը չը խայտառակի: Բայց հոգևոր հայրը խաղաղութիւնը պաշտպանեց.

«Ի՞նչ էս ասում, բարեկամ Օսէփ, Եզգար-Օղլու չափ սիվ ինչ գիտայ. էս որ հարցրեց՝ շատ հեշտ բան էր, էս էլ գիտէի, սնց որ գիտեմ—տէրտէրի փիրը Քրիստոսն ա: Աշուղը անմահ խօսքը որ ասեց՝ վարժապետը գլխի ընկաւ: Ամա էս թողնենք, սրգիկ, Աստծ տայ, շատ բան գիտենանք, իրար վրա նախանձուենք. էս ասեմ՝ էս շատ գիտամ, դու ասես՝ էս շատ գիտամ: Յոյս ունեմ, որ մեր երէխէքը ժամանակով մեզանից առաւել գետենան. ասած ա՝ Օր յաւուր բղխէ զբան իւր:....

Ճարտարաւեցու տէրտէրն էլ խօսքի չէր մանզալիս. հէնց որ նա իր օրհնած բերանը բաց էր անում, ամենքն էլ ահանջները սրում ու չորս կողմն էլ չէին նայում. միայն այսքանն էր լսվում— «օրհնուի բերանըդ:»

Օտարականը տէր հօր խրատախօս բերանին մնաց պարտական, որ մեղմացրեց Եզգար-Օղլու սիրտը և սա այլևս հարց չը թելադրեց:

Հէնց այդ ըսպէս մի սեւագգեստ կին մեզ ծանօթ երեխայի-Արամի ձեռքը բռնած, ամբողջ ճեղքելով, ներս սողաց գլխակոր ու տէրտէրի ականջումը ինչ որ փնթփնթաց:

«Ահա, սրգիկ, շարունակեց տէրտէրը, բանը վերջացած է: Մեր իրիցկինը իրանց մարաքը սրբել, ծփծփել ա ու խնդրում ա, որ ուսումնարանը էնտեղ բաց ըլի: Էս էլ մեծ բան ա: Առաջ էնտեղ կը կարգան. երոր ցուրտը կընկնի, Աստօծ ողորմած ա, հալբաղ մի հագեսէք մարդ լուս կ'ընկնի ու իրան օդէն կամ դոմատունը կը տալ: Արգիկ, սա իր Արամին էլ հետը բերել ա ու ձեր առաջին վարժապետին ա տալիս. սա խնդրում ա՛ որ Արամը հիմիկանց եղև վարժապետինն ա, էլ իրանը չի, ինքն ու իր Աստօծը: Բարի վարժապետ, տէրտէրը խօսքը մասնաւորեց, էս երեխի հէրը Աստօծու օրհնած քահանայ էր. ես նրա պճեղն էլ չարժեմ. նա որ մեռաւ՝ երեք օրից լետոյ գերեզմանաթմբի վրա լուս վէր եկաւ: Էս հրաշքիցն իմացիր թէ՛ նա ի՞նչ գառն էր: Գնա՛, Արամ ջան, վարժապետի ձեռք մէկ էլ պաչի...»

Արամը գէպի վարժապետը վագեց. վարժապետն էլ գլուխը խոնարհեց գէպի տէրտէրը:

«Աստուած օրհնեսցէ:»

—Բարի ժառանգ եղնիս մարիկիդ»—կմկմաց վարժապետը:

«Աստուած խէրը վրաբերի»—գոռաց աշուղը տեղիցը կանգնելով: Բոլորն էլ ձայն հանեցին: Աշուղն իր սագի լարերին զարկեց մատնուկով—ծինզը ծընզը ծի՛նդ... և երգեց—

«Մեր երեխանց աջը քեզ տանք,

«Նրանց մեղք ու վարձքը քեզ տանք.
«Ա՛յ վարժապետ, գործդ տեսնանք,
«Օրհնանք, անէ՛ծք—էս էլ քեզ տանք...»

Գ.

ՕՋԱԳ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ.

Շամշուղեցիք գաղափար չունենալով օգի, ջրի մաքրութեան, բնակարանների և առհասարակ բարեկեցութեան մասին, ամեն պատահաս վերաբերում էին անգութ ճակատադրին: Երկ-երեք յարկանի տները գիւղացոց միտն էին ձգում հէքեաթներում նկարագրվող կոշկա-սարաբները: Բաւական է, որ քօթի ունէին և սպրում էին առանց քնթի ու մուննաթի՝ ազատվելով ցրտից, շոքից և արտաքին այլ պատահարներից: Տները կէս սաժէն հողի մէջ, առաստաղը պատերի ու ուսուցիչներին վրայ հաստատած. իսկ տանիքի վրայ մէկ արշին խորութեամբ հող էր ածած, որ անձրևաջուրն ու ձիւնի հալումը չը ներս չը թափանցեն: Մի մի երգիկ լուսաշողք էր ձգում իւրաքանչիւր տան մէջ: Այդ այն երգիկն է՝ որի միջոցով նշանած տղաները գիշեր ժամանակ տանձ ու խնձորներ էին կաթկաթեցնում իրանց սիրելիներին ու խնձորներ էին կաթկաթեցնում իրանց սիրելիներին համար... Յած, նեղիկ ու ճոճաւան տախտակէ հաստ դուռը բաց ու խուփ անելու համար ուժով հարօք կամ տղայ պէտք էր, այլապէս՝ ամեն երեխայ չէր կարող ճոճացնել նրան: Ես գեռ չեմ մոռացել մեր գրան փա-

կիչը, որ մէկ հաջա հաստ փայտ էր: Իրան դիմացը մէկ բհիբ կար՝ ներսից ցցած. փակիչի ծայրը դէմ էի տալիս բհիբին, միւս ծայրն էլ դրան գոտկափայտին և վազելով մօրս ծոցն էի մտնում...

Տներէ առաստաղից հողը մազվում էր. անձրե եկած միջոցներին տները կաթիլքից ծով էին դառնում: Կաթիլքից գոյացած ջրերը ես շատ անգամ փէտամաններով ու տաշտակով դուրս եմ ածել, ոտաբոբիկ...

Տները կից էին դռներին. մի կողմում տաւարն էին կապում, միւսում տնացիք բնակվում. թէ տաւարի և թէ իրանց ներս մտնելու ճանապարհը միևնոյնն էր. կով, եզ, դոմէշ, ձի, հորթ — բոլորն էլ նոյն դռնովը մտնում ու թէքվում էին գէպի իրանց ախոռները: Գոմի մի ծայրում, աղբածակի տակին, անասունների թրիքը կիտում էին ու կոյտի միջին թին ցցում, որ չետոյ դուրս ածեն: Սարսափելի զարշահոտութիւն էր բուրում այդ կոյտից, որը ոչ թէ միայն իրանց, այլ և անլեզու հայվաններին վնասում էր: Գոմատերերը այդ կոյտը ամեն օր մէկ անգամ խառնում էին, որ գոմի տաքանալուն նպաստէր: Տիրոջ համար զարշահոտութիւնը միևնոյն բանն էր՝ ինչ որ չիբուխ քաշողին ծխախոտի թանձր ու սիրելի ծուխը...

Հաւերը թառում էին տան ներսը՝ շէմքում հաստատած թառի վրա: Ամեն առաւօտ հարսն ու աղջիկ թէև մաքրումէին նրանց ծէրտը, սակայն՝ ծրտի հոտով հոտում էր տունը: Սովորաբար, հաւաքները պէտք է դուրսը լինէին, բայց հաւերը գողանալուց էլ երկիւղ կար: Գիշերը շրջող աղուէսները հաւաքների թշնամին էին: Բուն բարիկենդանին, իմ միտն է գալիս, հանրածանօթ Նահապետը մի աղուէս էր բռնել իրանց

հաւաքնումը. անիծածը քսան հաւ էր խեղտոտել ու ճիտապուկ արել, խեղճ տանտիկնոջ տունը քանդել: Միրզանց Օսէփը որ տեսաւ Նահապետին շատ միակտալիս կորստի համար, հրամայեց՝ աղուէսի բզիցը թուկ կապել, դռնէ դուռը մանածել ու փող, ցորեան, դարի, ով ինչ կը տալ, ժողովել և տալ Նահապետի կնոջը նոր հաւեր գնելու համար: Նրանի՛ այն օրին. ինչքան խնդում էինք խեղճ բանտարկեալի վրա, երբ նա պոչը շարժում, ատամները կրճտացնում էր: Անտարակոյս, նա ազատութիւն էր խնդրում մեզանից, բայց մենք դազանակով նրան լացացնում էինք...

Ինչ և իցէ, թողնենք լիշողութիւնները:

Տունը իր կազմակերպութեամբ ասվում էր օջաղ: Օջաղ քանդելը, նրանից հեռանալը, նրա վրայ խէթ աչքով մտիկ անելը զիւղացոց համար մեղք էր համարվում: Օջաղը սուրբ էր, պաշտելի և համբուրելի: Մինը միւսին եթէ զգալի վնաս էր տուած լինում, հակառակորդի օջաղն էր բնկնում և անմիջապէս թողութիւն ստանում: Սօթը եղբայրներ՝ թոռների տէր՝ իրարից չէին բաժանվում և բաժանվելիս օջաղը մեծինն էր: Մի տեսակ նախապաշարմունք՝ որ զիւղացու տան կանգաման ու հարստութեան պատճառներից մինն էր, այն է՝ որ կարծվում էր թէ օջաղի զլխին կալ մահու և կեանքի հրեշտակը, որը ծերունու կերպարանքով ամեն լուսնավերջի պտտում է գոմի մէջ և որին տեսնել կարող էին միայն տան արդարները: Նա անուանվումէր դովլաթ-բաժանող: Օջաղին ծուռ նայողը դովլաթին էր քացով տալիս: Այսպիսի գէպերում դովլաթ բաժանողը խռովում, հեռանում էր այն տանիցը:

Օջաղի առաջին ծնվում, սնվում, զարգանում և

ընդ միշտ խրատվում էր տան զաւակը: Մարդիկ երգ-
վում, պարծենում ու հպարտանում էին օջաղի անունով:
Նրանք արտաքին նեղութիւններից ճնշուած, աշխատան-
քից յողնած, երբ մտնում էին իրենց ծածկարանը, կոր-
չում էին բոլոր սրտնեղութիւնները: Սջաղի առաջին
ինքնիշխան են մարդիկը. օջաղը նրանց մխիթարանն է.
աջ ու ձախ նրանք իրանց սեփականը տեսնելով, զաւակ-
ների հետ շուրջ բոլորած «փառք քեզ տէր» են կան-
չում...

Եթէ մէկը ուզում էր ամուսնացնի իր որդուն, ա-
սումէր. «այս ինչ օջաղիցը մի բուռը մոխիր պէտք ա
վերցնեմ. նրա աղջիկը կ'ուտ ա, կաղ ա, քաջալ ա—ինձ
ղաբուլ ա. որովհետեւ՝ էն օջաղը հառամ թիքա չի վեր-
ցնում, հառամ կաթնակեր չի մեծացնում...»

Ամենաշքեմեռանդն այն է՝ որ վտարիկները ամեն
կիրակնամտին արգար մամ էին վառում օջաղի գլխա-
քարիցը. երբ որ մայրը խունկ էր ծխում, բոլորն էլ քա-
րերիցն համբուրելով ծունր էին կրկնում մօր հետ, որ
օջաղը բարեխօս լինի տիրամայր Աստուածածնին, սա
էլ Աստծուն, Աստուած էլ կանգուն պահէր իրանց տունը
միշտ և հանապաղ... «Աստ, բալա ջան, իմ աղօթքը դու էլ
ասա, որ քու արգար բերանիցը Աստօժ թէգ կլսի:» Այս-
պէս էր յորդորում մայրը որդոցը աղօթելիս:

Դեռ ևս մեզք է համարվում կիրակնամտին օջա-
ղիցը կրակ դուրս տալ.—տվողի տաւարը կը կոտորվէր.
Իւրաքանչիւր տուն այդ օրերում չը պէտք է հանգցնէր
կրակը*: Ահա թէ Խնչ ասել է օջաղ:

*) Այս սովորութիւնը կարծես կրակապաշտութեան ժա-
մանակից լինի մնացած: Մհրական ղից առաջև հայերը
կրակն անշէջ էին պահում:

Այժմ գանք մարաքին, որ շատ շուտով պէտք է
մանուկների կրթութեան տաճար գառնայ, թէ և օջաղի
մասին այս համառօտ տեսութիւնով ինքն ըստ ինքեան
բացատրվում է մարաքը:

Գիւղի վերի թաղումը, աղբրաձորի գլխին, սև երես
մարդի պէս՝ կանգնած էր մեր մարաքը: Դա նշանաւոր
էր իր հնութիւնով: Գորս պատմութիւնը տալիս էր
ողորմածիկ տէր Մարուքի տիրացու ժամանակին—երեսուն
տարի այս անցքից առաջ: Երջապատող կալերից մզեղն
ու տարմանը այնքան կուտվել էին նրա ծղոտեայ եռան-
կիւնաձև կատարին, որ տեղ-տեղ կանաչել էր: Նրա
պատերը պսխի ծառի ճիւղերից հիւսուածք լինելով,
արևի ու անձրևի ներգործութիւնից փակ-խարխալ էին
զարձել: Քամին վսվսումէր ծակերից. այնտեղ ծտերը
թառուս էին, զժվժում, ծլվլում ու ճռվողում... Առաս-
տաղը այդ պատերի վրայ էր կախ ընկած. վեց կէռ ու
մէռ սիւններ պահում էին հինօրեայ շէնքը փրկուց:
Հիւսիսային քամին գողգոլացնում էր նրան, այնպէս,
որ առաստաղի օձաբների նման ծակերից հոզը մաղվում
էր: Մարաքի ներսի մի կողմում կուտված էր հողացեայ
տարմանը, որ տէրտէրակիւնը նրան թողել էր հաւերի
քլուջ անելու և ձու ածելու համար: Այդ հողացեայ
մարմնից դուրս էին սողում զանազան նամաճճիներ—
իշխառանչ, բողջներ, շատ սանանի սողուններ... Այս
ու այն կողմում նամասունկեր էին բսել՝ բարակ արմա-
տով, լայն ու տափակ գլխարկով: Մարաքի գրտն հա-
մար մէկ ճեղք էր թողած, ցած ու նեղիկ, որին փա-
կում էր մէկ կապուկ փուշ:

Այս ամենը ասենք շատ լաւ էր, սակայն՝ ամենա-
գլխաւորը լրացնում էր ամեն պակասութեան: Սեղանի,

աթուռի, գրատախտակի, նստարանների և այլ ուսանողական առարկաների տեղը ընդարձակ էր, որոնց փոխանակ քարերը պէտք է ծառայէին...

Երբ պատկառելի հերոսը, Օվանէս վարժապետն ինձ ու Մարգարին ամբողջ օրը քար էր կրել տալիս Պէլուսնց քանդուած մարաքատեղիցը՝ մենք շատ դժուարութեամբ էինք քարերը տեղ հասցնում: Ես ու ընկերս տնքալով իրար օգնում էինք. իսկ վարժապետը քարերը դասաւորում էր մարաքի միջին: Քարի լաւ ու վատ նստելակերպը, նրա աջ ու ձախ կողմը վարժապետն այնպէս էր հասկանում, որ կարծէիր որմնագիր է: Մարաքի մէջ կիսաշրջանաձև շարուկ-շարուկ քարեր դարսելով՝ նրան հարսանքատան կերպարանք տուեց: Սակայն՝ քրտինքը մեր ճակատից ծլլում էր. մեր ուժը չէր գիժանում մեծ ու ծանր քարերի կրելուն: «Ապրէք, բերէք, բշտէ չոջուխս»-խրախոսում էր վարժապետը, բայց մենք մլօլ շլօլ էինք անում, նրան ըարկացնում...

Հէնց որ մթնեց, Միրզանց Օսէփը ներս մտաւ և համարելով մինչև 70 քար—70 երեխայի նստելու համար, վրաբերեց —

«Ապրէս, զօրմնաս, վարժապետ, լաւ բան ես տեսել. էս ա՛ ուսումնարանը պատրաստ ա էլի... Անրթ. կասես զոնագատուն ըլի...»

Ե.

ԿԱՆԱՆՅ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՃԱՇԱԿԸ ԴԵՊԻ

ՈՒՍՈՒՄԸ.

Ուսումնարանը նոր, վարժապետը նոր—երկուսն էլ խօսակցութեան հետաքրքիր նիւթեր են: Վարժապետը՝ որ կարողացել է Եգգար-օղլուն կապել ու կաշկանդել հարցերի մէջ, սվ չէր խօսիլ նրա վրայ. ուսումնարանը՝ որ երեխանցը պէտք է գաստխարակէր և ժամասող տիրացուներ տար ծնողաց, սվ չէր սիրիլ նրան: Ամենքն էլ քրքրում էին այդ երկու կապուկը, թէ տեսնեն մէջն ի՞նչ կայ և թէ վերջն ի՞նչ կը լինի: Տէրտէրանց տանձի ծառի շվաքումը նստած, գուլպա գործելով, երկու միջահասակ կին զրոյց էին անում: Սալումը իր խօսակցի առաջն էր սիրտը բաց արեց ու հետևեալ բացատրութիւնը տվեց.

«Տասնը չորս տարի ա, ինչ պսակուած եմ: Մարգս իմ երեսին մի անգամ ուրախ սրտով չի ծիծաղել, գրսի բանը- լսածն ու տեսածը մօտս չի պատմել, որ ես էլ լսեմ, ան ուրախանամ, ան լաց ըլեմ... Նա ճիպտով քացով ու, ինչ որ ձեռն ա ընկել—նրանով ինձ միշտ քեթթակներ ա տվել. անմեղ բանը նրան հերիք ա՛ որ ջանիս ընկնի, միսս ուտի... Ամա ի՞նչ անեմ, արինս ա, ջիգորս ա, էն սորն ա գլխիս, էն ծանն ա՛ շվաքի տակին եմ, սնւմ ինչ կարամ ասիլ: Զոլ ա գնում—սիրտս ա հետը, բաղն ա գնում—միտքս, հանգ ա գնում—խելքս, հունձ ա գնում—հնգիս: Տաք արևի տակին—արանումը էրվում ա, խրովվում, չարշարվում, որ աշ-

խատանքը բերի ինձ ու երեխանցս պահի: Ասան, Շուշան ջան, էս դայճի մարդին սնց ջուզար տամ: Աստօժ ոչ անի, նրա մի մատը ցաւի, իմ սաղ ջանն էլ հետը կը ցաւի. նրա մի ախ քաշիլը սրտիս ճգները կտրատում ա...: Էն սհաթը թակում, ջարդում, ուշուոնց ա տալիս, մէկէլ սհաթը՝ արտասունքը գեռ աչքերիս՝ նրա գլխովը պտուտ-պտուտ եմ անում, թէ հ'ը—տղամարդիս սիրտը կոտրեմ ոչ: Ասած ա՛ մարդամիջում մարդս, հարիր թու՝ ման պարտքս—էս սուտ խօսք ա: Հիմի, Աստօժ տվել ա, գէղը վարժապետ ա եկել, ոսկին ծոցումը մի մարդ՝ որան-նրան պէտք ա փայ տայ, բա ես ի՞նչ անեմ, որ իմ Արտէմն էլ գրկուի ոչ: Խնչ անեմ, թէ տասը հետ էլ դրա խաթէր քեօթակ կ'ուտեմ, պէտք ա էնքան ա՝ սեմ, ասեմ... որ Արտէմիս էլ ուսումնարան զարկիլ տամ: Խալիսի կնանիքը իրանց երեխանց ոտն ու ձեռը պնդացնում են, շորերը լուանում, որ զարկեն կարդալու, բա ես ի՞նչ անեմ, որ ջուրն ընկնեմ... Իմ երեխէն նրանցից լաւ ազգի ճուտ ա, ուղուփով ու շնորհքով ա. ուրիշները ժամումը փոխ ասեն, ծլվլան, թղթեր գրեն ու կարդան, իմը գուրկ մնան... Երեկ, Շուշան ջան, իմ խեղօք մարդին ասումեմ՝ Արտէմիս էլ կարգացնենք. ասում ա՝ «սո՛ւս, դրա վախար չի. վախար որ գայ՝ մեծ նանը քեզ կասի»...

Շուշանը, որ երկար ժամանակ լսում էր, վրաբերեց.

— Ե՛հ, մեծ նանն էլ մեծացել, խելքը յետ ա տվել...

«Ոչ թէ մեծացել, խելքը յետ ա տուել. դովրանն ա փոխուել, ժամանակն ա խարար ըլել: Մարդ որ մեծանայ՝ մզամ խելքը յետ կը տայ. ախր քանի շատ ապրի, էնքան շատ բան կը տեսնի ու շատ բան կը սովրի: Ա՛վ չի ըսէնց: Ես տասնուհինգ տարեկան վախտս ու հիմի խօ

մի՞ն չեմ: Եստ բան տեսնողը շատ բան կիմանայ: Պառաւած ծառը շատ ճգներ կ'ուենենայ: Մեծ նանը գլուխը որ քարը տայ, որ ժամանակը շուռ ա եկել, մեծ ու պուճուր մին են դառնում. դրանը խոնարհ են երևում, տանը արժիւներ: Ի՛նչ հէնց գիտաս մեր մարդիկն էլ մեծ նանին լսում են, նրա խօսքովն են. մեծ նանի անունը տալիս են, որ հարսները վախեն—սուս կենան: Ելի թէ նամուս կայ, թէ աբուս կայ—կնանոնց մէջն ա մնացել. մարդիկը կամանց կամանց խարար են ըլում: Եստ վախտ մարդս ինձ ծեծելիս նանն առաջն ա ընկնում, որ չը թողնի. բա ինչի՛ նրան չի լսում. քանի նանը կռվում ա թէ՛՝ մի ծեծիլ, խի՞ ես թակում. ես պէտք ա ամենքիգ խրատողն ըլեմ.» մարդս աւելի ա կատաղում... Է՛հ, որ մինն ասեմ. մեծ նանը մի փարգայ ա մեր տան հմար, մեր նամուսի հմար՝ — ուրիշ չ'չինչ:»

«Ոնց որ մարդիկը մարդկերանց հետ, էնպէս էլ կնանիքը կնանոնց հետ ասում—խօսումեն իրանց խելքի կարած բաների վրա. տմա ինչ անես, որ խօսածները չեն կարում իրանց մարդին եգ ասեն, ասեն էլ՝ ո՛վ չուանի կը դնի: Աղչի, բա Աստօժ էլ խի՞ ա կնգանը լիզու, բերան, անկաջ ու աչք տուել, որ ըսէնց պէտք ա կապէր, որ իրան խելքի կտրածը, իրան լսածն ու տեսածը կարենայ ոչ մի լիսսիրտ մարդին եգ ասի, մարդն ուրխանայ կնգայ հետ, կնիկը տխրի մարդի հետ. ամեն օր խօ հարսանիք չը պէտք ա ըլի, որ ամենքն էլ իրար հետ ուրխանան, ան մեռել-Աստօժ ոչ անի—որ տխրեն, սև սուզը մտնեն: Ես իմ կարծ խելքովը, Շուշան ջան, ընէնց եմ գիտում, որ ամեն սհաթ մարդ ու կնիկ պէտք ա խելք խելքի տան, ձէն՝ ձէնի, կուռ՝ կուսն, սիրտ՝ սրտի. մարդը տխրի՝ կնիկը պէտք ա ուրախացնի, կնիկը տխրի՝ մարդը:

Էսպէս որ ըլենք, Աստծուն էլ դիր կը գայ, էլ ու բանդին էլ, մեր մինը հազար կը գառնայ: Մէնակ խօ ինձ վրայ չեմ խօսում, ամենքի...»

—Աղչի, Սալոմ ջան, խօսքը կտրեց Շուշանը, ինչ լիզուանիկն ես ըլել. էդ խօսքերը ո՞նց ես իրար անում:

«Ո՞նց եմ իրար անում, հն. գիտօտ, թէ սրտումս ինչներ կան, բողազումս ինչներ են ղղղում... Էրնակ նազան օքմնուն, որ սիրտը հանգիստ կ'ըլի: Ի՞նչ իմաստուն պէտք ա, որ Սողոմօնի գառնայ, նրախ դաւթարը կարդայ ու մի ճար անի: Քաղքի կնանիքը հագած-կապած մեր խաչը ուխտ են գալիս. տեսնում ես՝ ոնց են ճլլամորթ ընկած, իրանց մարտկերանց գլխին խանոււմ գառած. ամա էդ էն կնանիքն են՝ որ ծառի տիրելը վերեւիցը որ ընկնում ա նրանց ոտին, սոր կտարում ա, էնքան են նազուք ու ղուժաշ. ասո՛ նրանք ի՞նչ օղուտ են տալիս իրանց մարդկերանցը, որ էտէնց լաւ ուտացնում, լաւ խմացնում, լաւ էլ պահում են. նրանց գրլուխը արևը չի տեսնում, մէջքը՝ անձրև:»

—Ե՛հ, Սալոմ, ոտդ սում հետ ես մեկնում. դու հէնց գիտաս նրանք շատ լաւ են անում, որ իրանց կնանոնց ղուլն են գառնում:

«Չէ, լաւ չեն անում. միջակ պէտք ա ըլի՝ ոչ էնէնց, ոչ էլ ըսէնց: Բա էս լաւ ամ, որ շատ կռանալուցն ու վերկենալուցը մէջքիս իլիկը կտորում ա, շուաքս ա սեւին տալիս, լիզուս ա ըլբլում, խելքս ու ուղուքս կամանց կամանց կորչում... Եանի էս, ան ուրիշ գեղերումն ս՛վ չի ըսէնց, ս՛վ ա ինձանից լաւ օրում: Ասած ա՛ մի տանու չենք, մի ձէնու ենք: Բա էն չես լսե՞լ, որ ասում են՝ գեղացին շատ տանջուելուցն ա մեռնում, քաղքին շատ ուտիլ—խմիլուցը՞:»

—Աղչի, Սալոմ, ի՞նչ ես սրտնեղում. «ճիպոտն ա կնգայ Աստօճը». էս խօ նոր խօսք չի. ճիպոտը կնգայ ճուռ կողքերը գրստել ու գրստում ա. վնայ մեր օրին: «Եանի խեղճ կնանոնց կողքը ո՞նց ա ճուռ:»

—Ի՛է ես ի՞նչ գիտամ, ամենքն էլ ասում են: Հալբաթ կնանիքը ներքի արտի ցորենն են, մարդիկը վերի. ասաց քնթի տակին Շուշանը:

«Ծուռ կողք ունեցողը ճուռ մտքի տէր կ'ըլի, Շուշան ջան: Մարդիկը ե՞րբ են մեզ նման ողորմութիւն տալիս աղքատին, թաքուն-աշկար հաց ու ջուր տալիս քեասիբ հարևանին, զրբացներին «քեզ մատաղ, քեզ սագաղ» ասիլով լաւ լաւ գրեր անել տալիս, մատաղներ ասում, խունկ ու մում ծխում, թէ ինչ ա՛ հիւանդս լաւանայ, ան մարդիս բանը լաջող գնայ: Ո՞ր մարդը չի տեսնում կնգայ քաշած տանջանքը տանը՝ մէնակ, դըրանը՝ իրան հետ: Ո՞ր մէրը իրան որդու կուռը բունած դպա ժամն ու խաչի դուռը, դպա ուսումնարանը չի տանում: Մարդիկն էս բաները ե՞րբ են անում: Շուշան ջան, նհախ ես մարդկերանց կռանը. զորթ ա՛ նրանք մեր աչքի լիսն են, մեր գլխի տէրը. ամա ինսանը դրուստ պէտք ա խօսի:»

—Դրո՛ւստ ես խօսում, ընդուր ա մարդդ շատ թախում քեզ, է՛:

«Լիզուն թախիլուն ա մտիկ անում. իմ հօր տանը ասող-խօսող եմ ըլել, իմ մարդանց տանն էլ իմ մարդի հետ պէտք ա ըլեմ: Աղչի, բա կնիկը համ ուրիշների հետ չխօսկան ըլի, համ իրան թագն ու պսակի՞:»

—Էդ վախտը, Սալոմ ջան, մենք սկի հայվանի նման էլ չենք ըլիլ:

«Ի՛նչ ես ասում, մարդ աշուղ պէտք ա ըլի, որ մեր կեանքը ալամ-աշխարհին նաղլի պէս ասի, մեր սրտիցն ու ջիգարիցը խօսի՝ մեր էս թաքուն մնացած բաղջի գըւնեքը բաց անիլով, թէ չէ՝ մեր խօսալովն ի՛նչ կը դառնայ. ասած ա՛րող չուալ, բող չանաղ, ոչ տուտ ունի, ոչ պուճախ, հա ածա՛, հա ածա՛...»

Սալամը խօսքը հէնց կտրեց, տեսաւ ուրիշ երեք կանայք էլ գալիս են դէպի ծառի շուաքը-մէկը գուլբա անելով, երկուսը իլիկ մանելով:

«Ա. կնանիք, ետրաք դուք էլ ինձ նման ուրախ էք թէ մէնակ ես եմ»—խօսք քցեց տէրտէրակինը ու ամենքըն էլ նստեցին երկսի մօտ:

—Խի՞ դու ինչ ես, մենք ի՛նչ, պատասխանեց Սալամը, քու ուրախութիւնն էլ մերը չի: Ասա՛, տէրտէրակին, սնց ես ուրախ:

«Ի՛նչ գու քու Արտէմին կարգալու չը պէտք ա տա՛ս»—հարցրեց տէրտէրակինը:

—Ե՛հ, երնակ ձեզ, պատասխանեց Սալամը, որ ձեր տղերանցը կարգալ պէտք ա տաք:

«Ինչի՛ երնակ մեզ, խօսեց Ջավահիրը, դու էլ կարգացնիլ տուր, սով ա ձեռք բռնու՛մ: Կուսը մէնակ մնի, երկուսի հմար չի՛ աշխարովի ա, գարգ մի՛ անիլ:»

—Եդ ես էլ գիտեմ, Ջավօ քիր ջան, ամա չեմ կարում: Իմ տղամարդն ասում ա՛ տաւար պահիլը մեզ կաթն ու մածուն ա տալիս, կարգալն ի՛նչ ա տալիս: Ես էլ սուս եմ կենում...

«Ե՛լ—դադէն, կրկին մէջ ընկաւ տէրտէրակինը, ինչ որ կայ՝ գրի միջին ա. ես գիր չեմ կարգացած, ամա իմ ողորմածիկ տէրտէրիցը էնպէս պատմութիւններ եմ սուրբել, որ ասեմ՝ մարդի լաց կը դալ. լսողը կ'տտի՛ տէր

Աստօժ, եանի էս փուչ աշխարհը ինչի՞ հմար ա...»

—Տէրտէրակին, խօսքը կտրեց Ջաւահիրը, մենք մրջիւնի օրինակի շունչ ենք, ուրիշ ի՛նչ պէտք ա ըլենք. Աստօժ մեր մարմնին խօ չի կարօտ, մեր հոգուն... Եդ ամեն բանը ես էլ գիտամ: Ամա էս Սալամը որ իրան մարդիցը գանգատվում ա, ի՛նչ կասես, դրուտ ա ասում: Ես էրկու տարուայ պսակուած հարսն էի, նոր էի իմ մարդի բոյուն ու բուսաթին մտիկ անում, թէ հալա տեսնեմ սնց մարդ ա...

«Հէնց եդէնց էլ պէտք ա ըլի: Որդի, Սալամ, կընիկ ազգը արսրգ կ'ըլի, որ մի-մին քեթակ չուտի՛ խելքի չի գալ. մարդը բիրիուցը կը բզարի, կնիկը շաղ տալուցը չի բզարիլ: Ո՞ւր ա էն դանանդա—ծով կնիկը, որ մարդի աշխատանքի աւաջին սլատ դառնայ, տունն ու դուրսը լցնի: Հէնց գիտաս ուրիշները լաւ օրի են իրանց մարդկերանց ձեռիցը. ամա ինչ անես, քարը վեր են ունում, քարի տակին դնում...»

—Ե՛լ... տէրտէրակին, ես պակաս կնիկ եմ. ամա հեսաք շատ կայ: «Ճիպտան ա կնգայ Աստօժը.» սրա ասողի լիզուն լակի, ջանը քրքրուի...

«Խի՞ լալի, Նազի ջան, խօսեց Ջավահիրը, դու էլ իմ Սարիանի պէս սիրուն-սիրուն տղերք բեր, եդնա մարդիկ վրա խօսայ: Խեղճը երեսի թուշ չի պաչել, էն ա մազը իրեսին սիւլտակել, չորացել ա:»

Այս խօսքերը Նազիի վրա պնսպէս խոր ազդեցին, որ նա կարմրեց, գլուխը կախ քցեց, քնթի տակին կըմկմալով.—

—Գու էլ գօռով մարդի ճէքապատառ ես ասում: Տվողն Աստօժ ա՛ որ չի տալիս, ես ի՛նչ անեմ..

Տէրտէրակինը նկատելով, որ կռուի հոտ է փչում, շտապեց խօսակցութեան նիւթը փոխել:

«Աղչի, մի սո՛ւս: Զավօ՛, լսել ե՞ս. ասում են՝ էս վարժապետը գիր անել գիտի, զորթ ա՛...»

— Լսել եմ:

— Ես էլ եմ լսել:

— Ես ձեզանից վաղ եմ լսել. ի՞նչ ա որ... հարցրեց:

Սալոմը:

«Ի՞նչ պէտք ա ըլի. մեր Նազնի հմար մի «կալ ու կապ» անիլ տանք, բաւքի մի երեխայ բերի, մարդին ուրախացնի...»

«Զավօ, վստահ խօսեց տէրտէրակինը, նա Սողոմոնի ու Լոխմանի գրերիցն էլ ունի: Մէնակ խօ Նագնի հմար չենք գիր անիլ տալ. շատերը կան՝ որ աղաչանք են անում, անկաջիս միսը կերել են... Հալա թողէք միքիչ մնայ, ճանաչուի, սուտն ու զորթը իմացուի, եղնա: Բերաններումդ տաք ջուրը համ չի տալիս: Միրզանց Օսէփը կիմանայ, գիտա՞ք, որտեղից խաբար կը տայ... Հրէ ուսումնարանը շինել են, սարքն են քցել, որ տեսնաք՝ խելքնիդ կը գնայ, հալիլ-մալիլ կը մնաք վրէ՛ն: Էս թո՛ղել էք, սատանական խօսո՞ւմ...»

— Ի՛նչ գնանք, տեսնենք, տէրտէրակին ջան:

— Ամօթ ա, աղչի, մարդիկը կը տեսնեն, ասաց մէկը:

— Խի՞ ա ամօթ, վրաբերեց միւսը թաքուն կը գընանք, գունիցը մտիկ կ'անենք: Որ կասեն ի՞նչ էք ուղում. կասենք— հաւ ենք կորցրել, ման ենք գալիս...»

Տէրտէրակինըն ամենքն էլ ստիպեցին տեղիցը շարժուիլ ու փոփոխել ճամբայ ընկնիլ դէպի մալաքը:

Նորանց տեսողը կը կարծէր թէ՛ գերեզմանատուն են գնում այդ կատարելու:

«Աղչի, սըր էք գնում» — ձայն հանեց Անախանումը որ գալիս էր աղբրիցը՝ կուժն ուսած:

— Սո՛ւս, քու աչքն էլ. ի՞նչ ես բղավում, թառ ու թառակին իմաց անում, պատասխանեց Զավահիրը:

«Խի՞. գողեր է՞ք:»

— Գողը դու ես...»

2.

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ.

Տէրտէրը աշուղ եղգար-Օղլու և ժողովրդականաց հետ խաչով ու մաշտոցով ուսումնարանի հաստատութիւնը բարեմաղթեց: Եւ այդ հանգէսը խաղաղութեամբ կատարուեց այն օրից երեք օր յետոյ՝ երբ գիւղացիք Նահապետանց կալում միաբանուելով՝ ընդունեցին Օվանէսին...»

Փափուկ սեռը զեռ անկիւններից ծկրակում էր տեսնելու՝ թէ ի՞նչպէս մարդ է վարժապետը: Նորա դժնդակ զէմքը զեռ չէր ընդհանրացել: Նա նույնպէս հետամուտ էր ճանաչելու՝ թէ ս՛վքեր են իրան նայում, ի՞նչպէս, ինչի՞ համար...»

Սովորութեան համաձայն՝ ամեն տուն էլ ուղում էր պատուել վարժապետին, մանաւանդ նրանք՝ որոնք հասուն տղայ ունէին կարգացնելու: Աշուղ եղգար-Օղ-

լին, որ եկել էր տեղս մարաքա ասուած ժողովրդա-
կան հանգէսը կատարելու ու ցորեան ժողովելու, էլ
միջոց չունեցաւ սկսել իր գործը. տէրտէրի ու վարժա-
պետի հետ իշխանների տներն էր պտտում ու իր խա-
ղերով զմայլեցնում ամենքին: Հրաւերքում որքան էլ
խնդրում էին վարժապետին գինի կամ օղի գործ անե-
լու, նա մերժում էր. «ըշտէ, իսկի բնաւ չեմ գործ ա-
ծել. օղին մարիկն է մեզաց, ըմման գինին մարիկը չար-
եաց:» Այս յատկութիւնը նրա պատիւն աւելի բարձրա-
ցրեց...

Արամը, Մարգարը և Ղազարը վարժապետի առա-
ջին անգամ ընդունած աշակերտները եղան: Այնուհետև
ուրիշ միքանիսը ևս ընդունվեցան: Բարի վարժապետը
օրը 3 թէ 4 անգամ մտնում էր մարաքը և որպէս թէ
դաս էր պատմում երեխաներին:

Ում հայրը տանը չէր, մայրն էր իր որդուն յանձ-
նում վարժապետին՝ առաջուց հօր կամքը առնելով:
Վարժապետը չխօսկան կանանց իշարա թներին
շուտ ընտելացաւ: Մի տեսակ իշարաթ կայ, որ կատար-
վում է ձեռքերի շարժման միջոցով և հասկացնում է
հետևեալը. «վարժապետ ջան, միսը քեզ, ոսկորը մեզ:»
Կը նշանակի, էլ ի՞նչ կը նշանակի, յետին տիմար պէտք
է լինի մարդ, որ չըմբռնի այդ առածի իմաստն ու նը-
պատակը:

Ամեն ծնող էլ այդ այլանգակ առածը մրմնջում
էր վարժապետի մօտ, որ անհասկանալի չէր մնում նաև
երեխային:

Վայ քեզ, օրեր: Մայրական այդ առաջին խօսքը
ես էլ լսեցի վարժապետիս մօտ՝ հէնց մարաքի շէմքու-
մը, որից յետոյ անձանօթի սեաւ ու կնձռոտ աչքերը

խորհրդաւոր ակնածութեամբ սևեւվեցին իմ մանկա-
կան ճակատի վրա: Սիրտս թռթռաց և մօրս ձեռքը
պինդ սեղմելով՝ երեսս վարազուրեցի նրա մին թանի
փէշէրքում: Սակայն՝ գնւր. ինձ նստացրին նշանակեալ
տեղը՝ քարի վրայ... Եւ շատ խաւար սպառնալիք միշտ
սրբում էր իմ աչքերի դառն արտասուկներ...:

Նոր աշակերտի գլխին անձանօթը ձեռք քսելով՝
նստեցնում էր իր տեղը ու ասում. «ըշտէ, նստէ աս-
տեղ, ըմմա ձէնիկդ կտրէ:» Երեխան տեսնելով իր նման-
ներին նստած՝ ինքն էլ ակամայ նստում և լեզուն ու
պոռչը ծամելով, պլշած նայում էր սրա ու նրա վրա:
Միքանիսը՝ որ տէրտէրի մօտ փոխ ասել էին սովորել,
ձեռքը բերաններին կամաց խփելով, «սուս-սուս» էին
անում, որպէս թէ կարգն են պահում...:

Այս կերպով ժողովուել էին տասն աշակերտներ,
որոնց հետ վարժապետը դեռ մլօլ-շլօլ էր անում: Ա-
րամն ու Մարգարը մի-մի ժամագիրք և ութ կանոն
սաղմոս ունէին. մնացածները դեռ ոչինչ: Վարժապետը
մի-մի կտոր թղթի վրայ «տպաձեռք» այբ-բէն էր գրել
ու տուել վերջինների ձեռքը: Արամն ու Մարգարը նը-
րանց սովորեցնում էին տէրունական աղօթքից մի-մի
տուն: Առ այժմ երեխանց համար կարգալը հէշտ էր
թվում և այդ տևեց հինգ օր:

Ոչ մի տեսակ պատժի գործադրութիւն չը կար:
Տէրտէրը վարժապետին խրատել էր, որ երեխանցը շու-
տով չը խռտնացնէ զանազան պատիժներով: Այս այն
հետևանքն ունեցաւ, որ նրանք իրար խրախուսում-գուր-
դուրում էին կարդալու համար: Սակայն, դժբաղտաբար,
երեխանց մեծ մասը գիւղումը չէր: Նրանք իրանց ծնո-
ղաց հետ դուրսն էին գտնվում՝ ամրային աշխատանքով:

Տէրտէրն ուսումնարանը մտաւ՝ իր խոստման համեմատ՝ հէնց այն միջոցին, երբ Արամն ու Մարգարը վարժապետի առաջին չօքած, գլխակոր «համբարձի գաչս իմ» փոխը տուն-տուն ասում էին: Օրհնած հօգին իր ձեռքի գաւազանով գաս ասողների գլխին կամաց թմփացնելով իմաց արեց իր ներկայութիւնը և վրաբերեց. «այ տղայ համբարձին նոր էք սովորում...»

Իսա ասողները տեղներիցը ծլունգ էլան: Վարժապետը գոռաց. «ըտէ, ամենքդ ալ ոտաց կանգնէք:» Մնացած երեխայքը չը հասկացան. տէրտէրը վրա քցեց. «Որդիկ, երբոր ես գամ, կամ ուրիշ մարդ էստեղ մտնի, էն սհաթը դուք կանգնեցէք: Օրէնք ա, լսեցի՞ք:»

Նրանք կանգնեցին ու չխօսկան հարսի պէս՝ գլխով արին:

«Բարի վարժապետ, խօսեց տէրտէրը, էս երեխէքը առանց գրքի անմեղ են գալիս. չարութիւն էլ կանեն: Իքուց մարդ ա գնում քաղաք. էնտեղ ես մի բարեկամ ունեմ-Աւետիք Իֆէնճեանցը, որ գիրք ծախող անրան փող ղարկենք, գրքերն ստանանք ու լետոյ երեխանցը նոր հաւաքենք: Ի՞նչ կ'ասես:»

— Ադիկ աղէկ է, ըմմա...

«Ամա ի՞նչ: Հինգ օրից լետոյ գնացողը յետ կը գանայ ու գրքերը կը բերի: Միայն էս ասա, թէ ի՞նչ գրքեր են հարկաւոր, որ բերել տանք:»

— Ըտէ, չի՞ն գիշնա... մէկ քանոն, ութ քանոն սաղմոս Դաւթի, ժամագիր, սուրփ աւետարան, որփ Մատիլգա, դոսկա, չոթքը: Ասիկ են տղոց կարթլուն, ես աղոնցով շատ փան կէնիմ...

«Բա թո՞ւողթ, դա՛լամ...»

— Ադիկ ալ պէտք են, հրա՛...

«Շատ լա՛ւ: Ի՛է էս երեխանցը մենք դաստուր տանք, գնան տները» — ասաց տէրտէրն ու խօսքը դարձրեց երեխաներին: «Ադա՛, մուրախաս էք, գնացէք ձեր տները, ոտն ու ձեռնիդ պնդացրէք: Աեր հօրն ու մօրն ասեցէք, որ թագա գրքեր առնիլու հմար փող հազիր անեն: Ամեն օր վարժապետի հմար թաժա հաց, պանիր, ձու, եղ ու կերակուր բերէք մեր տուն: Իմացա՛ք. ասածս մտահան չանէք:»

Երեխայքը ժպտալով գլխով արին:

«Հինգ օր խաղ արէք, եղնա կը գաք, որ թագա գրքեր տամ ձեզ: Ի՛է, վարժապետի ձեռը պաչեցէք ու գնա ցէք:»

— Հրամանը կատարուեց:

Է.

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Գարնան վերջի հով ու զով քամին էր փչում, անտառը խշշում, կանաչը ժպտում, ծիծաղում: Սարերը ու հանդերը գոյն գոյն ծաղիկներով են գարդարումել, ոսկէհասկ արտերը լիք լիք կատարով թարմացել, տարու բերվելով հէրանց են գնում: Եւ թուշուները ալ կոսների մէջ հազար մի տեսակ ծլվլում են, երգում... Տես այգիները դրախտ են դարձել, կարմրիկ պտուղներ՝ յոռեր ու մոշեր ուտող են կանչում: Այսպէս ամեն տեղ,

ամեն սար ու ձոր պայծառ. է, ուրախ և մանուկներին կանչում գէպի խաղ...

Ուսումնարանից հէնց որ դուրս եկան, տղերքը ցրուեցին իրանց տները, մի կտոր հաց կերան, բանն իմաց արին իրանց տանըցոնց ու էլի մի տեղ հաւաքուեցան:

«Տղերք, ուր գնանք» — հարցրեց Արամը:

— Բաղերը գնանք:

— Չէ... ես-ես աս-աստեմ, վրաբերեց կզկզան Ղազարը. գը... գ-գնանք ձ-ձ-ձաւ —

— ձաւձաւը, ձաւձաւը գնանք, խօսքը կտրեց Սարգարը, էնտեղ տաւարածները լղանում են...

Այս խօսքը դեռ չը վերջացրած՝ տղերքը գնաւ արին ու թռան:

ձաւձաւ գետը բարձր ապառաժից մշտական գոռում-գոչումով ցած թռչելով՝ դուրս էր քանդել քարափի տակից քար ու աւազը և տեղն ու տեղը կազմել մի լճակ, որը բոլորին էլ յայտնի էր պտտան-գեօլ անուկով: Երեխաները ապառաժի երեսից ոտնատեղեր գտնելով, չորեքթաթ անելով ցած էին գնում այնտեղ լողալու և ձուկ որսալու: Բայց այդ գեօլն էլ իր որսն էր անում նրանցից, որոնք այնքան լղղում էին: Ամեն տարի մի կամ երկու երեխայ ջրին գոհ էր գնում: Խելօքները տրդայի խեղովելու պատճառները բացադրում էին թէ՛ քաջքերը կուլ են տուել, բոթել ու քցել են ջուրը և թէ՛ այդ քարափը քաջքերի բուն է... Տեղի դերքին ու անմատչելիութեանը նայելով, ճշմարիտ որ՝ այդ քա-

րափը քաջքերի բուն էր: Ես շատ անգամ երեսիս խաչակնքելով, ահահար ու դողահար ցած եմ նայել անդունդի գլխիցը, աչքերս շաղուել և իսկոյն յետ յետ եմ փախել...

Այգիների ճանապարհը այդ ժայռի գլխովն էր անցնում: Հարսները այգիներից վերադառնալիս խնձոր ու տանձ էին շալտում գէպի ջուրը՝ ցած. լեղորգները մինը միւսի վրա ընկնելով, ծկլթալով, բռնում էին որսը ջրի երեսից...

Ահա, գէպի այս կողմը վազեցին մեր մօն թերը: Այս տեղ, լողալու միջոցին, ինչ լեզուով էլ կուզես, ասում-խօսում և երգում էին. իսկ երգերը շատ պարզ, հասկանալի և մանկական սրտին սիրելի էին: Այստեղ տաւարածներից մէկը այսպէս էր երգում, երբօր մօն-թերը արգէն ապառաժի գլխին կանգնած էին.

Գարունքը կուենք պտղի խակը,

Ամառը մտնենք ջրի տակը...

Աշունքը որ գայ՝ մտնենք բազը,

Յուրա ձմեռը՝ ընկնենք ծակը...

Ամենքն էլ արձագանք տուին երգողին մի առանձին հարայ-հրոցով: Աշակերտները անդունդի գլխիցը ծկուտացին. Արամը խրախուսովեց ու սկսեց —

Քարի գլխին ձէն տանք

Քաջքերին խոհի տանք...

Չորեքթաթ անելով,

Աղբէր, ձեր կուշտը գանք...

Այս երգին ևս հետևեց հարայ-հրոց, ապա նրանք ցած գնալով մինչև սըկըկան տեղը՝ այնտեղից քամակների վրա սոթ տալով թրըխկացին տակի ճմճմուտի կանաչ խոտի վրայ:

Տաւարածներէ զլիսաւորը, Սողոմոնը, շողոքոր-
թութեամբ խօսեց. «Ադա՛, փախել էք Հա՛... Հիմի որ
ձեր ձեռն ու ոտը կապեմ ու էլ յետ զարկիլ տամ ու-
սումնարանը, գլխնիդ ջարդիլ տամ, ո՞նց կանէք:»

— Սողոմոն ջան, իմ արևը, փախել չենք, պատաս-
խանեց Արամը:

Միւս երեսաները տեսնելով նորեկ մօնթերին, Հետա-
քքրութիւնից շարժուած, ջրիցը դուրս սողացին ու
վրթվրթալով, ատամ-ատամի տալով, շտապեցին իրանց
շորերը հագնիլ: Արամն այդ միջոցին պատմեց այն բո-
ւորը, ինչ որ պատահել էր ուսումնարանումը և դուր-
սը: Ամենքն էլ բերանները բաց լսում էին: Երբոր այն
էլ լիջից՝ թէ ինքը միւսերին տէրունական աղօթքը
սովորեցնում էր, շատ ծիծաղեցին:

«Ադա՛, Արամ, դու էլ դրանց վարժապետն ես, էլի-
ժպիտով խօսեց Սողոմոնը:

— Հա, բա ի՞նչ ես իմանում. դրանց պապիցն էլ
շատ գիտեմ..

«Ադա ջան, սկի թակում էի՞ր:»

— Չէ, իմ անրևը: Որ ուղենայի, էնէնց սիլլա կը
տայի որ... Ամա մեղքս գալիս էր: Գրուստ չի՞, Արտէմ
ջան:

— Սիլլա... աչքերը շրջելով ձայն հանեց Արտէմը:

— Չէ, Արտէմ, սուտ մի խօսիլ, իմ ձեռին էր,
որ ուղենայի՛ լաւ թաթալոշներ կը տայի:

«Դէ լաւ, լաւ, ընդհատեց Սողոմոնը. էս ասա թէ՛
սկի բան սովրեցին, էն խիժի պիժին գլխի՞ ընկան...»

— Տնանշէն, էդ հեշտ ա՛: Սկի երեսներին դրուստ
խաչակնքիլը չը սովրեցին: Տէրունական աղօթքիցը
իրեք տուն անջաղ գլխի ընկան...

«Ադա՛, ես ձեզ մատաղ, տիմունականը ինչ գատ ա:»

— Տիմունական չի, տիմունական...

«Բա ի՞նչ:»

— Տէրունական:

«Հա՛. էդ ի՞նչ ջանաւար ա, որ կարում չեն սովորիլ:»

— Դու ի՞նչ գիտես, որ էդ գետենաս:

«Դէ ասիլ տուր, լսենք իմանանք:»

— Արտէմ, քու սովրածը մի ասա, թող լսեն, ա-
սաց Արամը հրամայողական ձայնով: Արտէմն առանց
երկմտելու, ծիծաղն երեսին, սկսեց ասել. «Հայրը մէ
երգին, սսւրբ եղցին անուն քո, գեսցէ արքայութին
քո, եղցին կամ քո երգինս-երկիր:»

Ամենքն էլ զարմացած մնացին: Սողոմոնը հար-
ցրեց.

«Ել չկայ, Արտէմ ջան:»

— Չէ, պոճանք:

«Ձեզ մատաղ, խէլիմ բան էք սովորել. մենք էլ
եարբ կարանք սովրիլ:»

— Խի՞ չէք կարալ, հաց ուտող չէ՞ք, վրաբերեց Մար-
գարը:

«Բա երբ պէտք ա կարգալու զնաք:»

— Մի շաբթից եդը: Ով որ կուզի, իրան մօրն
ասի՛ ոտն ու ձեռը պնդացնել տայ ու գայ կարգայ: Հէնց
հեշտ ա որ...

«Ադա՛, Մարգար, սրտէս ա գալիս, թէ ես էլ գամ
կարգամ:»

— Կարգա՛ էլի, շեշտեց Արամը. տաւար պահելով
ի՞նչ կը դառնաս:

«Մաքի դուք ի՞նչ պէտք ա դառնաք: Մեր կովերի
կաթն ու մածունը էլ ուտիլ չէք...»

Խի՞, Սողոմոն ջան, կարող չենք տէրտէր դառնալ:

«Բա ինչ. ես էլ ձեռք կը պահեմ:»

— Իմ անք, կը չոքես ու ընէնց կը պահես. խելքդ սրտեղ ա... Ագան, Միխակ, Սոփո, դուք կարգալ չէք ուզում...

— Կը կարգանք:

«Դուք, զոգէն»-Արամը դիմեց միւսներին:

— Մենք էլ...

«Նէսօ ջան, դո՛ւ:»

— Ես էլ կուզեմ...

«Իէ մենք գնում ենք. ով որ ուզում ա կարգալ — մեզ հետ գայ:» Այս խօսքից յետոյ Արամն իր չորս ընկերների հետ ճամբայ ընկաւ: Տաւարածներից փոքրերն ուղեցին հետևել գնացողներին, միայն Սողոմոնն իր դազանակի ծայրը ցոյց տուեց — «Հլա ի՞նչ վախտի կարգալ ա...»

Տղերքն ուրախ-ուրախ դուրս եկան շաւառի զարի-վայրը ու հասնելով այգիներից բարձր մի կանաչ տախտ տեղ, սկսեցին «պահուկ պահուկ, իմ քարը պահուկ» խաղալ, բայց տեսան որ անլաջող է անցնում, խաղը դարձրին «ճուտ-ճուտի», ամեն մէկը մի քար գնելով առաջին ճուտի տեղը:

— Իմ տակին կուտ,

Քու տակին ճուտ.

Ես թուչեմ, քունը խլեմ,

Գու թուչես, իմը խլես —

Ասելով այնպէս էին թուչում նրանք ու իրար ճուտ խլում, որ կասես թեւաւոր լինէին: Նրկար շարունակելով այդ խաղը՝ միակերպութիւնից էլ ձանձրացան և ապա՝ բազատեղերից տուտուկ, թրթն ջուկ, շուշան, խինձը և այլ այսպիսի կանաչեղէն քաղեցին ու անուշ արին:

«Բուսական է, խօսեց Արամը քրտինքը սրբելով, հիմի էլ եկէք գնանք բաղերը:»

— Չէ, Արամ ջան, պատասխանեց Մարգարը, միքիչ նստենք էս կանաչ տեղը, դինջանանք, եզնա գնանք: Մարգարին լսեցին, ամենքն էլ շարուեցին Արամի չորս կողմը:

«Տղերք, ով կարայ լաւ հէքիաթ ասիլ...»

— Ե՛ս, Արամ ջան, վրաբերեց Արտէմը:

— Խի՞. քու մէրը իմ մօրիցը շատ հէքիաթ դիտի՞, վրաբերեց Մարգարը:

«Ոչ դո՛ւ, ոչ Արտէմը. ես կասեմ՝ թէ կուզէք» — մէջ ընկաւ Արամը:

Գնլ ասա, ձայն տուին ամենքը. ամա կարճ — որ բաղերը պէտք ա գնանք:

«Լաւ, դէ լսեցէք: Լինում ա, չի լինում մի քրուքրուած կարպետ, աղբահարումը կուռնու պէս վեր ընկած: Մի պառաւ անց կենալիս գտնում ա դրան, ուրախանում ու տուն տանում: Նա հէնց ա իմանում՝ թէ կարպետի միջին ոսկի կըլի: Որ միտնում ա, կրակին բզում — լիս ա անում տունը, կապուկը բաց անում, տեսնում մի մարդի գլուխ արինշագախ: Չեռիցը վէր ա քցում, ուզում ա դուրս փախչիլ: Գլուխը ձէն ա տալիս. «կոց, ուր ես գնում, խի՞ ես վախում: Արի՞, քեզ

մի բան հարցնեմ, թէ իմացար, հոգիդ դրախտի փայտ, թէ չէ՝ կպրակարասը կընկնես:» Պառաւը մնում ա շրվարած. «Տէր Աստօժ, ինչ կրակի մէջ ընկայ» — ասում ա, ու հարցնում: Ասան, այ գլուխ, ինչ բան ա:» Գլուխը հարցնում ա. «մարդի գլուխը հեշտ կը կտրե՞ն, թէ մըջիւնի:» Պառաւը պատասխան ա տալիս. «գլուխը գլուխ ա, մարդի ըլի թէ մըջիւնի:» Էրկուսն էլ մեղք բան ա: Մարդն իրան հմար ա պարում, մըջիւնն իրան, արջն էլ իրան: Աստօժ սարը տեսնում ա, ձինը դընում, ամենքիցն էլ իրան ու գեօրա մեղք ա հարցնում:»

— Որ եգէնց ա՛, թէլը կտրեց Մարգարը, էն ո՛վ էր կտրել էն խեղճ մարդի գլուխը. մեղքը չէ՞ր...

«Թուրքերն են կտրել, ո՛վ ա կտրել» — վրաբերեց Արամը:

— Դու ի՞նչ գիտես:

«Ախր պառաւն ա ասում: Մարդի գլուխն ո՛վ կը կտրի, թուրքերն էլի՛ — գիտում չէ՞ք:»

— Ախր, թէ կը մեծանամ, թուրքի տղին գիտես ինչ կանեմ...

«Սո՛ւս, սո՛ւս, Արտէմ ջան. թողէք հեքիաթը վերջացնեմ է..»

— Կո՛ց հլա, Արամ ջան. բա որ մըջիւնին սպանիլը էլ մեղք ա, մարդիկը խի՞ են նրանց կիսճորելով անց կենում...

«Մարգար, հէնց խօսում ես, կասես ծծկեր ըլես: Ո՛վ ա մըջիւնի հետն ընկնում, թէ սպանենք նրանց, իբանք մեր ստի տակն են ընկնում ու կտորվում են մենք ի՞նչ անենք: Սո՛ւս կացէք, ասեմ, պոճնեմ, որ հոգիս կիսատ չը մնայ:»

Եւ նա շարունակեց.

«Գլուխը տեսաւ որ պառաւը դըռւտտ պատասխան տվեց, ուրախացաւ ու հարցրեց. «նանի, իմ բողազն ո՛վ ա դուրս կտրել:» Պառաւն էլի միտք արեց ու ասեց. «Որդի, քեզ մորթողը թուրք ա ըլել. նրա մաջէն կոտրի:» Գլուխը զարմացաւ, թէ նանը սրտեղից իմացաւ էդ բանը ու եղնա աղաչանք արեց, ասեց. «նանի, խօ էս ա ես մեռել-պոճեմ եմ, հիմիկանց եղև դու երեխանցը խրատի, որ երբոր մեծանան, թուրքերի նման՝ մարդի գլուխ չը կտրեն. իմացա՛ր:» Պառաւն ասեց. «Ա՛յ բալա, ես պառաւ կնիկ եմ. ես էլ երեխայ չեմ բերիլ:» Գլուխն ասեց-Աստօժ կը տայ — ու աչքիցը թըռաւ, կարպետն էլ հետը թը՛ռաւ...»

— Արամ, բա գլուխը կը թռչի՞:

«Աստճու բան էր. կարպետն ու գլուխը իրար հետ թը՛ռաւ, թռան...»

— Եղնա՛. պառաւը...»

«Պառաւն ուզեց բռնի, էլ կարաց ո՛չ: Հարիը տարուցը եղը պառաւին հարիը հազար տղա ըլաւ...»

— Զէ, էդ սուտ ա, վրաբերեց Մարգարը:

«Վա՛հ, իմ մէրը սուտ կասի՞. նա ամեն բան էլ գիտի, Մարգար ջան:»

Եղնա՛:

«Եղնա՛, աղբէր, չարն էնտեղ, բարին էստեղ: Աստճանից հինգ խնձոր կաթեց, չորսը մեզ, մինն էլ ալամ աշխարհին:»

— Պոճա՛ր:

«Հա՛. լաւը չէ՞ր:»

— Շատ լաւն էր, ասեց Արտէմը:

— Ես սովրեցի, վրաբերեց Մարգարը:

— Ես էլ...

«Ի՛նչ հիմի վեր կենանք, ասաց Արամն ու ամենքն էլ կանգնեցին:

Տղերքն այժմ «զո՛ւ» արին ու գէպի ներքև վազեցին: Պատի գլխիցը թռան ընկան տէրտէրանց այգին: Այստեղ չը կշտացան, Արտէմանց այգուն այցելեցին: Այնտեղից էլ շէմքաքարի գլխովը ներս սողացին Միրզանց Օսէփի այգին, ուր խօման դուռը խնձոր ուտելիս՝ այգեպանը վրահասաւ ու լանկարծ Արամին բռնելով՝ գոռաց. «էդ ի՞նչ էք անում. ուտում էք. հիմի էլ ես ձեզ կուտեմ:» Արամի ընկերները ճարպիկ գտնվեցին, թռան ու հեռու, պատի գլխին կանգնեցին: Այգեպանը ուռի ծառի բարակ ճղներով Արամին կապեց հնձանի առաջի հաստարմատ թթենուցը: Արամը լաց էր լինում...

«Ե՛յ, բաղմանչի, բղակեց Մարգարը, քեզ հմար մի հաւ կը բերենք, բաց թող մեր ընկօրը.»

— Հաւը բերէք, եղնա բաց թողնեմ: Այս եղաւ բռնակալի պատասխանը և ապա Արամի ականջներինցը քաշեց, մի քանի լաւ թաթալոշներ տուեց...

Ընկերները Արամին կապուած տեսնելով ու նրա հեկեկանքը լսելով, չիմացան ի՞նչ անեն: Երկուսը վազեցին հաւ բերելու, որոնց գնալ-գալը երկու ժամի չափ տուեց: Արամին ազատեցին...

Երանի՛ թէ մեծ մարդիկն էլ այնքան ընկերասէր, անմեղ սիրով կապուած լինէին իրար հետ, ինչպէս այս փոքրիկները:

Նանապարհին հարցրեց Արամը. «Արտէմ ջան, հաւը մնց բերիք:»

— Մեր տան դուռը կոխարած էր: Ես գոմի աղբա-
ծակովը նի մտայ, հաւը բռնեցի ու էլ եգ էնտեղով
դուրս եկայ, բերի:

«Բա որ քու մէրը հաւերն ականի, տեսնի պս-
կաս ա:»

«Ե՛հ. կասենք աղուէսն ա տարել, չախալը կերել...»

«Ես ձեր գասերը լաւ կը սովրացնեմ, բա՛ւա ջան. դուք որ ինձ ազատեցիք էն Թաթուխի ձեռիցը:»

Արամի փոքրիկ սիրտը երախտագիտութեամբ լը-
ցուել էր...

Այսպէս զրոյց անելով, նրանք հասան ս. Աստուա-
ծածին ուխտատեղին, որ գտնվում է գրսի—բերդում.*)
ներս մտան առճարը և իրանց մանկական բերանով ըսկ-
սեցին աղօթել առ Աստուած: Արամը ինչ տեղից ու
ինչ պատկերից էլ համբուրում էր, նրանք էլ նոյն
տեղին էին գիմում:

«Ո՛վ Աստուածածին, մեզ շնորհք տուր, որ լաւ
կարգանք»-ասաց Արամը:

Ամենքն էլ կրկնեցին նոյնը բարձր ձայնով:

* Շամշուլլան ի հնումն քաղաքայտեղի է եղել և ու-
նեցել է իր անտիկ բերդը, որը մինչև այսօր էլ կիսակործան
մնում է: Քարաքաններն ու հոյակապ տաճարները մինչ այսօր
լիջնեցնում են նրան տիրոջների երբեմնական փառքն ու զահը:
Իերդը երեք մասի է բաժանած— իր պարիսպներով, գրսի-
բերդ, միջի-բերդ, ներքի-բերդ: Յիշեալ ուխտատեղին զօ-
րաւոր և հրաշագործ խաչերից մէկն է համարվում շրջակայ
գիւղերից, որոնք նեղ միջոցներում նրա պաշտպանութեանն
են գիմում:

«Տղէրք, ամենքդ էլ ձեր մտքումը աղօթք արէք, որ լաւ կարգանք, մեծ-մեծ մարդիկ դառնանք—տէր-տէր, չինովնիկ, մովրով, վարժապետ ու մելիք ըլենք:»

—Էնքան մեռնենք ոչ, վրաբերեց Մարգարը, որ էդ խօսքերը կատարվեն: Ամա ես մելիք ու միւրզա պէտք ա դառնամ...

—Ես էլ վարժապետ կը դառնամ, կմկմաց Արամը. դէ պաշնցէք ձոհար խաչիցը: Երբոր մեծանանք, տըղէրք, կը գանք մատաղ կանենք...

—Ես մի աննշան մատաղ կ'անեմ, վրաբերեց Արտէմը:

—Ես-ս մի է-երինջ-ջը կա-կականեմ, կզկզաց Օսէփի տղէն՝ Ղազարը:

Տիրամօր անարատ պատկերը, որ սեղանի վրայ բազմած էր, երեխանց դիմացը ծիծաղում էր. Նրա չորս կողմին չորս հրեշտակներ խաղում էին...

Երեխայքը խաչքարերին անթիւ համբոյրներ տալուց յետոյ՝ դուրս եկան:

Արևը դեռ մայր չէր մտել. ծառերի կատարները շողշողում էին: Երկնակամարի տակ կիսաբոլորակ լուսինը երևում էր: Երեխայքը դեռ ձորի գլուխը չէին հասել, որ Արտէմի բարակ ձայնով խաղը թմրած այգեպաններին սքանչացրեց:

Աշըղ ամ-ման ամ,
Քորփա ամ-ման ամ...

Արտէմ, ձայն տուեց Արամը, ագա հայերէն ասա, հայերէն. բա քու մէրը քեզ խրատ չի տուե՛լ:»

—Ղէ լսեցէք. հայերէն եմ ասում.

«Սարի գլխին խոտ չը կայ,
Չորի միջին ջուր չը կայ...
Անբան հարսի խնոցում
Կարագ չը կայ, եղ չը կայ...»

«Էդէնց կասե՛ն, չը հաւանեց հպարտ Արամն ու ինքն սկսեց.

«Ես եմ քու ազիզ աղբէրը,
Սիրտս ա մտել քու սէրը.
Էսէնց շատ տաղեր գիտեմ,
Շանց ա տվել իմ մէրը...»

—Ագա՛, Արամ ջան, ինչ լաւն էր է... խրախուսեցին ամենքը. աշուղ Ղահրին էլ չի կարող էդէնց ասի: Ասա՛, քեզ մատաղ, ասա՛:

«Խաչի դրանն ենք—մուրագնիս տայ,
Աղօթք անենք, որ շատ շնորհք տայ.
Թէ հառամ ես—միտքդ ծուռը,
Հրէդէն սուրը գլուխդ տայ...»

Ամենքն էլ գոռացին. ամէ՛ն:

«Էլ ասում չե՛ն, Արամ ջան, հարցրեց Մարգարը:
—Չէ. ձէնս կորուեց: Մինն էլ աղբրի գլխին կասեմ ու պոճանք, գնաց... Ես խօ մէնակ էդ չը գիտեմ, հազար բան: Էնպէս պուճալը կասեմ, որ ձեր պապերն էլ չեն գտնի: Էս ի՞նչն ա—

«Սարի ծէրին վստում ա,
Սև ամբերին փախցնում ա,
Հնձվորներին հովցնում ա:»

—Քամին ա, պատասխանեց Արտէմը:

«Ղէ լաւ. էս ի՞նչն ա—

Մանուկ, մանուկ, դու շատ քնուկ,
Հէնց որ զարթնես՝ անես լալուկ:»

—Երբէքէն ա, պատասխանեց Մարգարը:
«Էս ի՞նչն ա—

Աչքերը չուեց, ձեռքերը փուեց,
Կատարը ճղեց՝ մեզ ծաղիկ տուեց:»

Մի քանի անգամ կրկնել տուին այդ հանելուկը,
սակայն՝ չը գտան:

«Ոչ ով չի գիտում, հարցրեց Արամը, Թիֆլիսն
ինձ տուէք, ասեմ:

Ղազարը մէջ ընկաւ, կակաղեց, բայց Մարգարն
արգելեց—ասելով. «Ղազար ջան, ես որ չեմ գիտում,
գու էլ չես գիտալ: Գնա՛, Թիֆլիսը քեզ տուինք, Ա-
րամ:»

Ուտեմ, խմեմ Թիֆլիս,
Հագնեմ, մաշեմ Թիֆլիս,
Տան տէր դառնամ Թիֆլիս,
Մեղրում ծորամ Թիֆլիս,
Ես ձեզ պահեմ Թիֆլիս:—Մանուշակի
թնկին ա:»

—Ի՛նչ հեշտ ա էլել, ձայն հանեց Մարգարը, դէ
մինն էլ ես ասեմ. էս ի՞նչն ա:

Քնթ, քնթ, մի չուալ ցաքատ,
Ոչ կոթ ունի, ոչ էրկաթ:

—Ատամներն են, պատասխանեց Արամը: Մար-
գարն առնուեց. «աբա դէ ինձ նման բեր ա՛ն-կ ա պ ու կ ի
ասա. տես—

Քարաթնթոշ, տմբին տուր,
Գլուխդ վեր կալ քարին տուր:»

—Էդ հեշտ ա, Մարգար, ասաց Արտէմը, ուրիշ
ասա:

«Դէ լսեցէք. տես—

Պունգլն ու բլիթ մեր տանը,
Կատուի պոչիկ ձեր տանը.

Բեր խրովէ մեր տանը,
Տար կճոտէ ձեր տանը:»

—Էս-դը խօ ծը-ծը-ծծկեր-ըրն էլ ա գի-գի-գիտ-
աում, կզկզաց Ղազարը:

«Ես էլ մինը կ'ասեմ, ասաց Արտէմը ու սկսեց—
Մեղրիկ մատ-մատ,
Չամչիկ հատ-հատ,
Մէկէլ տեսանք
Տեղը գարտակ...»

«Դէ մինն էլ ես»—ձայն հանեց Արամը ու սկսեց:
Սիրի—սիրին սարի գոշին,
Սարի սմբուլ մեր տան հօշին:»

«Ղազար ջան, աբա մինն էլ գու ասա»—ասաց
Մարգարը:

—Մար-մարգար, շշատ գի-գի-գիտամ-ամմ.....
—Ձի կարում, չէ, ընդմիջեց Արամը, շատ գիտալ,
ամա լիզուն վրա չի գալիս: Տղերքը քմքածիծաղ տուին:

Արևն էլ չը կար: Ասողերը նոր պսպղում էին: Լու-
սինը ծիծաղում էր նայողի ճակատին: Գիւղի տները
այստեղ ու այնտեղ ցցուած երևում էին: Տեղ տեղ դը-
րան ճեղքերից նկատվում էր ճրագի ազոտ լոյսեր: Ե-
կեղեցու պատերը սիւլտակին էին տալիս:

«Արամ ջան, ասաց Մարգարը, հիմի տուն ենք
գնում ու մի բան չենք տանում տան համար:»

—Հալքնի պէտք ա սինգրուկից, սի բէխից
ու խազագից քաղէինք ու տուն տանէինք. հիմի իմ
մէրը ինձ սպասելիս կ'ըլի...

— Բան չը կալ, վրաբերեց Արտէմը, էքուց էլ գը-
նանք Ան ծ ո տ - ճ ա լ է ն ու ք ա ղ են ք :

Հէնց այս խօսքում Վարգարը լեռ ընկաւ, տրիսի
տանգը կապեց, գուլբի ծուպը շինեց ու տեսնելով ըն-
կերները քսան քալաչափ հեռու են՝ ձայնը բարձրա-
ցրեց—

Կարպեաը ծակ ծէր արն,
Կոճակները մէր արն.
Ջուալ ունես, տանգ չունես,
Մի կապէկի խելք չունես...»

«Հնչ—հնչ...» գոռացին ամենքը: Արամը խրա-
խուսվեց այդ երգիցն ու ինքն էլ սկսեց—

«Մ'թիմ եմ, հէր չունեմ,
Խելք ունեմ, տէր չունեմ...
Աստօժ, գու ինձ չկորցնես,
Քեզ ունեմ, իմ մօրն ունեմ...»

Վերջի տունը կլկլացնելիս Արամի ձայնը կերկերուեց.
Եթէ լոյս լինէր, նրա աչերում արտասուքի կաթիլներ
կը նկատուէին:

— Ե՛—հէյ—հնչ... Ծների հաչոցը գիւղը դըրմ-
բացրեց:

«Ես քեզ մատնող, ես, բալա ջան. ես եմ քու տէրը,
Աստօժն ա քեզ պահողը:» Այսպէս մըմնջալով մի պա-
ռաւ կին նրանց առաջը դուրս եկաւ: Դա Արամի մայ-
րն էր՝ որ աղբրածորի գլխին նստած սպասում էր իր
մինուճար որդու վերադարձին...

Մեր երեխանց ազնու օրեր,
Ռսկի ժամեր շուտ կը բռնեն.
Մեր երեխանց խաղեր, տաղեր,
Ծիծաղ, ժպիտ շուտ կը կորցեն:
Գորանց տեղը սաղմնս, տետրակ,
Նարեկ կը տան ես մի տախտակ.
Ծիծաղի տեղ՝ յայտ. ժպիտ,
Խրատի տեղ՝ պատիժ անմիտ...

Ը.

ՀՈՂԸ ՓՈՂ, ՓՈՂԸ ՀՈՂ.

Մեր գիւղացիք հպարտ էին: Հէնց որ մի օտարա-
կանի հետ խօսելիս լինէին, խկոյն կասէին. «զո՞գէն,
փողը հո՞ղ ա, ամա մեր հողը փող ա:» Այս գաղափա-
րական խօսքը նրանց մէջ առած էր դարձել, որի աղ-
բիւրը դատարկախօս լեզուն չէր, այլ երկրի բերրի ու-
թիւնը:

Ի՛նչ ասես, որ չէր ճարվում այս գիւղում: Բնա-
կան անտառներն ու երկրի պարարտութիւնը առատօ-
րէն տալիս էին գիւղացուն իր սրտի ուզածը: Տարուան
երեք եղանակում աշխատում—ձմրան դրամուտը տուն
էին ածում. ծակ աման չէր մնում, ծակ տոպրակ—լըց-
նում էին: Տանձ, մեղրատանձ, ծտատանձ, խնձոր, ծաղ-
կախնձոր, թթու խնձոր, զկէռ, սիզ, սալօր, և սրա
տեսակները, հօն, աճար, կաղին, կոճոխուր, դեղձ, սեր-
գեիլ, ընկուղ, տկողին, բալ, կեռաս և այլ այսպիսի

պտուղները ուրիշ գիւղերում փողով էին ստացվում, այստեղ սայլերով ժողովում ոչ թէ միայն այգիներից, այլ և անտառից, ուր ամեն օտար այցելու լիակատար իրաւունք ունէր՝ ինչ պտղից էլ որքան կամենար, ժողովէր: Այս գէպքում փող ասածդ ո՞վ բերան կը բերէր: Ուրիշ գիւղերում 15 տարուայ ընթացքում պէտք է ջրես մի թուփ, որ ծառ դառնայ, ապա քրտնած գաս, շուաքումը նստես—հովանաս. բայց այստեղ ծառատունկը մի կողմից աճում, միւս կողմից պտղաբերում էր՝ բնութեան հովանաւորութեան տակ... Անտառն ահարկու էր՝ գազանների բնակարան. այս պատճառով տեղացիք քաջ սրսորդներ էին, յանդուզն ու խիտ ճարպիկ: Չքաւոր ընտանիք գրեթէ չը կար այս գիւղում բացի որբերից: «Մորդ Աստծու, ասումէր Միրզանց Օսէփը, աջ եմ մտիկ անում՝ փէսէս ա. ձախ եմ մտիկ անում՝ խնամիս, առաջիս կանգնած ա հարեանս, քամակիս՝ կնքաւորս, ազգականս, աղբէրս, բարեկամս... Բա ես սրանցից կարծմ բան խնայիլ: Նկէք, սիրելիս, եկէք, քանի կայ՝ կուտենք, երբոր կը հատնի, Աստծուց կուզենք, մեր սար ու ձորիցը կուզենք...» Ամենքն էլ գրեթէ այսպէս, Օսէփի նման, բարեսիրտ և ողորմած մարդիկ էին: Արքունական կոռը, բէգեաւը, հարկը Շամշուղեցիք ամեն գիւղից էլ շուտ էին վճարում: Միթէ սա փոքր բան էր:

Տէրտէրը շատ անգամ էր խօսում հարկ ու բէգաւուի առիթով. «Թագաւորը մեր երկրի տէրն ա. Նրա անունը սուրբ պէտք ա ըլի ամենքի համար. Նա չի թողում՝ որ եագ ազգերը իր աշխարհի ռահաթին նեղութիւն տան. նա որ չըլի, ջանով մարդը անջանի գլխին կը տայ՝ ձեռքի թիքէն կը խլի: Թագաւորի ողորմու-

թիւնը աշխարհիս մեծ ու պուճուրին էլ հասնում ա, անց որ անձրււր: Արևի լուսն ու տաքութիւնը խօ մէնակ մեր գէղի համար չի, աշխարհովի ա: Ո՞վ չի հասկանալ էս բանը: Մեծին՝ մեծ, պուճուրին պուճուր ասէք, որ Աստծու աչքին դուր գաք: Կը փակուի էն բերանը, կը պապանձուի էն լեզուն, որ «փառք քեզ տէր» չի կանչիլ. սրովհետև հիմիկուսն օրէնքը մեր գլխին՝ շուաք ա անում, մենք տակին նստած ասլում ենք: Մի ժամանակ, զորթ ա, մեր ազգը պարսից լծի տակ հոգեւարքի էր, որ մեր հացը խլում-ուտում, մեր ջուրը խմում—ակը պղտորում, մեր սիրուն սիրուն աղջկերանցը թուցնում, տանում էին... ամա Աստուած իր ոչխարին ազատեց էգ անօրէնիցը: Նիմի Նա էնպէս ա կարգադրել, որ հայ Ազգը քիչ ազատ շուսչ քաշի ու օրհնի իր վրա շուաք անող թախտն ու ձեռքը: Հիմի աշխարհքիս մէջ Բրիտանի օրէնքն ա թագաւորում. էգ օրէնքի մէջ ասուած ա—«զնացէք, Աստծունը՝ Աստծուն տուէք, թագաւորինը՝ թագաւորին:» Ախ, ինչ լաւ խօսք ա. ինչ լաւ կը լինէր, որ ամենքն էլ իմանային սրա զօրութիւնը. ամա անց կարան իմանալ: Քարոզը զրքի մի երեսի զրածն ա սովրացնում, կարգալը ամեն երեսի: Ով որ կարգալ չի գիտում, նա հազար օրէնքից մի երկուսն ա իմանում: Պէտք ա կարգալ իմանաք, որ ս. աւետարանը, Աստծու էգ օրէնքագիրը ձեռք ձեռք տամ, հեռու կանգնեմ, ես իմ աղօթքն անեմ, դուք էլ ձեզ ու ձեզ նրան կարո՞ք ու զօրութիւնն իմանաք. թէ չէ՝ թէլին տայով շատ բան չի դուրս գալ: Զոկ բան ա հինգ ու վեց ահոսը, ջոկ՝ մի օրավարը... Ամա չէ, սիրելի ժողովուրդ, դուք էլի ուրիշներից խելօք էք. դուք շատ լաւ գիտէք, որ ռահաթը թագաւորի հոգեւոր որ-

գիկն են, որ ռահաթի համար խարջ ու բեգառը էնպէս պարտք ա, ոնց որ տէրտէրի համար «եկեսցէ» ասիլը: Ռահաթը խարջն իրան համար ա տալիս. նրանով թագաւորը ճամբէք, կարմունջներ ու հագար էս տեսակ լաւ լաւ բաներ ա շինիլ տալիս, որ մեր ոտը քարին չը գիպչի, երկիրը պայծառանայ ու լուսաւորուի՝ ժամի վնա կանթեղի նման... Ե՛րնակ թէ մեր սրտի ու հոգու կանթեղն էլ վառուէր, սիրելիք. էրնակ թէ ամեն մարդ էլ գիրք կարգալն էնպէս սիրէր, ոնց որ սրբի դուռը...»

Այսպէս, ամեն խօսք ու զրոյց տեղն ու տեղն էր վճռւում, ամեն բամբասանք չքանում: Տէր-Ղուկասը ոչ թէ հայր էր, այլ և դատաւոր, առաջնորդող ու մխիթարող: Ամեն գաղտնիք տէր հօրը յայտնի էր լինում և ամեն նեղութեան միակ ելքը նա ուսման մէջ էր գտնում, որ մինչ օրս շատ անգամ ձեռնաձիգ էր եղած իր ժողովրդի գիտակցութիւնը շարժել և նրա մէջ ուսում ու գիտութիւն մատակարարել, սակայն՝ այդ չէր յաջողվել: Նա հագիւ թէ այս անգամ սկզբնաւորեց իր մտադրութիւնը:

Սվանէս վարժապետը երկրի մի պուճախից դուրս գալով և թափառելով, եկաւ հասաւ այս գիւղը: Հէնց որ ծծեց այստեղի պայծառ օդից, խմեց գլղլան ջրերից, տեսաւ վայելչակազմ ու սիրունատես, բարի ու հիւրասէր մարդկանց, զրաւվեց, ճգնաւոր ձեացաւ, գիտնական երևաց ու բանդ եղաւ: Բայց սիվ էր ինքը, սրտեղից, ի՞նչ անցեալի տէր—ոչ ովի յայտնի չէր:

«Հիմի մեր ի՞նչն ա պակաս, տէրտէր ջան—այսպէս էին խօսում գիւղացիք—ինչ որ չունէինք, քու աղօթքովն ունեցանք: Ո՞ր գէղը ուսումնարան ունի, որ մենք

ուսենք: Ո՞ր գէղի երեխէքն են դշի պէս ծլվլում, ոնց որ մերը: Փնուց կենա պատճառ գառնողը:»

—Օրհնեալ լինիք, պատասխանում էր տէրտէրը, ինձանից վնաս չի հասնիլ ձեզ, միայն թէ ինձ լսէք, գրի պոչիցը բռնէք, չուսքի՝ մեր ճար ու իլլաջը գիրն ա մնացել, մեր ետրադ-ասբաբը զալամն ա մնացել... Քաղաքին քաղաք են ասում, նրա համար, որ միջի մարգիկը գիփն էլ գիր գիտան. դուք էլ որ գիր գիտենաք, մեր գեղն էլ անուանի կը գառնայ, ոնց որ առաջ քաղաք ա էլել...

«Մենք քու որդիկն ենք, աջիդ մատաղ, հէնց ինչ որ ասես՝ պատրաստ ենք. ամա, տէրտէր ջան, քու Մարգարին ու տէրտէրանց Արամին ամենքն էլ գովում են ու ասում՝ ուսումնարանումը էդ երկուսն են լաւ կարգում...»

—Բա ի՞նչ կ'ըլի, որդիկ, տէրտէրի տղերքը լաւ կը կարդան. նրանք աչք են բաց անում թէ չէ՝ գիրն են տեսնում. ամա ձերոնք՝ կով ու հօրթ: Աստուած տո՛ւ, որ ձեր տղերքն էլ լաւ կարդան Ասած ա՛. ատելական քարը պատի գլուխը կ'անցնի. միամիտ կացէք, ձերոնք մերիցը անց կը կենան...

«Լա՛ւ ես ասում, տէրտէր, ամա խամ աչառը լծան տակին առանց ճիպտի քաշում չի: Եղէնց էլ երեխէն ա: Դու վարժապետին էս բանը գլխի քցի, որ մեր երեխանցը պատի գլուխը նի հանի...»

—Միամիտ կացէք. նա էդ բոլորը մեզանից շատ լաւ գիտի: Երկու տարումը երեխէքը քեւամուլ կը լեն, աշխարհիս խէր ու շառը կիմանան:

«Ղորթ, աջիդ մատաղ:»

— Կարգս վկայ. կը տեսնէք:

Մենք ևս կը տեսնենք, ընթերցող. մենք էլ հե-
ռու. չգնանք:

Թ.

ԿԱՐԳ ՈՒ ԿԱՆՍՆ.

Ամենայն ինչ կատարեալ է:

Սգոտոս ամսի վերջերում ուսումնարանն իր պատ-
կառելի կերպարանքն ստացաւ: Աշակերտների թիւը
հասնում էր 60-ի: Ամեն մինը մշտական նստելու հա-
մար որոշեալ քարն ունէր: Բարձրագիրք ու հարթերես
քարին նստեցնելիս հասակը 'ի նկատի չէր առնվում:
Քարին նստեցնելու դէմ իրաւունք չը կար բողոքելու
թէ տանը և թէ դուրսը: Առանց նստեցնելու էլ կարելի
էր կարգացնել, բայց այդ մի առանձին ուրախակի ա-
ռանձնաշնորհուած թիւն պէտք է համարուէր:

Քարի վարժապետը աշակերտաց դասակարգերի էր
բաժանել. դասընկերների թիւը չորսից աւելի չէր,
ըստ որում՝ նրանց գիտութիւնն էլ միատեսակ չէր և
իրար հետ չէին մտել ուսումնարան—մի օր առաջ, հինգ
օր լետոյ:

Բասագրքերը մեզ լայանի են:

Երեսային ուսումնարան մտնելու առաջին օրից
վարժապետը անմիջապէս դաս էր տալիս «այլ-բէնի»
առաջին շարքը, որ տառերը ճանաչի ու բերան անի:
Յառաջագէմ խօսքը անկարելի էր վերաբերել նրանցից

ուչ մէկին, ըստ որում՝ ամեն մէկը պարտական էր սե-
ռու և տուած դասը՝ հրամանին համեմատ:

Արամը, Մարգարը և Ղազարը—այս երեքը ժամա-
գրքի վրա էին դաս առնում, մնացեալը «այլբենարանի»
վրա՝ գանազան դասերում:

«ժամագիրք» կարգացողները զլիսաւոր աշակերտ-
ներն էին և նստում էին առաջին տեղում: Ութ տարե-
կանի մօտ նստեցրած էր 17 տարեկան տղայ: Ամենքն
էլ մի տոնով, մի ձայնով մըմնջում էին դասերը.

— Այլ — ժէ — ճէ — ուն, բէն — ինի — մէն — սէ...
— Ձա — այլ — զան, զա — եչ — զէ...
— Այլ — բէն — անը, զիմ — այլ — բէ — գան — արգանր...
— է — եթ — ը — թօ, է — եթ — ը — թօ...
Շատերն էլ միայն ձայներ էին հանում, որ լսուի
թէ՝ կարգում են. խի — շի — լու — գո — ըի — բս — բն...
Ահա, այսպէս էին սերտում դասերը: Նրանք բո-
նած ունէին իրանց գասագրքերը Չուխտ ձեռքով: Հրա-
մայած էր՝ աչքները դասի տողերից չը հեռացնել, այս
ու այն կողմը չը նայել — միշտ կարդայ, բարձրաձայն
կարգալ...
Առաւօտեան—արևը նոր դուրս գալիս—երեսայքը
պարտաւոր էին ուսումնարան գնալ և մինչև կէսօր
սերտել տուած դասերը և միանգամ էլ ուրիշ դաս առ-
նել: Բայց կէսօր ասածդ ժամացուցով չէր որոշվում:
Աշակերտներն անգամ ընտելացել ու ծածուկ նայում
էին թէ՝ երբ պէտք է արևի շողքը պատի ճեղքիցը ընկ-
նի ծուռ սիւնի տակը, որ ապա թէ գնան հաց ուտե-
լու: Եւ երբ պէտք է արևը մայր մտնի, որ արձակուեն:
Այս մշտական կարգն էր, որ քանդել չէր կարելի:
Վարժապետը ամեն մէկի կարգալու ձայնը պէտք

է լսէր. այս պատճառով ամենքն էլ իրանց ձայնը զլուծ էին:

«Հարկաւորութիւն գնալ» ամեն անգամ չէր թոյլատրուում: Այդպիսի դէպքերում երեխան պէտք է դուրս գար տեղիցը՝ առանց ընկօր փէշէրքին դիպչելու՝ առանց մի շփոց հանելու՝ ձեռքերը դռշին դրած կանգնէր վարժապետի դիմացը և այնքան, մինչև որ կամ թոյլատրութիւն կը ստանար և կամ ո՛չ: Հակառակ դէպքում երեխան տանջվում էր աղիքային բորբոքումից, կծկվում էր... Վարժապետի հաշուով, բնութիւնը հազիւ թէ ստիպէր տղային օրական երկու անգամ «հարկաւորութիւն» գնալու: Դեռ երկու անգամ հարկաւորութիւն գնացողը կասկածի տակ էր ընկնում վարժապետից:

Դասատանը (անուանենք) մանգալ, ուրիշի աթոռին (անուանենք) նստել, մանկական փորձերով զբաղուել, մինի ու միւսի հետ խօսել, մի քարից միւսի վրա թռչել, քարերը ծանր ու քաշ անիլ—խիստ արգելուած էր: Դասամիջոց, հանգիստ, խնդ, վազվզել, ձայն տալ, աշխոյժ առնել... Քնչ խօսքեր են, հեռի մեր երեխաներից:

Ոչ ոք չէր կարող հացի պատառ բերանը դնել: Որպէս զի կարգ ու կանօնի մէջ զեղծմունքներ չը մըտնէին, վարժապետը պտրումէր երեխանց հաբգանքն ու զբաղանքերը. ում մօտ հացի կտոր էր գտնուում—խլնւմ էր: Բայց այս ոչինչ: Բարի դաստիարակը երեխանց բերանները բամբակ էր ձգում ու ծամել տալիս, ապա բամբակը դուրս հանելով՝ նկատում էր, թէ ատամների տակ մնացած հացի փշրանքից կպել է բամբակին և խոկոյն եզրակացնում էր՝ որ նա անժամանակ հաց էր կերել:

Այս փորձը սովորաբար մինչ կէս օրն էր կատարվում: Վարժապետի հասկացողութիւնով, ինչ աշակերտ մինչև կէս օր հաց է ուտում, նա կորցնում է իր շնորհքը, բթանում և ոչինչ չի սովորում:—Երեխանց սրտի մաղձը շարժվում էր անօթութիւնից, որ սովոր չէին երկար սոված մնալու:

Տուած դասերի պահանջը խիստ էր և աշակերտի կողմից մէկ սխալ անելը—աններելի:

Դասընկերները միասին էին կանչվում դաս ասելու, որոնք պարտաւոր էին ամենայն համետութեամբ դուրս գալ տեղներիցը, նախ զլուխ խոնարհել, ապա չոքել վարժապետի առաջին «յանուն հօր» անել և մէկը՝ որին վարժապետը իշարաթ կ'անէր՝ բարձր ձայնով պէտք է ասէր դասը, լետոյ՝ երկրորդը, երրորդը... Մէկը դաս ասելիս՝ միւսներն էլ պէտք է նոյն բառերը մըմնջային իրանց մտքումը, զրքին ապուշ նայելով: Դասասացութեան միջոցներին լռութիւնը տեղի չէր ունենում. նստած աշակերտները սովորական եղանակով պէտք է կարգային: Վարժապետի ականջը սուր էր. նա ամեն բան լսում և ամեն ձայն ճանաչում էր: Այսպէս, բոլորին էլ կէնտ կէնտ դուրս էր կանչում, դաս հարցնում, նոր դաս տալիս: Շատ թէ քիչ վարժ կարգացողներին նա ասում էր. «աստէն անդեղ» և ցուցամատով աստէնն ու անդեղը ցոյց տալիս:

Բարեհոգին դաս տալիս նստում էր իր յատուկ տեղը՝ ստաւոր ու ճռճուան տախտակի վրայ. բայց երբ ազատ էր՝ երկարակոթ չիբուխը ծխելով, սրա ու նրա վրա արձակումներ անելով, մէջ տեղը բոլթա էր տալիս...

Աշակերտները կէս օրից լետոյ սովորում էին խա-

ուր դասեր—հայոց, վրաց «անը—բանը» ուսուցաց «աբէ-վէ», չոտկայի վրայ մինչև հազարաւորների տեղերը նաև այբուբենական համբանքը—այլ՝ մէկ, բէն՝ երկու, գիմ՝ երեք... Այդ միջոցներին աղօթք իմացողը չը գիտեցողին տուն տուն սովորեցնում էր: Այս խառնուրդից երևում էր, որ մեր վարժապետի համար դասերի ընտրութիւն չը կար. ինքն ինչ էլ գիտէր, այն էլ սովորեցնում էր...

Ուսումնարանը մաքուր պահպանելու համար նշանակած էր շաբաթապահ աշակերտներ: Մի եօթնեակում երեք աշակերտ պարտաւոր էին օրը մէկ անգամ ուսումնարանը սրբել—աղբը դէն ածել: Շաբաթապահները օրական երկու կուժ ջուր էին բերում աղբիւրից՝ վաթսուն աշակերտի և այլ եկող-գնացողի համար:

Ինչպէս հաց ուտելն էր կարգով, այնպէս էլ ջուր խմելը: Աշակերտները անժամանակ ջուր խմել չէին կարող: Մինչև կէս-օրը մէկ անգամ խմել թոյլ էր տրուում, կէս օրից յետոյ միայն երկու անգամ, այն էլ՝ ոչ իրանց կամքով, այլ շաբաթապահների: Մինչև կէս-օր երկու անգամ ջուր խմելուց հասկացվում էր խմողի հաց կերած լինելը. այս պատճառով աշակերտները ծարաւից պապակվում և ջրին մօտենալ չէին համարձակվում: Շատ անգամ շաբաթապահը վրէժիսները լինելով՝ բոլորովին զրկում էր մէկին ու միւսին ջրից՝ սուտ յայտնելով. «նա մի երկու հետ խմել ա, ուզում ա էլ խմի:» Այսպիսի դէպքերում հաշիւը վերջացնում էր ինքը—վարժապետը:

Շաբաթապահները պարտաւոր էին երկու օրը մէկ անգամ վարժապետի չիբուխի կոթի ծխածակը մաքրել բարակ ու երկար ճիւղտով. նոյնպէս պէտք է կրակ

հասցնէին՝ երբ նա պատրաստվում էր ծխելու: Նրանք պարտաւոր էին մախորկի հաստ կոթուցները կտրտել ու մանրացնել...

Ծէպլի կամ ուղղի ասուած միամօր ճիւղտներ ուռենու ճիւղից՝ շաբաթական 20 հատ կտրել, կշտել, և յանձնել վարժապետին—շաբաթապահի պարտքն էր: Ծէպլիները հաւանելի պետք է լինէին վարժապետի քմաց. հակառակ դէպքում՝ նա ճիւղտների ուժը փորձում էր նոյն իսկ բերողների վրայ ու նորը կտրել տալիս: Զարմանալի ճաշակ ունէր վարժապետը. նա իսկոյն հասկանում էր ճիւղտների շատ կամ քիչ դիմանալու ուժը: Ճիւղտների կապուկը պահվում էր մի անմատչելի տեղում—մեծ սիւնի և պատի արանքումը:

Շաբաթապահները ամենախիստ կերպով պատասխանատու էին որ և է կորուստի մասին. նրանք իսկոյն պէտք է ցոյց տային գողին և եթէ դա չը գտնուեց, այն ժամանակ ամբողջ դասատունը պատասխանատու էր...

Վարժապետի հաւատը անզրգուելի էր. նա հաւատ չ'էր ընծայում և ոչ մէկի խօսքին. իր ուժը այս «կարգ ու կանօնի» պահպանութեան մէջ էր կայանում:

Փորձի աղագաւ՝ կամ նոյն իսկ հարկաւորութեան պատճառով վարժապետը երբ դուրս էր գնում ուսումնարանից՝ թողնում էր չիբուխը կամ Ֆէսը տախտակին դրած. աշակերտները պարտաւոր էին այդ թողած առարկային ընդունել՝ որպէս վարժապետի և հարկ եղածին պէս՝ այսինքն՝ տեղիցը դուրս գալիս ու նստելիս պէտք է գլուխ տային նրան... Փորձի աղագաւ, ասացի, նրա համար, որ շատ անգամ, առանց պատճառի էլ, վարժապետը դուրս էր գնում և ծածուկ նայում պատի ճեղքերից, թէ տեսնի՝ ո՞վ է դէս ու դէն նայում, շարժ-

վում, անհանգիստ լինում: Այս արարքը, իհարկէ, անխորհուրդ չէր, որ յետոյ կը տեսնենք:

Աշակերտաց խիստ արգելուած էր ճանճ, միջատ, իշախառանջ, բողոճներ սպանելու դասատան մէջ: Շատ անգամ նամաճճիները երեխանց թիկունքով սողալով՝ երեսի կողմն էին թէքվում. մանկան սուր անքը տեսնում էր բազմոտն սողունին և չէր համարձակվում ականջի տակիցը վայր գլորել: Ի՞նչ կը լինէր արգեօք նրա դրութիւնը այդ ընդհանում:

Վարժապետը գիւղի դալլաք Վանէսին հրամայել էր, որ երեխանց գլուխը խուզելիս՝ պոչերն ու ճակատին կախ մազերը չը մկրատի, որովհետև գլխի այդ մասի մազերը իրան էին պատկանում...

Դուրսը խաղ անել, շների ու կատունների վրայ արձակուել, քար ձգել, խաղ ասել, ճչալ, ծկրտալ և այլ այսպիսի մանկական կեանքի աղ ու համեմը խիստ արգելած էր: Վարժապետը հազար անք ունէր, ամեն բան տեսնում էր: Երեխայի շորերը եթէ ցխոտ էին լինում, իսկոյն իմացվում էր՝ որ նա խաղ է արել, իսկ եթէ թողոտ՝ հասկացվում էր, որ նա տանը խռովել, օրթաօջաղի մոխրի միջին թօլ-թօլ է եղել: (Խռովկան երեխայքը այս վիճակի մէջ են:) Տանիցը ուսումնարան գնալիս աշակերտը պատահողին գլուխ պետք է խոնարհէր եւ ասպանցնէր: Յիշոցներ տվող երեխայի համար պատրաստ էր երկու զօրաւոր գործիք—բերանփակիչ և բերան-բացուկ... Ձանազան պատճառներով արգարանալը դատապարտութեան առիթներ էին:

Առաւօտեան դասերն սկսելուց առաջ ոչ մի աղօթք չէին ասում. միայն հաց ուտելու գնալիս մեծ աշակերտը կ'ասէր «ընկալ քաաղցրութեամբ» նարեկի

գլխիցը մի տուն. իսկ երեկոյեան արձակումին «Հալին մեղք, հալածին դեք, ջնջին յանցանք» աղօթքը:

Երեխաները միատեսակ շորերի մէջ էին. նրանք շորերով չէին ճանաչվում, շորերով փայլում...

Ծերունի փալախան դրած էր դիմացը՝ դրան մօտ՝ պատի ճեղքումը, որ նայողի վրա սարսափ էր ձգում: Հինգ գազի չափ երկարութեամբ թուկ էլ փալախայի մօտն էր, որ հարկաւոր դէպքերում օգնական հանդիսանար...

Ամեն երեկոյ վարժապետը աշակերտաց եկեղեցի էր տանում. փոխ ասողները ամենի առաջն էին կանգնում: 60-ից աւելի երեխայք գլխաբաց մտնելով եկեղեցի՝ քըչփչոց ու քսքսոց չէր լսվում: Ժամաւորները հոգով ու մարմնով մխիթարվելով՝ հազար բերան «օրհնանք» էին թափում սիրեցեալ վարժապետի գլխին, արևին, հողուն...:

60 հոգի մի ձայնով, մի եղանակով, մի դիրքով, միատեսակ ահ ու երկիւղով ժամերով շարունակ մրմնջալով ուսումնարանումը՝ առանց բան հասկանալու՝ որոնց ձայնէրը միախառնվելով՝ կազմվում էր զաւմաղտի մի կատարեալ ամբողջութիւն: Վարժապետը հոգեպէս մխիթարվելով ու նրանց մէջ բոլրթա տալով, չիբուխ քաշելով, բարձրաձայն երգում էր, որն աւելի նման էր գոմշի տրոնգոցին և կատարելապէս իշխում էր բոլոր գոռում-գօչոցին...

Անց ու դարձ անողները լսելով այդ խուլ ղլվոցը՝ ուրախանում, խնդում եւ կմկմում էին. «փառքդ շատ ըլի, այ Աստօժ, դարգահգ կանաչ ու կարմրով լիքը, որ էս չտես խալխին էս օրին հասցրիր... Վարժապետ,

հէր օրհնած, գլուխդ սնց ա դիմանում էր զալմաղալին: Օրհնուէս դու էլ, քու եկած ճամբէն էլ...»

Այսպէս, ամենքն էլ վարժապետի գլխի պնդութեան վրայ զարմանում էին. բայց մինը չը կար՝ որ ասէր—«ափսոս ձեզ և մանկական գլուխներ...»

Ժ.

ՀՌԶԱԿ.

Ուսումնարանական «կարգ ու կանօնը» հաստատելով, միևնույն ժամանակ աշխատելով ճանաչուիլ հասարակութիւնից, մեր վարժապետը իր շնորհքն ու հունարը ամեն բանի մէջ երևցնում, ամենի սիրտը շահում, ամենքի հետ վարվում էր սչ որպէս մարդ, այլ որպէս պատկառելի խալիֆայ:

Տէրտէրի ազդեցութիւնը թէ և աւելի էր ժողովրդի վրայ և նա ներկայանում էր որպէս վարդապետական հաւատապատում հաւատացելոց, սակայն՝ վարժապետն էլ ձգտում էր նրանից երկրորդը լինել՝ գոնէ արտաքուստ այնպէս ձևանալ:

Վարժապետը հռչակաւոր անուն ստանալու համար զանազան հնարքների էր դիմում. նա օրէօր սպասում էր, որ ամբօխը իրեն գովելով՝ հասցնելու է մինչև ամբերը և ինքը փայլելու է նրա առջև՝ լոյս առած բիւրեղի նման... Այս ձգտումները հետզհետէ բորբոքվում էին նրա մէջ. նա իր երեսի քօղը արգէն պատառել էր և ամեն կերպ միջոցների դիմել: Խեղճ ու չը-

քաւոր մարդկանց վրա նա բարկանում էր՝ պատճառելով, որ իրանց տղայքը ծուլ են, պակասաւոր են և թէ ինքը վերին աստիճանի աշխատում է նրանց ուղղել: Նրա այսպիսի փորձունքը տարած—տարած գիւղացու հետ էր լինում:—Իշխանների մօտ նա աղուէսութեան էր դիմում—մէկին՝ խնամի, միւսին՝ կնքաւոր, երրորդին սանահայր, չորրորդին՝ քեռի և այլն—անուանելով:

Կանայքը՝ որոնք շատ անգամ իրանց տղերանց ձեռքը բռնած մօտեցել էին վարժապետին, խնդրել, աղաչել, հարց ու փորձ արել և այս կամ այն բանի մասին բացատրութիւն պահանջել նրանից, աւելի լաւ էին ուսումնասիրել ու հասկացել նրա կախարդագիտական արժանիքը և այս պատճառով էլ վարժապետի անունն ու համբաւը տարածել էին ուրիշ գիւղերում անգամ: Նրանք—մինը՝ միւսին, միւսը՝ երրորդին, երրորդը՝ չորրորդին և այսպէս շարունակ ասել—խօսելով՝ վարժապետի անունը իր կախարդագիտութիւնների հետ բարձրացրել էին մինչև մուհամմադի եօթներորդ երկինքը...

Երեք ամսուայ ընթացքում վարժապետիս անունը շատ մեծացաւ, նրա հռչակը ծաւալվեց հեռու տեղերում: «Եդ գէղին Աստօծ տալիս ա, մենք ի՞նչ անենք:» Այսպէս էին վերաբերվում ուրիշները դէպի Շամշուղ գան:

Կանայքը թողնելով իրանց գիւղական կախարդներին, գարնկեցներին ու գրբացներին՝ ոտաբօբիկ ճանապարհ էին ընկնում դէպի Շամշուղգայ: «Ո՛ւր էք գնում:» Բնդարձակ պատմութիւնից յետոյ կասէին—«գնում ենք վարժապետի ոտի տակն ընկնենք, ճար ու իլլաջ ուզենք...»

Եւ արդարև, վարժապետը սիրով կատարում էր

կսկծաչորուած կանանց խնդիրը: Միամիտ մարդիկը դեռ չէին հասկանում վարժապետի կախարդական պարապմունքը, չէին էլ կարող իմանալ այդ՝ ըստ որում—կանայքը այդպիսի գէպքերում տղամարդկանցը բան չէին ասում. վերջիններս այնպէս էին կարծում թէ՛ վարժապետին գիմողները իրենց տղայոց կարգալու համար բան պէտք է խնդրեն:

«Աղչի նանի, աքիր, հօքիր, մօքիր—ձեզանից ով որ ինչ գարգ ու պատուհաս էլ ունի, եկէք, եկէք, վարժապետը էն սհաթին կը պըրծացնի»: Տեղի կանայքը այսպիսի յորդորներով օտարականների միտքը կտպում էին վարժապետի հմտութիւնների հետ: Յորդորախօս կացանց գլխաւորը Փաթին էր, որը նոյնպէս փորձառու և երբեմն իր «կապ ու կշկուռներով» յայտնի էր ամենքին. բայց այժմ ճրագի առաջին կրակը լոյս չէր տալիս..

Վարժապետի կախարդական արարքները ծածուկ չէին տէր-Ղուկասիցը և յաճախ սորա միջնորդութեամբ էր բանն սկսվում:

«Որդի, խրատում էր տէր հայրը, չարոց բան չ'անես—հոգուդ մեղք ա: Միշտ բարուց գործիր, որ Աստուած քեզ օրհնի: Զարոց գիր անողների հօգին դժոխքը կ'ընկնի: Վայ ինձ... սատանաները շատ կը չարչարեն նրան...»

—Ըշտէ, եսիկ ադ փանը աղէկ գիյնամ. հարիկս, դուն էրխէին կեցիր: Սուրփ գիրքը կըսէ. «գոր ինչ գործես յանուն Միածնի և նովաւ օրհնեալն գրոց—կատարեսցէ:»

«Եգ ես էլ շատ լաւ գիտեմ, բարի վարժապետ, ամա ո՛ւր ա էն հաւատը՝ որ ասածդ կատարուի. ո՛ւր ա էն աջը, բունի էգ խաչը...»

Սակայն՝ վարժապետը այդ մասնում աւելի վարպետ էր. նա ոչ միայն Եփրեմ—Վերդի, Նարեկ, Կիսրիանոս և այլ աղօթագրեր ունէր, այլ և մի հին, քրքրուած ձեռագիր, որին նա բոլորովին զաղտուկ էր պահում՝ հաստ քաթանի մէջ փաթաթած: Վարժապետի կախարդագիտական բոլոր ուժը այդ ձեռագիրն էր. դրանով անում էր թլիսմաններ, աղօթագրեր, լուսնագրեր, խաչգրեր...:

Հիւանդների ազգ-անունը իմանալով՝ վարժապետը հաշիւ էր կայացնում «այլ—բէնի» միջոցով և որպէս թէ դորանով նա իմանում էր հիւանդի ծննդեան օրը, աստղը, անցեալն ու ապագան և ըստ այնմ գուշակում: Խալիֆայիս ասածը՝ ասած, խրատը՝ խրատ, գրածը՝ գրած էր համարվում իրեն երկրպագուների կողմից: Թուենք մի քանի օրինակներ:

Գիւղերում հիւանդի գլխին երեկոյ-առաւոտ նարեկից մի քանի բժշկական գլուխներ կարգացնել տալը սովորութիւն է, նպատակն էլ շատ հասկանալի: Բայց աղօթքը ամեն հիւանդի չէր բժշկում: Ա չքով տուածին՝ աչքաղօթք, խաչից բռնուածին՝ խուսկ ու մօմմատաղ, տուր դիպածներին, դիւահարներին, գէլը տվողներին և այլ զանազան հիւանդոտներին էլ ուրիշ փրկարար զօրութիւն պէտք էր: Որ և է կարիք ունեցողը զիմում էր տէրտէրին. նա իր բարի խորհուրդը տալուց յետոյ՝ իր տեղը վարժապետին էր ուղարկում: Վերջինիս առաջին և երկրորդ փորձերը յաջողակ անցան թէ չէ՝ այնուհետև խաբարն ընկաւ գիւղի ըռեխը, թէ «վարժապետի ոտը խէրով ա, ում տուենը մտնում—նրանց հիւանդը լաւանում ա:»

Օրինակ. տաւարածները յաճախ տաւար էին կոր-

ցնում անտառումը. կորած տաւարի տէրը վախենալով թէ՛ գուցէ գալլերի կերակուր կը դառնայ կորուստը, վաւազում էին «գալլկապ» անել տալ: Այս սովորութիւնը ամեն գիւղում էլ ընդունուած է և կան զանազան տեսակ գալլկապի աղօթքներ: Վարժապետի «գալլաղօթքը» բոլորովին այլ էր ու զօրաւոր: Նախ Թաթոսանց Գիգուլի կորուստի համար նա գալլկապ արեց: Գիգուլը գնաց որոնելու և վերադառնալով այսպէս խօսեց. «Տղէքք, իրեք սոված գէլ վէր ընկած տեսայ կորած կովի կողքին: Նրանց բերանը կապ էր: Անիծածները շան պէս կալանչում էին, չէին կարում կովին մօտենալ: Կովը նրանց մէջ տեղը նստած արխէին արօճ էր անում: Որ ինձ տեսան՝ ժնգժնգացնելով փախան...»

Այս պատմութիւնը զարմացրեց լսողներին:

«Ադա սիվ էր գիլկապ արել:»

— Վարժապետը, նրա հէրը լին դառնայ...

Այնուհետև կպան վարժապետի սրջիցը հազար ու մի գովասանքով: Վարժապետի աղօթքը յայտնի չէ, ըստօրում՝ նա սչ սքի չէր սովորեցնում իր գիտցած բանը՝ այն մտքով, որ եթէ ուրիշները սովորեն՝ իր աղօթքը էլ զօրութիւն չի ունենայ: Նա պահանջում էր մազից հիւսած թէլ և կմկմալով երեք տեղից կապում, շուտ շուտ երեսին խաչակնքում ու պատուիրում. «Երփ գըտաք նէ՛ ան սհաթը կապուկը արձկեցէք, վասն զի գազաններ մեղք են, գալլերուն փերան կապուկ կու մնայ ու կըսատկտին...»

Անտառուտ երկիրներում, ուր գալլերը խմբով են արշաւում, գալլկապ ասածդ մեծ նշանակութիւն ունի

տեղացւոց համար: Վարժապետը դեռ սկզբից կրկնակի պատիւներ չէր գլորվեց՝ գալլկապի շնորհով:

Օրինակ. սովորութիւն կար, երբ ձկնորսները ուղում էին գնալ Խրամ գետը ձուկ որսալու, տէրտէրակնջիցը՝ Արամի մօրիցը մի կտոր հաց էին ստանում. «տէրտէրակին, ձեռք խէրով ա, մի ճոթ հաց տուր:» Առանց այդ դսմա թի հացն ստանալը նրանց չէր յաջողվում ձուկ որսալ: Վարժապետը, որ շատ լետամուտ էր ժողովրդի բոլոր սովորութիւններին՝ լսեց և այդ. «անպէս կէնիմ, ասաց նա, որ ձկունք կուրացեալ դամբն կու լեցուին. վասն զի՛ աղօթքս կը կուրցնէ նոցա աչկունքը և հէջ չեն փախնու:»-Աճուխ բերել տուեց ու ինչ որ փնթփնթաց և մի քանի անգամ աճուխի վրա թքելով՝ տուեց սիրահար ձկնորսին... Միւս օրը ձկնորսները վերադառնալով, աչքդ բարին տեսնի, կապուտ, օրագուլ, կարմրախալտ և մուրճա ձկներով խոնչէն լիքը զրին ուսումնարանի դրանը և ասացին. «վարժապետ, սու, էս էլ քու աղօթքի հախը.» Եթէ ձկնորսների գործը անյաջող էր անցնում, նա այդ վերաբերում էր լուսնի ու չար աստղերի անկանօն ընթացքին...

Ձկնորսների օրինակին հետևեցին և որսորդները:

Այլ առակ—: Անմաքուր պահպանելուց երեսանց մարմնի մորթու երեսը քէրքէշա կալում էր. սորան մկնատամ անունն են տալիս գիւղերում: Այնտեղ, մեր հերոսին լանձնուած գիւղում գիտունները զանազան դէղեր էին գործ դնում մկնատամը ոչնչացնելու համար. բայց վարժապետի դէղն ու աղօթքը փիրէփիրն եղաւ: Նա թանաք էր քսում քէրքէշակալած տեղին՝ աղօթք մըմնջալով ու պատուիրելով. «ըշտէ ութ աւուր մէջ կողջանայ. կը թողուք անպէս, ինչպէս գրած եմ:»

Ծնողները խեղճ երեխաներին ճղղացնելով — բղղացնելով վարժապետի մօտ էին թրևում: Նա մի քանիսի կարմրիկ թշերը, միւսերի ճակատն ու քիթը սևացրել էր...

Դարձեալ առակ —: Երազ տեսնողները դիմում էին վարժապետին. նա երազի ինչ լինելը իմանալուց լետոյ՝ լուսնահաշուով բանալով Եփրեմ-վերդին՝ կարգացածին համեմատ մեկնում էր:

«Վարժապետ ջան, աչքիս վերի կոպը խաղում ա. մի տես ի՞նչ ա ասում գիրը:»

— Ըշտէ քիչ մը նեղութիւն, ըմման ետքը բարու-թիւն. զգոյշ կեցեք փորձանքէն ու չարէն...

Պառաւ կինը մեկնութեան համեմատ տրամադրուած՝ տանըցոնց էլ պատուիրում էր, որ զգուշանան, մինչև փորձանքն անցնի:

«Առաջներիս տարին չորային կ'ըլլի, թէ անձրևային. առատութիւնը դաշտի՞ ա, թէ սարի. լուսինը անձրևի՞ ա, թէ չորայնի...» Այս գուշակութիւնները նա մի առ մի բացատրում էր ժողովրդին:

Այսպէս, վարժապետը կամաց-կամաց իր գիտութեան տուրակը բաց անելով գիւղացոց առջև՝ մտաւ նրանց դամարը: Ինքը ձեւանում էր՝ որպէս թէ իր բոլոր ծառայութիւնները ձրի է բաժանում, բայց կարիք ունեցողն ամենայն ուրախութեամբ վարձատրում էր նրան իր ունեցածից, որ հետևեալ գլխումն այդ կը տեսնենք: Եւ արդարև, ինչպէս չը վարձադրէին նրան. մէկի ճանապարհն էր յաջողեցնում, միւսի չբերք հարսին պողաւորելու համար թլիսման էր գրում, ուրիշներին էլ ուրիշ կերպ լաւութիւն էր անում...

Շրջակայ գիւղացիները տեղացիներին անելի էին վարձատրում նրան: Ով կարգալու հասած երեխայ ու-

նէր՝ բերում էր նրա մօտ. ով դարդ ու կրակ ունէր՝ դիմում էր նրան... Եւ ամենքն էլ հազար տեսակ օրհնանք էին ուղարկում դէպի խալիֆայի հօր գերեզմանը:

Վարժապետի գործառնութեան այս լայն շրջանում աշակերտաց մէջ մի տեսակ ազար գոյացաւ: Նրանք քնած միջոցներին յանկարծ վայր էին թռչում, վայրի վերոյ ձէն հանում, ծկլթում: Բոլորն էլ այս ցաւին էին տիրացել: Մայրերից շատերը դիմում էին վարժատին այս անիմանալի ցաւի առաջն առնելու համար հոգ տանել: «Վարժապետ ջան, հէնց որ ծկլթում ա ու ծուլ ըլում տեղիցը, ասում է մայրը, խաչակնքում եմ, քնում ա. ամա եզնա էլի խանչախորով ա գալիս, վեր թռչում: Սա ի՞նչ բան ա. մի իլլաջ արա...»

— Սղիկալուանէն կուզայ, լուսինը երփոր չար աստղին քովը կըլլա, ադոր համար չուջուխները կը չարչրկուին: «Բա ինչի՞ տաւարածները ըզէնց չեն:»

— Ըշտէ, տարին ազպէս է: Գրքին զօրութիւնն ալ տղոց խէնթութիւն կուտայ: Հէչ, փան մը չկայ. կը մեծնան, կը մոռնան...

Վարժապետիս կարծիքով, երեխայքը կորկի պէս ցանվում, եղեգնու պէս բսնում, բողկի պէս մեծանում են, պռծաւ, դնաց...

«Ախր հալվում — մաշվում են տղերքը:»

— Ըշտէ, վնասն ի՞նչ. աս աւուր կը հալին, ան աւուր կը մեծնան. տէ... մեծ կըլլան...

ԺԱ.

ՎԱՐՁԱՍՏՐՈՒԹԻՒՆ

«Կարգաւորին տուածը հոգու վարձք ա:» Ահա այն մշտական խօսքը, որ լսում ենք գիւղացու բերանից: Բայց վարժապետին տուրք տալու մասին գիւղացին այլ կերպ է դատում. «աղբէր, վարժապետին պատիւ տուր, որ տղիդ լաւ հետեւի. նա դարիբ ա, տուրքը մի խնայիր, որ մի կտոր հացի տիրանայ. նա գլխունն ա, տուրքդ շատացրու, որ հետաքննեցող գլխի քցի քեզ ու ամեն վախտ սանաթներդ գրի ու կարգայ. նա աշխարհքի տակ ու գլխիցը խաբար ա, տուր, որ դաւրդիդ ու հիւանդիդ դարման ըլի...»

Վարժապետին վարձատրելու նկատմամբ այսպէս առատաձեռն են գիւղացիք: Եւ արդարեւ, մարդիկ առատաձեռն են, երբ կարիք ունեն: Կարիքը թոխմախ է, որի ծանր զարգից ցայտում են հնազանդութեան կայծեր և մարդս նեղուած՝ ոչինչ չէ խնայում հոգալու այն: Անհոգութիւնից որդին ընկել է մահուան անկողնու մէջ՝ գիւղացու սիրտը տրոփում, կսկծում է... Ելք չը կայ, ի՞նչ անէ նա. սե օրի համար պահած՝ իր հոգեպահուստն անգամ ձեռքին բռնած՝ նա ամենայն յօժարութեամբ դէմ է անում նրան, ով ճար ու իլլաջ կանէր անյուսալի հիւանդին: Ահա, այսպէս էր կապուած գիւղացին ոչ միայն վարժապետի, այլ և բոլոր կախարհների հետ: Այս մասնի մէջ վարժապետն աւելի շատ էր վարձատրվում, և եթէ հիւանդը չէր էլ առողջանում, տէրն այլ ևս իր տուրքի վրա չը մտածելով— «ճակատի գիրը տարաւ հիւանդիս» — ասում և միկտում էր: Մի՞

թէ այս դրութեան մէջ չեն և այժմ մեր գիւղացիները: Ժողովրդից համակրուած վարժապետի ձեռքը կարող է շատ բան գործել և շատ բարի նպատակ լառաջ տանել ու ամեն կերպ վարձատրուել, մանաւանդ նա՝ ով ջերմեռանդ է ոչ միայն դաստիարակութեան գործում, այլ և ճարպիկ է գտնվում ուրիշ, կողմնակի գործերի մէջ, անկախ առաջինից: Սվանէս վարժապետի գործունէութեան ընթացքը ճիշտ այս օրինակն էր ներկայացնում. նա խիստ ջերմեռանդ էր, ճարպիկ և միշտ կանգնած միամիտ, ամեն սուտի հաւատացող ժողովրդի մէջ: Նրա սուրը աջ ու ձախ կտրում էր. նրա սուտ փայլումներն ու կախարգ վարմուքը ասես թէ կուրացրել էին միամիտների աչքը... Բայց տէրը մի արասցէ, այդ միամիտները եթէ վարժապետի կեանքի մէջ մի սխալմունք, մի անբարոյական դէպք նկատէին, այն ժամանակ վնջ նրան...

Այս կողմից մեր հերոսը դեռ պարզերես էր: Նա իր ծառայութիւնները վարձատրել տալու համար ուղղակի պահանջ չէր անում, միայն խօսքերով գլխի էր քցում. «ըշտէ ագիկ հեշտ փան մը չէ, ըշտէ աշենք կրնամ երկու աւուր մէջ գիր մ'անել չօջուխիդ. ըշտէ դուն չես հետեւի, էրիւէին կու մնաս, մինչև օր փանը կու լմննայ, ապա կու դաս, գլուխս կու ցաւցնես...» Հէնց այս խորհրդաւոր խօսքերի մէջն էին յղացած նրա ընչասիրական գաղտնիքը: Այժմ մի՞թէ այսպէս չեն վարվում ժողովրդի հետ ազահ քոխվաները, թերուս և ինքնակոչ փաստաբանները, վաշխառուներն ու տղրուկները...»

Վարժապետի խորհրդաւոր խօսքերի իմաստը անհասկանալի չէր մնում: Ամեն ընտանիք իր տղայի ձեռ-

քով նրա համար ուղարկում էր տաք հաց, պանիր, իւղ, ձու, հաւ, դայմախ, մածնասեր, նախշուն գուլպաներ, զաւլուխներ, ձեռնաղլուխներ, խոնջաներով կերակուր և այլ այսպիսի կենսական պիտոյք: Տօնական օրերում աշակերտները աւելի ճոխ և լաւ պատրաստութիւնով էին հանդիպում վարժապետին: Աշակերտների հասուն քոյրերն ու հարսները գոյն գոյն թէլերով նաշխուն զաւլուխներ էին կարում, գոյնգոյն յուլունքներով զարդարում, միջին էլ մի ազիզ նուէրք դնում և ուղարկում վարժապետին: Զատիկական ձուն զանազան նկարներով նաշխում էին, ճիշտ վարժապետի արած թլիսմանների ծուռ ու մուռ գծերի նման, ապա յուլունքից գործած բնի մէջ դնելով ուղարկում էին նրան՝ շնորհաւորում գատիկը: Արամի մօր կարողութիւնը չէր պատում այդպիսի նուէրքներով հաճոյանալ վարժապետին, այս պատճառով էլ վերջինս նրա շորերը և ձեռն ու ոտն էր լուանում, մաքրում: Այս էլ քիչ բան չէր: Շատերն էին ուզում այդ ծառայութիւնը մատուցանել վարժապետին. սակայն՝ նա միայն տէրտէրակնոջ վրայ էր վստահ: Այս դէպքում խալիֆան արգար էր. նա գիտէր որ՝ սրան ու նրան հաւատալով՝ ի դուր խօսակցութեան առարկայ պէտք է դառնայ գիւղի մէջ և զանազան կասկածներ յարուցանէ իր դէմ: Հէնց այժմ էլ այսպէս պէտք է վարուէ գիւղական վարժապետը:

Նկատողութեան արժանի էր վարժապետի սենեակը: Կախաններով սերգեւիլ ու պահուելի խաղող, շարաններով տանձ ու խնձոր պատիցը կախած էին: Թարեքի վրայ, աջ ու ձախ կողմում, շարած էին գինով ու օղիով լի թունգիներ: Տախտի ծայրին, խոնջաների վրայ, տապակած հաւեր, տախտի տակին կարտոփ ու սոխ էր

թափած: Դ՛ու լաբում զանազան տեսակ կերակուրներով լի ամաններն էին դրած, հացն ու նազուքը իրար վրայ դարսած: Այս ամենը ուտող, խմող էր կանչում և վարժապետ պարոնն էլ չէր իմանում ի՞նչ ուտի, ինչից նիւթ առնի: Նա առանց ուտելու էլ կուշտ էր: Ապրեն վարժապետի սիրդաշնեքը—տէրտէրն ու Օսէփը, որ ամեն օր իրանց այցելութեամբ թէ միթիթաբում էին օտարականին և թէ կշտացնում իրենց որկորը...

Մի օր այդ երկու անկոջ հիւրերը կուշտ ուտել—խմելուց յետոյ՝ աւելի քաղցրացան իրար հետ և ունեցան հետեւեալ խորհուրդը:

«Պարոն Օսէփ, ասաց տէրտէրը, էս լաւ բան չի, վարժապետի ունեցածը մենք միշտ ուտում ենք ու...»

— Ե՛հ, տէրտէր, խօսքը կտրեց Օսէփը, ուտելու բան ա, կ'ուտուի՛ բա թէ՛նչ կ'ըլի:

«Չէ, որդի՛, խալիֆն կանչենք, ասենք, խօսենք, որ հաւ ու ձուտ տալով վարժապետը բան չի դառնայ, մի քանի շահի փող չի ունենալ. վճռենք, որ աշակերտազուխ ամսական մի քանի շահի փող տան, որ սա էլ խեղճ ա, փողի տէր դառնայ: Աւետարանը ասում ա. «մշակն արժանի է վարձոյ իւրում»: Վարձ ասածդ փողն ա, հալալ քրտնքի հախն ա:»

— Տէրտէր ջան, խօսքդ շաքար ա, ամա որ փող վճռենք, էս պատիւները էլի կը բերեն:

«Ի հարկ է, հաստատամտութեամբ պատասխանեց տէր հայրը. վարժապետ ասածդ անպատիւ չի մնալ: Միայն դու էս ասան, ո՞նց անենք, որ լաւ ըլի»:

— Ես իմ կարճ խելքովս էսպէս կը վճռեմ, վրաքերեց Օսէփը. ունևորը ամսական քստն կուպէկ տայ,

միջակը՝ տասը, ազքատն ու եթիմը՝ մուհտա: Ի՞նչ կ'ասես:

«Լաւ... ուրիշ գեղի երեխաներն ինչ տան:»

— Նրանք էլ մեզ պէս. խճ. նրանք հայ չեն:

Այս խօսքը Օսէփը շէշտակի արտասանեց:

«Օրհնեալ լինես, որդի, շատ լաւ ես վճռել: Ես էլ հէնց եղպէս պէտք ասէի: Կարգադրենք, եզնա վարժապետը ումնից կուզի՝ ստանայ, ումնից չէ՝ մեզ ինչ: Մենք մեր պարտքիցը պուծած կ'ըլենք: Օսէփ, լաւ իմացի, որ էս ուսումնարանի մեզք ու վարձքը մեզանից կը հարցնուի էն դունիումը. չունքի՝ սաբաբը առաջ ես եմ, եզնա՝ դու...»

— Ո՞վ ա ինչ ասում, տէրտէր ջան, էնպէս բան անենք, որ էս մարդի օթախումը մեր կերած-խածն էլ հալալ ըլի: Վախումնից աւել աշակերտներ կան, որ հեսար անենք, վարժապետը ամսական տասը մանէթից աւել փող կը ստանայ...»

«Օրհնեալ լինես. ես խալիսի հետ կը խօսեմ, դու էլ ինձ օգնի:»

— Բանշուտա: Մի աբասին ու երկու շահին ի՞նչ ամենքն էլ կը տան: Ամա ում գլխումը փէլին ա, նրան չազար ասա...»

«Ե՛հ, օրհնուած, վրաբերեց տէրտէրը, քարոզ բաշա գիրմազ, եազմուր դաշա գիրմազ (ինչպէս անձրեք քարի մէջ չի մտնիլ, այնպէս էլ խրատը լիմար գլխի մէջ): Մենք կիրակի օրը վերջացնենք. թնչ կ'ասես:»

— Հէնց օնց որ կամքդ ա:

Տէրտէրի ու Օսէփի հաստատամտութիւնը մեզ յայտնի է. նրանք իրանց խօսքը ստել չէին կարող. նրանք

այդ խօսքի մէջ տեսնում էին վարժապետի վիճակի ապահովութիւնը, որ խիստ մօտ էր իրանց սրտին:

Չորս օրից յետոյ յարգելի խալիֆան ոչ թէ միայն պատիւներ ու կանանցից ծածկաբար ոսկի-արծաթ էր ստանում, այլ և որոշեալ թոշակադրամը: Նրա պահանջը այդ մասին շատ խիստ չէր: Նրա վարմունքն ու հեռատեսութիւնը կախարդական էր դրամ ժողովելիս...

«Ըշտէ փարա ալ չ'ունէի, ունեցայ ու կ'ունենամ... Ըմմա, քիչ մը համփերութիւն պէտք կու գայ, որ փարայիս հինգը տասն ըլլայ: Գէնա գործենք ու աշենք փանին...» Ամեն առաւօտ կնճռոտ դէմքը լուանալուց յետոյ՝ այսպէս էր մտմտում վարժապետս և չիբուխը փստացնելով դէպ ուսումնարան քայլում:

— Վայ... նանի՛... եկաւ... Այժուկի պէս մկկում էր հեռուից նրան տեսնող աշակերտը և պատէպատ առաջակտրուկ վազում..

Ժ.Բ.

Գ Ա Ղ Ի Զ

Միսք քեզ, ոսկորք մեզ:

Ոտի թմփթմփոցը մօտեցաւ:

«Աը՛ռւ—վը՛ռւ—գը՛ռւ...»

— Եկաւ, եկաւ...

«Եը՛ռւ, չը՛ռւ—բը՛ռւ...»

Թըր՛խկ!!..

«Վայ... նանի ջան...»

Երը՛խկ! գըր՛խկ!!..

«Աստօժ ջան... նանի... էլ անիլ չեմ... վայ գլուխը...»

— Ի՛է ֆարտլամիշ, չըբ'խկ!!..

«Վայ քիթը... մագերը... նա...ն...ի...»

— Ի՛է, չաթլամիշ, շան—օրթի... չըբ'խկ—թըբ'խկ!!..

«Քու անմին մատնդ.. քու չարը տա...ն...եմ...»

Բայց սրտեղ: Ոչ նանն էր օգնում, ոչ աղին և ոչ մինը: Նանն ասում էր. «վարժապետ ջան, միսը քեզ, ոսկորը մեզ»: Այս խօսքն էլ մի կողմից էր վարժապետին քարացրել, սիրտը սպառած, զգացմունքը լեռ քար շինել: Լաց, կսկիճ, աղաչանք և ոչ մի աղետ չէր մեղմացնում վարժապետի կատաղութիւնը: Աղի արցունքը կրակի պէս տաք, որ գլորվում էր մանուկի կարմրած աչիկներից, աղեկտուր շարժումները՝ սպանդանոցում վայր գլորած արջաուի նման, բօթում էին վարժապետի ապառաժ կրծքին գութը շարժելու համար, բայց նա՝ ինչպէս դահիճ մահապարտի գլխին, սրած սուրը ձեռքին, չէր խղճահարվում և ոչ մի բանաւոր զրաւական չէր շարժում նրա գութը. աջ և ձախ զըբ'խկ, թըբ'խկ, չըբ'խկ, մաղաքարշութիւն, ապտակազարգութիւն, ճիւպտահարութիւն— ո՛ւմ, երբ, ինչի՛ համար— ոչ ոք չը գիտէր: Եւ այս բարբարոսութեան բոլոր պատճառը ոչ այլ ինչ էր՝ եթէ ոչ՝ մանկական սրտին սերելի մի անմեղ շարժումն, լեզուին հաճոյական մի խօսք, թեթեւ անզգուշութիւն և կամ խրթին դասի բերան չը գիտե՜նալը: Այս էր մանկան բոլոր մեղքը:

Վարժապետիս կարծիքով, ապտակազարգութիւնը աշակերտին խելք ու շնորհք էր տալիս: Քոթթակով աշակերտին ճղղացնելն ու բղղացնելը որպէս թէ սրում էր նրա միտքը, մեծացնում նրա ընդունա-

կութիւնը, և մանկութեան ժամանակից ընտելացնում նրան ամեն կերպ մարմնական նեղութեանց: Այս էր վարժապետիս հոգեբանական քունջ ու պուճախը: Աւանդմի և նոյն համոզմունքին էր և ժողովուրդը:

Վարժապետի ներկայութիւնը աշակերտաց մահու չափ երկիւղի մէջ էր ձգում. նրանց կուրծքը զարկում էր՝ ինչպէս բռնուած ճնճղուկի: Վարժապետի ամենամեղմ դիրքը լուութիւնն էր: Նրա լուռ միջոցին, երբ կերպարանքը բնական գոյնով, շարժումները բնագոյման կանօնաւոր հետեւանք էր, երբ նրա սրտի ու մտքի խաղաղութիւնը նկատելի էր, աշակերտները ամեն կերպ իրանց սանձում—աշխատում էին չը շարժել նրա արդար բարկութիւնը և չը խռովել նրա հոգին: Արհամարհելի էր նա՝ ով դաստիարակչի կատաղութեան մազաչափ պատճառը կը լինէր՝ քիթը կամ գլուխը բորելով:

Առհասարակ քաղցր խօսքը վարժապետի մանկավարժութեանը դէմ էր: «Ե՛շ, իշուն գլուխ, չաթլամիշ, ֆաթլամիշ, գողորվիք, շան օրթի, հէյվան, արջին տըղուկ» և այլ այսպիսի անարգ խօսքերը քաջ դաստիարակչի բերանի աղ ու համն էին, ապա որոնց հետեւում էր իր բնութեան բոլոր փոփոխութիւնը — աչքերի անբնական սևեռումն, անկանօն շարժումն, կնճիռ և ատամանց կրճտումն, ձեռքերի ու ամբողջ մարմնի դողդողոց, ցնցումներ, այլալուծմն և թշուճու վայրկեան... Նա կայծակի արագութեամբ հասնում էր ու չըբ'խկ, թըբ'խկ, էլ չէր հարցնում մէջք, գլուխ, ձեռք... Ո՛ւմ նմանացնենք արդեօք նրան. ինչպէս հրաբխային լեռը տըռքվելով դուրս է թողնում ալին և ապա հանգիստ, այնպէս էլ վարժապետից, նրա բազուկներից այնքան ուժ պէտք է դուրս գար, որ վերջապէս թլուէր և

ինքը, և ձեռքերը... Ամբողջ քառորդ ժամում նա իր հաշիւը չէր վերջացնում: Բարկութեան տեղի տվող աշակերտից սկսում և ապա աստիճանաբար՝ այս ծայրից այն ծայրը—այն ծայրից այս ծայրը բռնցքահարելով ու ճիւղտազարգելով զնում-գալիս էր: Այս կատաղութեան միջոցին ընդհանուրին «տուր» տալը լաւ էր, քան մասնաւորին: Ենթադրենք 60 աշակերտ. եթէ ամեն մէկին չորս անգամ զարգէր, զարգերի թիւը կը հասնէր 240-ի: Յանցաւոր կարծուածը կը դիմանա՞ր արդեօք այդ բուռն կրկնումներին, եթէ դահիճը բոլորին էլ մասնակից չ'անէր:

Երեխաները, որ արտասուքը նոր էին սրբել իրենց աչքերից և որոնց սիրտը դեռ տրոփում էր, կարդալու ձայները յանկարծ փոխվում էին նորէն լացի, գոռոցքի, բառաչումների, տնքոցի, ճչոցի, ծկլթոցի և ուսումնարան ասածը ներկայացնում էր մի կատարեալ սուգ ու շիվանոտ տեղի...

Չիբուխի կոթը բաւականին հաստ էր՝ գիւամասրի ծառից. միայն նա էր դիմանում և առանց կոտրվելու ծառայում էր դահիճ գործիքի պաշտօնին: Միւս ճիւղտները կոտրտվում—ծլանգ ծլանգ էին լինում աշակերտներին հարուածելու ժամանակ: Մագե՛րը, ո՛հ, երեխանց մաղերը, ականջները կրակի մէջ էին ընկել անգութի ձեռքիցը: Նա մագերը փունջ-փունջ ճպռում էր ու դէս ու դէն շպռտում—ճպռելու միջոցին տրաքորաքելով դուրս էին գալիս արմատից, ինչպէս զօրեղ քամու առաջին դարաւոր կաղնի ծառերը: Աշակերտների ականջներն ու ներքի բլթակները կարմրել, փափկել, ուռել ու մարմինք էին դառել: Արամի, Մարգարի, Արտէմի, Ղազարի և ուրիշների

ականջները բլթակից պատուվել էին ուժգին քաշելուց և, վէրքիցն արիւնը մշտապէս կաթկաթում էր...

Լացակն երեխաներից շատերը մահու չափ կսկիծը տանելով՝ ներսից էին մխկտում, հեկեկում և ձայնը դուրս չէին թողնում: Նրանք անշարժ, արձան կտրած, ահահար ու դողահար դարձեալ կարգում էին, կարգում և էլի գի՛րքը թըջելով կարգում...

Ում քիթը արնում էր, նա՛ վարժապետի հրամանով՝ շէմքում դրած ջրովը լուացվում էր. միանգամից ութ-իննը երեխաներ քիթը բռնած դուրս էին գալիս մաքրուելու: Արիւնը շուռում էր նրանց քթիցը: Թարս հարուածներից ոմանց ատամն էր կոտրում—արիւնով բերանը լցվում: Շատերն ահիցը լեզուներն էին կծոտում, պռոշները ծամծմում:

Հարուածների տակ ով պինդ էր գոռում, նրան կրկնապատիկն էր հատուցանում. ով լուռ տանում և միայն գառան նման տնքալով էր բաւականանում, նա մի քանի հարուած պակաս էր ստանում: Ահա՛ վարժապետի բարեխիղճ կողմն ու զերագոյն գուլթը:

Ինչպէս տանըցիք, նոյնպէս և աշակերտները այսքանը միայն լաւ իմացան, որ «առանց թակվելու կարգալ չի բլիլ:» Աշակերտներից շատերն ուզում էին փախչել և մի քանիսը փորձեր էլ արեցին, բայց անլաջող անցաւ. «Ձօ, լեղիդ կու փաղսիմ, ասոււմէր վարժապետը, ո՛ւր կրնաս փախնուլ: Դժոխքին առջև ալ քովդ եմ. ան սարին վրան, աս ջրին մէջն ալ ջոխին հագիր ա...»

Արամը դաս է ասում, ծնոգչոք. «Տէր հովուեսցէ զիս և ինձ ինչ ոչ պակասեսցի:»

— Աշտէ, չաթլամիշ, հասկցիր:

Արամը կրկնում է նոյն ձայնով:

— Դէ, շոն օրթի, ասպէս ըսէ... «և ինձ ինչ ոչ պակասեսցի...» և չքիսի... Հարուածից երեխան շըշ-կլուեց. նա ուզեց ձայն-քաշը տեղը բերել թէ ոչ հարուածը մի անգամ էլ կրկնուեց: «Աշտէ, ըսէ, նո, ըսէ...» Բայց որտեղից ասի. անպիտան տէր «հովուեսցէ» ի տողը կորել էր Արամի աչքիցը և նա կզկզաց... Վարժապետը այս կէտում չիբխակոթի պաշտպանութեանը դիմեց. բայց Արամը չ'ուզողուեց. ասպա հանգուցեալ մազաքարշուտիւնը հանգէս եկաւ... Արամը հեկեկաց ու վայր բնկաւ: Սոսկալի վայրկեան: Միւս երեխաներն էլ չէին նայում՝ թէ ինչպէս չարագործը իր անպաշտպան որսը առ կենդանոյն է կլանում...

Արամի դասն այդպէս վերջացաւ: Ալթմ Մարգարը պէտք է դաս ասէր, ասպա միւսը, մէկէլը...

Վայն եկել էր, տարել խեղճ Ղազարին. նա կակազ լեզու ունենալով՝ չէր կարողանում միանգամից և ուղիղ արտասանել բառերը. «ըշտէ, ձո, Ղազար ես, շան օրթի ես, ըսէ դասդ.»

— Մի նաախ—նախաանձ—անձիիր—իր...

«Ձո, չաթլամիշ» և մէկ ապտակ նուիրեց նրան, որի լեզուի շէնքը աւելի խախտուեց և նա ուզեց նոյնը կրկնել, չը կարողացաւ ու կզկզում էր...

Ցաւալի էր Ղազարի վիճակը. բնութիւնը նրան պատժել էր լեզուի կողմից, անգութն էլ միւս կողմիցն էր մսնատում. նրա լեզուի կակազումը շատ անգամ երեխանց ծիծաղը շարժում էր՝ դուրսը, բայց թէ ծիծաղողը լի-

նէր աշակերտ և վարժապետը լսէր՝ սև մահ կը տար նրան: Այս մի փոքր միտիթարական էր Ղազարի համար:

Միրզանց Օսէփը մեծ յոյս ունէր՝ որ իր մինուճար Ղազարը գիր կարդալով ժառանգելու է միրզա (գրագիր) պապի անունը. նա Ղազարի լեզուի ուղղելն ու կրթութիւնը յանձնել էր վարժապետի հովանաւոր խնամքին:

«Ամենքին ալ չիբխին կոթը կը դրստէ. դուն էրիտէին կեցիր, Օսէֆ աղա: Ամմա եսիկ ուրիշ հետաքննար ալ գիչնամ. անոնք ալ կէնեմ ու Ղազարին լեզուն աղէկ կը շտկեմ...»

Վարժապետը ասեղով ծակծկեց Ղազարի լեզուն՝ շտկելու համար—աղօթք մըմնջալով: Լեզուի երեսից արիւնը ծծուկ—ծծուկ դուրս էր քցում և երկար ժամանակ սղորմելին թիթու և կծու չէր կարողանում ուտել: Այս արարքը անուանվում էր լեզու ւ մ ու լ ի՝ վարժապետի կախարդագիտական մասնին համեմատ, որպէս թէ լեզուին մ ու լ ի էր տալիս, որ պնդի, ինչպէս դարբնոցում երկաթի գործիքներին զօթ են տալիս:

«Սոլոմոն, Գաւիթ...» Այսպէս գոռալով օգնութեան էր կանչում նա իր մեծահասակ աշակերտներին, երբ ինքը կատաղած, բերանը փրփուր ու փսլիք բռնած, ամբողջ մարմնով դողալով, տախտակի վրայ վայր էր ընկնում:

Սողոմոնն ու Գաւիթը 19 տարեկան տղայք էին և գիտէին՝ թէ իրենց կանչելու պատճառն ու նպատակն թնչ է. իսկոյն հասնում էին ու վարժապետի ձեռք ու ոտքը պինդ բռնում, որ չը դողողոյց և այդպէս բռնած երկար պահում էին: Նա հեռում էր՝ ինչ-

պէս 10 փութ բեռան տակիցը նոր ազատուած մշակ-
 նրա ճակատիցն ու թի ծակերիցը գոլորշին դուրս էր
 մղվում... Այս սոսկալի դրութեան մէջ նա այլ ևս չէր
 նայում տեսնելու թէ՛ ո՞վ է կարգում, ո՞վ աչքերը «շուր-
 տուպրան» անում...

Ի՛նչ դրութիւն է, ի՛նչ դպրոցական կեանք ու կըր-
 թութիւն, ընթերցող, դու ուսումնասիրիր: Բայց մենք
 այժմ անցնենք մասնաւոր տանջանքներին՝ ընդհանուրից
 ձեռք քաշելով:

Վարժապետը ինքն իրանից էլ նոր պատիժներ էր
 հնարում և փորձեր անում:

Յիշոց տվող աշակերտի համար նա պատրաստել
 էր հօնի ծառի ճղներից մի կտոր փայտ, ծայրերը հա-
 ւասար կտրած. այդ կարճիկ փայտը դէմ էր տալիս յան-
 ցաւորի բերանի մէջ—մի ծայրը վերին, միւս ծայրը
 ներքին ծնօտին, այնպէս, որ բերանը բաց էր մնում
 և որպէս զի պատիժը հասած լինի իր ծայրագոյն կա-
 տարելութեան, նա մէկ մատնոցաչափ մօխի էլ ցանում
 էր բերանի խոռոչի մէջ... Արտասուկները խառնուելով
 փսիինք ստուած թքաջրի ծորի հետ՝ ներքին ծնօտի
 վրայից մեղրածորի պէս վայր էր թափվում... Այս տան-
 ջանքի մէջ երեխան ժամերով կանգնած մնում էր՝ մին-
 չև որ բարի վարժապետը կը ներէր նրա յանցանքը:

Մի այլ յանցաւորի վարժապետը չոքացնում էր,
 բայց ո՛չ սովորական կարգով: Չոքացնելու համար որո-
 շած տեղը քարի մանրուածք էր վէր ածել: Երեխային
 չոքացնում էր այն սրերի վրա. ապա տալիս էր նրա
 ձեռքը մի ծանր առարկայ՝ որ բարձր բռնած պահէ:

Պատժակիր աշակերտը ուժից ընկնելով՝ կողքի վրա
 գլորվում էր: Ներէլ—այդ կախուած էր դահճի կամքից:

Ուրիշ յանցաւորի նախ մատներէ ծայրերը, ապա
 լեզուն ծակծկում էր ասելով: Բերանի խոռոչը լցվում
 էր արիւնով, որի մի մասը կուլ էր ընկնում, միւսը՝
 դուրս ծորում...

Երեխան աչքերը խփելով «նանի ջան, նանի ջան»
 ասելուց յետոյ՝ լեզուն կախ էր քցում ու միայն դըլ-
 դլացնում բողբոջումը: «Հանէ լեզուդ, շան օրթի»—
 գոռում էր վարժապետը: Նա դողդոջացնելով հանում
 էր և յանկարծ ասելի սուր հարուածները ստանալով՝
 կուլ էր քցում լեզուն և նորէն հանում, մինչև որ
 բարի վարժապետը բաւականութիւն էր զգում այդ տա-
 ժանելի տանջանքից...

Ռոգգի ասուած խրատը աւելի զարհուրելի էր
 երեխանց համար: Մեծ աշակերտները նստում էին պառ-
 կեցրած յանցաւորի ոտքերին ու թիկունքին, որ չը
 շարժուի: Վարժապետը ճիպտոր յանձնում էր ուժով
 երեխանցից մէկին և առաջուց նշանակում էր թէ՛ քա-
 նի անգամ պէտք է զարգել երեխայի բաց մտին: Այժմ
 զարգողը կամաց էր վրաբերում զարդը, դահճապետը
 նախ նոյն իսկ նրան էր մի քանի փորձացոյց անում:

Ընթերցող, արգէն երևակայում ես թէ՛ թնչ կը լինէր
 այդ բույնում զարգողի ու վայր ընկածի սիրտը: Գործը
 վերջացնելուց յետոյ՝ վարժապետը տանից բերել էր տա-
 լիս իւղ կամ օղի և մինով կամ միւսով զմրսում էր
 ծեծուած տեղերը, որ շուտ առողջանայ: Վիրաւորուած
 երեխան ման գալ հազիւ էր կարողանում, այժմ պէտք
 է նստէր քարին, դասը մըմնջար... Մայրերը առանձ-
 նապէս խնամք էին տանում երեխանց վերքերի առող-

Ղուլթեան վրա— առանց ուշացնելու ուսուսմնարանից:

«Կանգառ» Հաւաք շնորոյ վշաբոյսն էլ ամենամեծ թշնամին էր երեխանց: Այդ բոյսը այս կողմերում առատ էր բսնում: Նրա սուր-սուր ատամնաւոր տերեւները ՚ի մի ժողովելով և կազմելով վշափունջ, վարժապետը սրանով ծեծում էր երեխանց ոտքերի տակն ու ձեռքերի մէջը: Այդ բոյսի փշերը գրեթէ չի զանազանվում ոգնու փշերից:

Ամենազարհուրելի էր «ոտն ա կ ա խ ու կ» պատիժը: Անպիտան ուսուսմնարանի կողքին, խոր բազումը, մի տանձենի ծառ կար, որ իր կնդակագլխովը սգում էր անմեղների համար հիմնած սպանդանոցի վրա: Այդ ծառի ներքին հաստ ճղներից վարժապետը կապում էր շուխտակած մագէթ թուղը ու մեղաւոր համարվածի ոտքերը բարձրից չըմեխում, այնպէս, որ երեխան հազիւ թէ գլխով գիմհար էր տալիս գետնին: Նա անբնական դիրք ստանալով՝ արիւնը աչքերը լցվում էր, գոյնը նետվում, տնքում և միայն տնքում էր...

Ազատութեան բուսկէն ուրախալի էր սակայն՝ հետեանքը դառը: Խեղճ պատժակիրը թմրած ուղեղով, շաղուած աչքերով, թոյլ քայլերով, լնգլնգալէ՝ գնում — նստում էր անիծած քարին:

Այս բոլոր չարչարանքը յայտնի էր ծնողաց և յաճախ մօր ներկայութեամբ դատապարտվում էր որդին: Ուսման սիրահար մայրը որդու տնային չարութիւնները մատնում էր և ինքը քամու պէս դուրս ծլկում... Ում երեխան շատ էր պատժվում, ծնողը կարծում էր թէ՛ վարժապետը նրան շատ է հետեւում. «վարժապետի աջ կուռը շնորհք, ձախը՝ խրատ ա. երեխէս երկուսին էլ պէտք ա տիրանայ:»

Հալբաթ որ էդէնց ա, Զափօ ջան: Ես էլ հիմի Ղազարիս կուռը բռնած տարայ ուսուսմնարան, նրա տան չարութիւնը վարժապետին գլխի քցեցի, որ խրատի» — ասում էր Սսէփի կինը:

«Բա խի էր եղացել:»

— Խոսովել էր: Ականջի եարին մի թիքա եղ քսեցի ու խափելով տարայ...

«Եղնա...»

— Էլ զիտեմ ոչ. գէ էնա եղի օրը կը քցի երէխիս..

«Հա՛, վրաբերեց սկզբնախօսը, վարժապետը նրան կ'ասի՝ էս քեզ խրատ, էլ չը ցանես կտվահատ: Աղչի՛, որ ահ ու երկիւղը չըլի, դրանք ուսուսմնարան կը գընան:

— Դէ ո՞վ ա ինչ ասում:

«Ասելու էլ թնչ բան կայ:»

Ժ Գ

Ա Ն Կ Ո Ի Մ Ն

«Հէջ՝ փան մը չկայ, էրխէին կեցեք.» այս էր վարժապետի մշտական խօսքը, որով նա փարատում էր ամեն կսկիծ ու կասկած: Նա կապկպում, կաշառում ու գրաւում էր այն մտքի աչքերը, որոնք, շատ թէ քիչ, կարող էին թափանցել իր գործունէութեան խորքերը և թեթև հասկացողութիւն կազմել դառը հետեւան քի մասին: Վարժապետը «Յայսմաուուրքի» աշակերտների մէջ մի տեսակ դադափար էր տարածել, որ ով

որ իրան վնաս կը տայ և արգելք կը լինի իր ազգո-
գուտ գործի ընթացքին, նա այնպիսի չար հոգու տու-
նը սատանաներով, դեերով ու քաչքերով կը լցնի, նրա
տան յաջողութիւնը կը կապի: Ել ո՞վ կը համարձակուէր
նրա վրա վատ բան խօսել: Մինը վախելով, միւսը լար-
գելով, երրորդը պատուելով, չորրորդը վարձատրելով,
բացել էին նրա առջև մի լայնարձակ ասպարէզ, որ
կարօտ էր հմուտ այգեպանի: Բաղդն այն էր, որ վար-
ժապետից «հաշիւ ու համար» պահանջող էլ չը կար-
Ֆաւական էր, որ աշակերտներից հասունները հետզհետէ
«խոնարհեցո, ապրեցո, համբարձի» փոխերը եկեղե-
ցում բերան ասում էին: Կեցցէ վարժապետը, որ ամե-
նայն արթնութեամբ հսկում էր իրան ստանձնած գոր-
ծին. այլ և կեցցեն բռուկները և դահիճ գործիքներ,
որոնք անխոնջ կերպով ծառայում էին նպատակին...

Մտնում ես ուսումնարան և աշակերտների մասին
մի որ և է բան նկատում. վարժապետը պատասխա-
նում է «ըշտէ գիրք կարդալն կը հալէ ու կը մաշէ
մանչուկին. վասն զի՝ կարդցող մանչերը նորէն կը ծը-
նանին գրեանց օրհնեալ մարիկէն: Սա ալ դիւրին փոն
մը չէ: Ովք աս խրատիս տակէն դուրս կ'ելլեն, անոնք
լաւ մարդիկ կու մեծնան, եսիկ ալ, դուն ալ անոր ո-
տիկն ու ձեռիկը կիջնանք, կու համփուրինք... Ըմմս
շատ քիչուր մանչեր կը հասնեն ադ օրին:—Աս դուռը
նեղ է և անձուկ, կըսէ մեր տէր Յիսուս, բազումք են
կոչեցեալք և սակաւք ընտրեալք...»

Դուք թնչպէս կը վարուէիք, բարի ուսուցիչ, եթէ
ձեզ յանձնէինք Արամի, Մարգարի, Ղազարի և այլ
սրանց նման մանկութեամբ զարգացած, աշխոյժ ու խա-
ղասէր երեխաներ: Դուք սկզբից շատ լաւ ծանօթացաք

արդէն նրանց զարգացման, զիտութեան և մանկական
անմեղ ձգտումների հետ: Դուք տեսաք արդէն թէ՛
նրանք տանիցն ու դաշտիցը, այգուցն ու անտառիցը,
ձորերիցն ու նախրիցը սրբան տեղեկութիւններ, այլ և
քանի՛ պունգլեր, հեքիաթներ, առածներ, խաղեր, եր-
գեր, սովորութիւններ և նախապաշարմունք տարան ի-
րանց հետ ուսումնարան, թէ և ծուռ ու մուռ, հատ
ու կտոր, որ պէտք է ուսումնարանը մաքրէր, զտէր և
այդ ունեցածի վրա էլ շատ բան աւելացնելով՝ դուրս
բերէր հասարակութեան օգտակար մարդիկ:

Օվանէս վարժապետը նույնպէս երևակայում էր՝
որ մանուկները ապագայում լաւ հանճարներ պէտք է
դուրս գան—պոէտներ, մովրովներ, չինովնիկ, տէրտէր-
ներ, քոխմաներ, վարպետներ... բայց մինչ այդ երևա-
կայեալ պարոնների լոկ անուանց հետ ծանօթացնելը՝
մեր երեխայքը մարմնական և մտաւոր կարողութիւնից
ընկան:

Ուսումնարանը իր մի քանի ամսեայ գոյութեամբ
խանգարեց երեխանց առողջութիւնը և ձգեց նրանց ան-
դառնալի կորստեան մէջ: Երեխանց աշխոյժը մշմեղեց,
թարմ ուժից ընկան, ձգտումները թլացան ու անհե-
տացան. կայտառ աչք, սիրուն դէմք, վայելուչ հասակ,
առողջ կազմուածք, մանկան խրոխտ ձայն, ղեղեցիկ
ընդունակութիւն—բոլորը, բոլորը զոհվեցին, փչացան...
Կեզնած երեսների վրայ բծեր ու գծեր են նկատվում.
երկու մեծ խորշերում աչիկներն են կուլ գնացել, յօն-
քերի կնճիռը կախուել, այտերի բարակ ոսկրները ցից—
ցից մնացել, քթերի ծայրերը նուազել, կարմրել. նրանց
շրթունքը սկամայից են շարժվում, ձայնը իբր կարա-
սից դուրս մղվում... Ժպիտ, ծիծաղ, զրոյց, խօսք և

մայրական լեզուի քաղցր թոթովանք չը կար այնտեղ: Սո՛ւգ, շիվան, լաց և գրաքառ խրթին այրբենարան շատ կար այնտեղ, որի խօսքը զնգանի պէս ծանրանում էր մանկան սրտի վրա.

Նա տարտարոս էր՝ ոչ ուսումնարան,
Սպանդանոց էր էս ոչ կրթարան.
Սակայն մեր ներկան-իր աղօտ լուսով—
Ո՛ւմ է պարտական, էրե ոչ՝ նորան:
Քանի դար այդպես ազգը պանպանուեց,
Քանի չարքարանք մանուկը կրեց.
Բայց քե չը գործէր խայֆան, քահանան,
Մեզ այսօր կը մնար մի ուսումնարան...

ԺԴ.

ԳՈՄ ԵՒ ԶՐՈՅՅ

Քամամ իրեք ամիս ա,
մեր աչքերը լայիս ա:

Աշնան վերջի ցրտերն սկսվեցին: Սառը քամին հիւսիսից սրսուռ ու պախրի փսխնք էր բերում: Ամեն շնչաւոր պատսպարուեց տաք բներում: Տէրտէրանց մարաքի ժամանակն անցաւ. նա էլ չէր կարող ուսումնարան լինել. քամին վսվսում էր նրա մէջ...

Չմեռը գիւղում գոմի օդէն աւելի տաք է և ձեռնտու բնակութեան համար, քան հաստափոր տներն ու նեղլիկ մարաքները: Հէնց այս պատճառով տէրտէրն ու Միրզանց Օսէփը միասին խորհրդակցելով՝ ուսումնարանը տեղափոխեցին Խաչատրանց գոմը. Աշակեր-

տաց նստեւաքարերը մարաքումը շարած մնացին, որ գարունքագէմ գարձեալ այնտեղ տեղափոխեն շարժական ուսումնարանը: Խաչատրանց գոմը այնքան մեծ էր և գետնափոր, որ մտնողի վրա սարսափ էր բերում իր քունջ ու սրուճախներովը: Նա մի աղբածակ ունէր. տանիքի հողը քանդել՝ մի երգիկ էլ նոր էին բացել աշակերտաց նստելու հանդէպ, որ աւելի լոյս թափանցէր: Վաժապետը իրեն շատուկ տեղն էր նստում, աղբածակի դիմացը: Սյգտեղ կրակ էին վառում, որի թանձր ծուխը մոլորվելով գոմի մէջ՝ աւելցուքը դուրս էր մղվում երգիկովն ու աղբածակովը: Աշակերտներին պատուիրած էր, որ ամեն առաւօտ տներիցը մի մի կռնատակ փայտ հասցնեն ուսումնարան, այնպէս, որ կարելի լինէր ոչ միայն գոմը, այլ և վարժապետի կացարանը տաքացնել:

Գոմ-ուսումնարանը տաքացնելու համար այնքան միջոց ու աշխատանք չէր հարկաւոր, առանց այդ էլ նա տաք էր. մի կողմից երեսանց ու անասունների շընչառութիւնը, միւս կողմից տաւարի աղբից ժողոված կիտուկը, որին տէրը օրական մի-երկու անգամ խառնումէր և կոյտի բորբոքումից գոլորշի էր բարձրանում, տաքացնում էին գոմը:

Գոմի մի անկիւնում անասուններ էին կապվում ախոռիցը, միւսում 60-ից աւելի աշակերտներ ծլլաշարուկ նստում էին ախոռագերանների վրա..

Գեկտեմբեր ամիսն էր:

Մի օր երկու աշակերտ հրամանագանց գտնուեցին՝ իրենց հետ վառելափայտ չը բերելով ուսումնարան: Վարժապետը նրանց մի քանի ապտակներ ուտեցնելուց

յետոյ՝ հրամայեց. «ըշտէ քալէք, անտառէն փայտ շալկէք ու բերէք»:

Սողոմոնն ու Մկրտիչը, սարի այս զաւակները, թուր վերցրին և ձեռքերը փչելով, ցրտից վնգվնգալով, գնացին դէպի մեծ-Թափ անուռն սարի զագաթը, որ կէս վերստաչափ հեռու էր գիւղիցը: Նրանք երկու շալակ փայտ հաւաքեցին, կապուկ արին ու մի մամռոտած քարի վրայ նստելով սկսեցին զրոյց անել.

«Սողոման ջան, լսել ե՞ս, ասաց Մկրտիչը, Միրզանց Օսէփը մեր Վարժապետին շատ ա հաւանել, աղջիկը նրան ա տալիս:»

— Խեղճ աղջիկ, ինչքան քեթակներ կուտի, հա...»

«Ադա՛ ջան, գրանում հաւատ չը կայ: Ում ինչ սնես, նա կանի: Ասում են՝ վարժապետն աղաչանք ա անում, որ էն աղջիկն իրան տան:»

— Ամբթ, խեղտվելով վրաբերեց Սողոմոնը. դա ո՛չ իր մուրագին հասնի, հա: (Այս անէծքը ինքն իրան դուրս պոճաւ խօսողի բերանիցը):

«Նա որ էս գէղումը կնիկ ուզի, շարունակեց Մկրտիչը, մեզ անգանակ կը մորթի, բալա՛ ջան, անկրակ կը խրովի: Արի՛, հազիր էստեղ ենք, էս թուկովը խեղտուենք, պոճնենք, էլ ուսումնարան չը գնանք...»

— Բա մեզ մեր ձեռովը խեղտե՞նք. բա մեր Հէլըն ու մէրը գան ու մեզ խեղտուած գտնե՞ն. բա մեղքը չէ՞նք...»

Սողոմոնը լացակումեց. Մկրտիչը աչքերն ուղղեց դէպի քամու առջ տարուբերվող ծառերի կատարները:

Էլ թնչ անենք, ասաց Մկրտիչը. ո՛ւր էլ փախում ենք, բռնում են ու թակիլով տանում՝ քցում էն քանդուածը, թէ հէնց պէտք ա կարգաք: Բա մեր գլուխը

էդ կ ո ռ ի վրա ծախած ա՛. բա մենք մի էծի չափ էլ չը կանք. էծին որ ձեռն են տալիս՝ փախչում ա, ծտին մտիկ են անում՝ թուչում ա, խողին ձեռն են քսում՝ ճղղում ա. հազիր մենք հացակեր ենք ու էդ անիրաւը մեզ սպանեց ախր... վրէս էլ սաղ տեղ չի մնացել, ջանքս դողում ա, դագէն, սիրտս լքւքում... Երնակ էն օրը, որ «պտտան-գետլի» գլխի դողին տաւար էինք պահում էս ու դու, մթող ա, դագէն, էն սիրուն օրերը...»

Սողոմոնը պատասխան չը տուեց. նրա սիրտը ճըլէլք ընկած երեխայի սիրտ էր դարձել. նա չէր խօսում, կարծես և լսում էլ չէր...»

«Սողոման, դէ ասա է՛... ախր էս ցրտին էս փէտը ո՞նց շալակենք. ախր իմ մէջքը ցաւում ա...»

— Դէ թնչ անենք, կմկմաց նա. մեռնենք էլ, պէտք ա տանենք:

«Եղնա որ մի սհաթ էլ ուշ տեղ հասնենք, գիտա՛ս ինչ կանի. քինթ ու պուռնգներս արինլուիկ կանի—ըշտա եղացել էք—կ'ասի:» Մկրտիչն ասաց ու տեղիցը կանգնեց: Յանկարծ մինը ծառերի տակիցը դուրս եկաւ: Սողոմոնն էլ ծլունգ էլաւ տեղիցը և երկուսն էլ մնացին շշկած, կանգնած: Եկողն իրանց ընկերն էր-Վարդանը:

«Ադա՛, վարժապետն ինձ զարկեց՝ որ ձեզ կանչեմ. թնչ էլաք, ախր կատաղել ա...»

— Ամբթ, Վարդան ջան:

«Իմ անք. ինձ էլ ձեր խաթէր մի սիլլա տուեց, որ թէգ գամ, ձեզ գտնեմ ու կանչեմ: Տեսնում չէ՞ք, թուշիս մինը կարմրած ա: Դէ գնանք:»

— Չէ, աղբէր, ես գալ չեմ, ասաց Մկրտիչը:

— Ես էլ, վերաբերեց Սողոմոնը:

«Ո՛ւր կը փախչէք, որ բռնեն՝ յետոյ:»

—Մեզ էլ օքսին չի կարայ բռնի, խօսեց Մկրտիչը, մի օր մի տեղ, մի օր ուրիշ տեղ տապ կը կենանք: Հալբաթ Աստօծ մեզ մի կտոր հաց կը տայ—կ'ուտենք: Որ կը տեսնանք ճար ու իլլաջ չը կայ՝ Աղբուլաղայ ուսների կշտին նօքար կը մտնենք ու մեր գլուխը կը պահենք... Դու գալ չես, Վարդան ջան. դու մեր դասաւընկերն ես, դու էլ արի...»

«Ձեզ մատաղ, ես որ մէնակ եղ դառնամ, ինձ կը սպանի. ես էլ գամ—աղատուեմ. ամա խնայէք ոչ, վախէք ոչ...»

—Էս թողերն էլ հետներս տանենք, կը ծախենք, ասաց Սողոմոնը:

—Ուսումնարանն էլ իրանց ըլի, Աստօծու հո՛ւր կրակն էլ, վրաբերեց Մկրտիչը:

Նրանք ընկան անտառի խորքը, անյայտացան. և մի սրտաշարժ երգ, որ ապա զիմացի ձորակից մեղմիկ լսվում էր, վերապահեց նրանց ուսանողական գառն օրերի լիշատակը.

«Փամամ իրէք ամիս ա,
Մեր աչքերը լայիս ա.
Անչաղ պռձանք լայիցը,
Կորցենք մենք ես մնայիցը.
հա՛ հա՛ հա՛...
Մարեր, մարեր, բարով մեզ,
Ե՛րբ էք տեսել մեզ եսպիս.
Համբա տուէք՝ անց կենանք,
Ծոցեր արէք՝ տափ կենանք.
հա՛ հա՛ հա՛...»

ԺԵ

Մ Օ Ր Մ Ր Մ Ո Ւ Ն Ձ Ը

Արևը ճաշատեղը հասաւ:

Վարժապետը սոլասեց, սպասեց, տեսաւ որ անտառ գնացող երեխայքը յետ չը դարձան, Արամին ու Արտէմին էլ ուղարկեց նրանց յետևից, որ շուտով գտնեն ու կանչեն:

Կէս օրից յետոյ՝ կորած երեխաների մայրերը գիմեցին դէպի տէրտէրակնոջ տունը Արամիցը տեղեկանալու՝ թէ ո՛ւր են իրենց երեխայքը: Բայց Արամն էլ տանը չէր:

«Տէրտէրակին ջան, խօսեց Սողոմոնի մայրը, իրիկունը որ Արամը տուն գայ՝ հարցրու՛, իմացի, թէ մեր երեխէքն ո՛ւր են: Ախր երեքով ո՞նց կը կորչեն:»

—Ա՛սւ կ'ըլի, ա՛ կնանիք, դուք արխէին մնացէք. ես կ'իմանամ:

«Աղջի ջան, ասումեն՝ վարժապետը կնիկ ա ուղում, իմացել էք»—խօսքը փոխեց Մկրտչի մայրը:

—Է՛հ, ձեր դարդը թողել էք, նրա կնիկ ուղելու վրա խօսում: Թաղաւորի բարեբար երեխէքը կորել են, գիշերս գելերոց կ'ըլեն... Վարժապետը ջնուին կնիկ ուղի—ջհանդամին...

«Վ.ոյ, աղջի, ջահիլ ա, աչքը մուրազի՛ մեղք ա»—ասաց Մկրտչի մայրը:

—Ձէ, մէջ ընկաւ տէրտէրակինը, Խանուժը գըրուստ ասեց. դուք ձեր երեխանց տեղն իմացէք, տարէք ուսումնարան. էս ա ձեզ պէտքը: Վարժապետը մեր խօսքովը ոչ նստում ա, ոչ վեր կենում...

«Հն, տէրտէրակին ջան. իրիկունը ես մեր մարդին դարկեմ իմանայ» — ասաց Սողոմոնի մայրը: Եւ մի փոքր էլ աջ ու ձախ խօսելուց յետոյ՝ վսիսալով դուրս եկան:

Տէրտէրակինը մնաց մէնակ: Կարիքն ու չքաւորութիւնը նրան ստիպում էին գիշերը — ցերեկ աշխատելու: Երբեմն թէև նա էր առաջին տեղը բռնում կանանց մէջ ու իր փառքովն ու պատվովը պարծենում, բայց այդ ամենը հանգուցեալ տէրտէրը իր հետ գերեզման տարաւ՝ թողնելով իր տան համար մի յոյս — Արամին:

Տէրտէրակինը բուրդ էր մանում, մանած անում, ոստեր շարում, կծիկ կազմում ու տիրոջը յանձնում: Այս էր նրա այժմեան պարապմունքը: Բուրդն էլ իրանը չէր, նա հարեւաններին էր ստանում, գրվանքէն տասը կոպէկով մանում ու մանածը կշռի թաթին դարսում: Ստացած փողը տէրտէրակինը չէր շուսլում. նրանով Արամի համար շորեր ու գրքեր էր գնում և տան միւս պակասութիւնները հոգում: Այսպէս էր ծխում նա իր մարդի օջաղը՝ յոյս գնելով 14-տարեկան Արամի վրա, որ մի օր մեծ մարդ պէտք է դառնար, հօր տեղը ժառանգէր...

Ամբողջ օրը չոր կապերտի վրա նստած, գլուխը կախ քցած, աչքերը պփոտելով, կամաց դունդունալով, նա պտտեց ճախարակը՝ մանեց, մանեց և մէկէլ յանկարծ գլուխը բարձրացնելով, տեսաւ որ արևի շողքը երդկիցը դուրս է թռել — հաւթառոցն է:

Ճախարակի դուռոցը, լիսեռի վզոցը, իլիկի բռուցը և մշմեղած օջաղի առջև կկգած կատուի մումուոցը միախառնվելով՝ կատարեալ համերգ էին կազմում խռովեալ տան մէջ: Մի աչքը շէմքին, մինը դործին ուղղած,

տէրտէրակինը սպասեց, սպասեց՝ տեսաւ որ դուռը բաց անող չը կայ, Արամն էլ չ'եկաւ: Նա մնաց մտատանջութեան մէջ՝ կասկածելով թէ դուցէ իր որդին էլ է կորել և կամ ստնակախուկ պատիժն է ստացել: Այս թմրութեան մէջ տան համերգը նրան լիջեցրեց իր մեղեդին. նա օջաղի կրակափայտերը շարժեց, քինթ-քնթի գրեց, լոյս ուզեց ու սկսեց —

Օրս սեւ ա, շորս սեւ ա,
Միտքս խաւար՝ սիրտս սև ա.
Էս աշխարհում անտէր եմ ես,
Աստօծ, ինձ խի՞ թողիր էսպէս...
Աչքիս լոյսը թռաւ, խաւրեց,
Չունքի բաղդը գլխիս խփեց.
Վազուց ա՛ որ լիզուս սեւ ա,
Տունս սեւ ա, կեանքս սև ա...
Ամա սև չի, սև չի օրըս,
Շատ շատ ապրի իմ Արամըս.
Աստօծ, քեզ եմ կանչում սրտով,
Պահիր որդուս լոյս արևով...

Դուռը ձուճուաց: Տան համերգը ընդհատուեց: Բընազդումը կատուին ստիպեց շէմքի կողմը պուշկել և աղիողորմ մլաւոցով հասկացնել մտնողին իր քաղցածութիւնը: Մայրն աշխատեց լացաչքը ծածկել: Մտնողն իր ձեռքի գրքերը մի կողմ շղուտելով՝ բացականչեց.

«Վայ... նանի ջան... մեռա...»

— Ի՞նչ ա, Արամ ջան, գոռաց նանը տեղիցը վեր թռչելով: Արամը վեր ընկաւ նրա տեղը՝ կապերտի վրա:

«Վայ... կողքերը ս...»

Նանն ընկաւ Արամի վրա, համբուրեց նրա ճակա-

տը, ձեռք քսեց երեսին. ապա մեղրամամի պէս հալուած,
Արամի թաթը ծոցը դնելով՝ խօսեց.

«Ի՞նչ ա, քեզ մատաղ, ի՞նչդ ա ցաւում:»

— Ամեն տեղս էլ ցաւում ա: Արամը հեկեկանքի
մէջ խեղովումէր...

«Արդի ջան, Աստօճ ջան, ախր ի՞նչ ա էլել: Ի՞նչ
անեմ, չար աչքը արաքի. քեզ սիւ աչքով տուեց, իմ
բալա...»

— Աւրժապետը... նա... ասում էր... դուք էն
փախչողներին խի՞ չի գտնք...:

Մայրը կրակին բռնեց՝ որ լոյս տայ ու տեսնի Արա-
մի պատկերը: Նրա երեսի քնքշիկ մորթը կպած էր ոս-
կորից, դեղնած, աչերը կուլ գնացած. կայտառութեան
նշան չը կար, քիթը արիւնով լերդակալած, մագերը
խճճուած, շորերը փէշերքն արիւն-շաղխա... Հեկեկանքը
հետզհետէ սաստկանում էր, շնչասպառում Արամին:
Այս ամենը մայրը մի քանի ակնթարթում նկատելով,
քիչ մնաց ուշափուռէր.

«Արամ, Արամ ջան. էդ ի՞նչ ա քու հալը... Ասա,
բալաս, ես մեռայ... Ո՞վ արեց, խի՞ արեց...»

Արամն սթափուեց կսկծաչոր մօր խօսքերից:

«Ի՞նչ ես լաց ըլում. թամամ մի սհաթ վարժա-
պետը ինձ ու Արտէմին թակեց, սպանեց...»

— Ինչո՞վ, բալա ջան:

«Չիբելի կոթով, էն ճիպոտներով, քացով, ոտնտտակ
տալով, ականջնիս ու մագերնիս քաշիլով, սսլանիլով...»

— Բան չը կայ, բալա ջան, ծեծը շնորհք ա:

«Վայ... անտէր ըլի՛ր... մէջքս կապիտ փիցէխ ա...»

Մայրը փոքր ինչ սրտապնդուեց, որ վարժապետի
արարմունքն է: Բայց Արամի կսկիծն ու մխկոտցը նո-

րէն խառնեցին նրա սրտի կրակը: Այս առաջին անգամ
չէր, որ Արամը լալով ու լալաչքով տուն էր եկել ու-
սումնարանիցը ու գանգատուել, սրն անցել էր՝ երե-
խայական խաղի պէս: Բայց այս անգամ Արամն ու Ար-
տէմը շատ էին ծեծուել, փախչող երեխանցը անտա-
ռում չը գանելու և ուշանալու պատճառով:

«Նանի՛, լալաչքով կմկմաց Արամը, մեռնում եմ,
օգնի է՛...»

— Արդի, ի՞նչ անեմ, ճրագ էլ չը կայ՝ թէ վառեմ...
Ա՛խ, Աստօճ, դարգահզ սըր ա...

Վերջին խօսքը դեռ չաւարտած, երբ մայր ու որդի
իբրը գրկած կսկծում էին միմի մէջ, Քիքուեց Մար-
տիրոսը ներս մտաւ ու «բարի երեկոյ» ասելու տեղ՝
գտուաց.

«Աքիր, Արամը սնց ա, սնց. Արտէմիս պէս ա, թէ
բարթի:»

— Աղբէր, ջանս դողում ա: Ճրագ չը կայ՝ որ տես-
նեմ, իմանամ:

Մարտիրոսը դուրս վազեց և իսկոյն մի վառ ճրագ
ձեռքին ներս մտաւ: Արամի շորերը հանեցին: Էլ ա-
ռողջ տեղ չը կար. բոլոր ջանը ճիպոտ-ճիպոտ կապ-
տած էր: Երբօր մայրը ջուխտ ձեռքով գլխին զարկեց,
երբօր Մարտիրոսն էլ իր սրանեղուլթիւնը արտայայտեց,
Արամի սիրտը աւելի փուլ եկաւ. «ճար արէք. ցա-
ւում ա...»

— Բան չը կայ, Արամ ջան, մեր Արտէմն էլ քու
օրին ա՛ ջանը կասրտած, արազ քսեցի, մրմնջոցը կրտ-
րեց ու քնեց. դու էլ հմի լաւ կ'ըլես:»

Այս դուրդուրանքից լետոյ Արամի ծեծուած տե-
ղերն արազ քսեցին ու շփեցին բոլոր ջանը. նրա արիւ-

նոս քիթն ու պռուհն էլ լուացան, մաքրեցին: Այնուհետև հիւանդին պարկեցրին գձուձ տեղաշորի մէջ և նա տնքում էր..

Մարտիրոսը յորգոր խօսելուց յետոյ ուզեց դուրս գնալ:

«Աղբէր ջան, մի քիչ էլ կաց»—ասաց տէրտէրակինը՝ որդու գլխին կռթնած:

—Աքիւր ջան, բան չը կայ, լաւ կ'ըլի: Մեր Արտեմըն էլ ա էդ օրին. հարսդ մէնակ վախում էր, զնամ:— «Բարի գիշեր» ասաց ու դուրս գնաց:

«Ջան, Արամ ջան» որդու տնքոցը միայնակ լսելով, մըմնջաց նա. «էն անիրաւը բա խղճմտանք չունէր. սնց ղիմիշ արեց քեզ, կուռը սնց զօրաց քեզ վրա. բա նագիտում չի, որ իմ ճարը դու ես: Կարմիր օրս սև արած՝ նստել եմ քու ումուղին. քեզ էլ որ մի բան պատահի (իմ մտքինը սարին ու քուլին ընկնի), էն վախտը ես ի՞նչ կանեմ: Նաշխուն բալա, տնքալ մի, քեզ էլ ուսումնարան չեմ դարկիլ, մինչև լաւ չը լաւանաս: Ախր դու մեծ մարդ պէտք ա դառնաս, էս հանգած օջաղը ծխես, հօրդ թողած գրքերն ու դաւթարները բաց անես, կարգանս...»

Արամն զգաց մօր քաղցը համբոյլները: Սակայն՝ նա տնքում էր. նրա երևակայութեան մէջ դեռ խաղում էր վարժապետի դժնդակ պատկերը, ձեռքին ճիպոտ բռնած և որպէս թէ գեռ իրեն ծեծում, ոտնահարում էր... Ահաբեկուած Արամը լանկարծ ծկլթում էր՝ ընդմիջելով տնքոցը. «էլ չեմ անի, քեզ մատաղ, մեղա Աստծու»—ասելով: Մայրը խաչակնքում էր նրա վրա՝ կարծելով թէ Արամը չարերից կօխվում է և ասում էր. «Յ'ս եմ, քեզ մատաղ, ես եմ. դու քնի...»

Առաւօտեան Մարտիրոսը դալլաք Օվագիմի հետ տուն մտաւ ու Արամի ձախ թևից արիւն առան՝ երակը կտրելով, որ ջարդուած արիւնը դուրս գար, առօղանար: Արտեմի, Մարտիրոսի որդու, մէջքիցն էլ դալլաքը կոտոշ էր կպցրել ու արիւն դուրս քաշել, դարձեալ նոյն նպատակով: Բայց թէ մինը և թէ միւսը գձուձ անկողնուցը չ'ազատուեցին. նրանց աչքերից քունը փախաւ, ցաւը ծանրացաւ. մոլլա ու գրբաց, խաչեր ու սրբեր, մոմ ու մատաղներ՝ անիրաւ դարձան, օգնական չեղան...

«Նէշ, փան մը չ'կայ. էրխէին մնացէք. ետիկ թըլիամանով ու գրին զօրութիւնով կ'ազատիմ...»

Ժ. 2.

Ն Շ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Մենք թողնենք հիւանդներին, թողնենք ուսումնարանի շրջանից փախչող երեխաներին, թողնենք, որ իրանց ծնողներն ու ազգականները նրանց հոգսը քաշեն, գանք հրապարակին:

«Գէղին որ մօտենաս, առաջ երէխիցը խաբար առ:» Ի՞նչ մտքով, ինչի՞ համար էլ այս ասած է, այդ էլ թողնենք, չը բացատրենք, քանի որ իմաստը աստղի պէս փայլում է: Մեզ այդ առածը հարկաւորվեց նախասել, ըստ որում՝ վարժապետի նշանադրութեան մա-

սին յայտարարեցին փախչող ու կորչող երեխաները * այն միջոցին, երբ անտառում իրար հետ խօսում էին: Եւ ահա նրանց իմացածը, հարսի խաբար տուածը, կանանց խօսեցածը չեն ստվում:

Աղբբաւորները՝ որ միրգանց Օսէփի աղջկանը մի մատը մեղր էին շինել, սրա ու նրա բերանին քսում, նրան նշանում ու պսակում, ահա, ասում եմ, չէ սըտվում:

Այս լուրը սկզբում շինծու էր: Հարսներից մէկն էր մօզոնել ու, որպէս լուր, հաղորդել սրան ու նրան, ապա ընդհանրացաւ, մօզոնողը մէջ տեղը կորաւ և ձայնը հասնելով Օսէփի կնոջը—Մագթաղին, նա էլ վարժապետին մօտ-մօտ արեց, իր մարդին—Օսէփին համոզեց ու բանը գլուխ եկաւ: Օտար երկրում գործողը եթէ մի սրտակից բարեկամ չ'ունենայ, շատ փորձանքների կարող է հանդիպել. այս խորհուրդը զգալի էր վարժապետին, որն իրեն ձեռնտու էր համարում Օսէփի պէս բարեկամ ունենալը և նրան որդի կոչվելը: Ուրիշներին էլ միտք ունէին վարժապետին երբ և իցէ իրինց փէսայ շինել... բայց յաղթանակը մինը տարաւ: Փեսայ—որքան քաղցր խօսք է, այն էլ՝ վարժապետի պէս մէկին անուանելը:

Նշանադրութեան պայմանը բերանացի խօսուած ու վերջացած էր հէնց այն օրը, երբ ուսումնարանը տեղափոխեցին գոմբ. իսկ հանդէսը մարդամիջով կատարուեց,

*) Երկու օրից յետոյ նրանք գտնուեցին Աղբբաւորում: որոնք սուս ընտանիքների մէջ նօքեաւ էին մտել՝ իւրաքանչիւրը տարեկան քսան մանեթով: Ծնողները նրանց հանցելին այնտեղից և ուղարկեցին իրանց տաւարը պահելու:

նշանն օրհնուեց և երկսի բարեկամութեան կապը հաստատուեց այն օրը, երբ երեք աշակերտներ անտառիցը փախան, երբ Արամն ու Արտէմը նրանց պատճառով խիստ ծեծ կերան ու տեղաշարն ընկան:

Զմրան թեթև ուրախութիւններն սկսուել էին: Միրգանց Օսէփը իր անունին վայել պատրաստութիւնները տեսել, պրծել և հէնց երեկոյեան մի ուրիշի հարսանիք խափանելով, իր աղջկայ նշանադրութեան հանդէսն էր մէջ քցել ու գիւղի իշխաններին տուն արել. Հանդիսակաների մէջ լռութիւնը իշխում էր. ամենքն էլ սպասում էին խնամ խօս ասուած գրոցի սկսվելուն և վերջացնելուն: Այս կէտում աղջկատէրն ու տղատէրը պէտք է խօսէին. բայց տղատէր չը կար: Որովհետև վարժապետը տէր-Ղուկասին հայր էր բռնել, ուստի՝ Օսէփն ու տէրտէրը սկսեցին—

- «Ա խնամի ջան, եկել եմ, եկել:»
- Ո՞ւր ես եկել:
- «Աղջիկդ ուզեմ:»
- Աղջիկ չ'ունեմ:
- «Ես տեսել եմ:»
- Ո՞րտեղ ես տեսել:
- «Խան-բաղումը:»
- Մօտին ի՞նչ կար:
- «Սէլով սեղան, սոտով ոչխար:»
- Ձեռին ի՞նչ կար:
- «Վարդի փունջ կար:»
- Հագին ի՞նչ կար:
- «Խնայ ու զումաշ:»

—Ի՞նչ էր անում:

«Տա՛ղ էր ասում:»

—Ի՞նչ էր ասում:

«Բաղումս խաղող,

«Խաղողը քաղող,

«Եարս ո՞րտեղ ա:»

«Էս էր ասում:»

—Տղէդ ո՞վ ա:

«Ոսկի գանձ ա...»

Ամենքն էլ միաբերան գոռացին. «Ոսկի գանձ ա...»

Այս վկայութիւնը տալուց յետոյ՝ տէրտէրը մի մատանի դրեց Օսէփի մատը՝ փոխանակ աղջկայ, ապա օրհնութեան աղօթքը վերջացնելով, ամենքն էլ նորէն ձայն հանեցին. «Աստօժ շնհաւոր անի՛...» Սուփրէն փռեցին ու մօտ բերին զինի, օղի, հաց...

Տունը դրմբում էր ձայներից. օրհնանք էր՝ որ թափում էին փեսացուի ու հարսնացուի գլխին:

«Որդիկ, ասաց տէրտէրը, Աստօժ սաղ պահի փեսացուին ու իր, վարդի նման, աննման հարսնացուին. մի բարձի ծերանան, առջնէկը տղայ ըլի. տան դուռը բաց՝ արևի շողքը միջին ըլի. ծլէն, ծաղկեն, ճճու նաքեն, ճղքճղքնօտեն, ճռճռօտեն—գառնան մի մի ասլաններ՝ մենք էլ նրանց թևի տակին...»

Սեղանաւորները գոռացին. ամէն... Վարժապետը՝ որ օրական թագաւորի պէս թախտին բազմել ու խորհրդաւոր դիրք էր բռնել և անդադար չի բուխն էր փստացնում, շնորհակալութիւն էր յայտնում գլխի շարժումով:

Այդ տաք միջոցին Միրզանց Օսէփը զինով լի բա-

ժակը ձեռքն առաւ և իր անբաւ գոհունակութիւնը յայտնելուց յետոյ՝ սկսեց յորդորականը—

«Ա. խալխը, ամենքդ էլ գիտէք, որ վարժապետը զարիւ մարդ ա—չոր քարին կրակ արած, մեզ բուժաբունած: Հմիկանց եղև սա իմ տղէն ա: Փեսա—տղա, դիփ մին ա: Ես իմ ուղուր սրտովը դրան բաշխում եմ մեր ներքի բաղատեղը՝ բաղ քցելու համար, կալատեղայ դուզը՝ կալ շինելու համար, մէկ լուծ եզը՝ բանացնել տալու համար, չալօ կովը՝ կթելու համար: Էս բաժին քից դուրս ա, իմացէք...*)»

—Աստուած օրհնեսցէ, վրաբերեց տէրտէրը, որին հետևեց բազմութեան կողմից խօսքս—«Ղէն ու Ղէն կենն...»

«Տէրտէր ջան, մէջ ընկաւ երկրորդը՝ գինով լի բաժակը ձեռքին, մեր վարժապետն ա, մեր երեխանցը մարդ ա շինում, ուզում ա տուն ու տեղ դառնայ էս գէղումը: Ես էլ դրան բաշխում եմ մի տան տեղ, որ տուն շինի, միջին նստի, մեզ համար աշխատի...»

—Օրհնեալ լինի՛ս...

«Տէրտէր ջան, օխնեա՛ ի տէր:»

—Աստուած օրհնեսցէ:

«Ես էլ մեր վարժապետ աղբօրը բաշխում եմ տան

*) Հայաստանի զիւղերում սովորութիւն կայ, որ երբ մէկի տաւարն աղար է ընկնում, կոտորվում ամենքն էլ իրենց կարողութեան չափ, նրան օգնում են՝ կրկին հարբստացնելու մտքով, որը երինջ, որը արջառ, որը գոմշաձագ և այլն բաշխելով: Երանի՛ թէ այս սովորութիւնը ունենային և քաղաքացիները... Գիւղացիները որը ընտանիքից հարկ ու բէրառ չեն պահանջում:

փեալը, քարը, տախտակը, միայն թէ մեր երեխանցը վրա կենայ:»

Մտա ապրեն երեխերքը...

«Նս էլ մէկ էջինջ բաշխեցի, տէրտէր, որ չալօ կովին ընկեր դառնայ, վարժապետի տղէն կաթնափուփով մեծանայ...»

Օրհնուի՛ր քու ծնունդը...

«Նս էլ վարժապետի արև—սաղաղայ իրեք ծնի սչխար տուի, որ դամագլուղ դառնայ...»

Եւ այսպէս, ամեն մէկը մի մի բան նուիրեց. նպատակը յայտնի է: Վարժապետը գլուխը կախ քցած՝ մատիտով գրում էր ազգ-անուններն ու խոստմունքները, որ հետևեալ օրից սկսէր ժողովել տալ: Հէնց որ կանչը պոծան, վարժապետին հարստացրին սրտաբուլիս նուէրներով, սրամիտներից մէկը նկատեց տէր հօրը.

«Տէրտէր ջան, բա դու ի՞նչ ես տալիս:»

Մինչև տէրտէրի պատասխանելը՝ Օսէփը վերաբերեց.

«Տէրտէրը մի անգին քար ա տալիս, որ ոչ կը հատնի, ոչ էլ կը պակսի:»

Որդիկ, խօսեց տէրտէրը՝ ծոցիցը մի թուղթ հանելով, ես էլ իմ տուրքն եմ տալիս. ձերը՝ մարմնաւոր, իմը՝ հոգևոր: Քանի կենդանի եմ, ես իմ յօժար կամօքս գրում եմ մեր հոգևոր ընթանութեանը՝ որ մեր վարժապետին տէրտէր շինեն ու ինձ օգնական տան: Կսպէսով սրա ոտը մենք աւելի կը կապենք էս գեղի հետ: Այնուհետև սա կ'ըլի համ հայր, համ վարժապետ միշտ հանապաղ: Ես թուղթը վարժապետն ինքն ա գրել, կարգում եմ, իմացէք ու խնդրեմ դուք էլ ձեռք դնէք, որ ասածս ճշմարտանայ:

Անսպասելի խօսքից լեռոյ լուսթիւնը տիրեց. տէրտէրը կարգաց.

«Հոգեվոր, կոնսիստորն Տփխեայ,

Ի հասարակութեանէ Մամշուղայ
Լալով խնդիր

Ծերացեալ է մերն քահանայ գամի, առնել զիրն օգնագան զմեր, վարժաբէզն նորընծայ. վասն զի երկուքին գարեն, հովէր, զմեր ժողովուրդս զամէնէսէան: Եւ որհնէսցէն զձեզ, և զմեզ, ալօթեսցէն առ աստուած և վարժաբէզն է հմուտ ընթերցանել, զաւետարանս քըքիստոսի և, սաղմօս Դաւթի և նարէկ և զամէնայն զօր, ինչ հրամեցերն և ստորագրեմք:»

—Մտա լաւ ա, գովեցին ամեն կողմից և հաւանութիւն տուին: Նախ տէրտէրը ստորագրեց բոլորի առաջ, ապա երկու գրագէտներ նեղութիւն կրեցին բոլորի ազգ-անունը ստորագրել:

Դուք, ընթերցող, զիտէք որ վարժապետը իր գիտութեամբ գերադատում էր ամենքից. եթէ նա այդպէս էր իր համար խնդիր գրում, հապա միւս գրագէտները ի՞նչպէս կը գրէին: Քսան տարի չէ անցել այն ժամանակից, երբ մարդիկ գիտէին սերտ կարգալ, գրել—ամենևին, բացի վանականներից, որոնք գրում էին խրթին և անիմաստ բովանդակութեամբ: Դեռ մեր ժամանակումն էլ կան տիրացուներ, որոնք ժամատուցութիւնը ծայրէ ծայր անգիր գիտեն, կարգալ ու գրել չը գիտեն:

«Ձեզ մատաղ, ամեն բան պոծանք, խնդ ասէք: Տնայէն, հարսանիք ա, նշանդրէք խօ չի, կերէք, խմմեցէք:» Այսպէս խօսեց Օսէփը, երբոր տէրտէրը ստորագրականը վերջացրեց, ծալեց ու ծոցը դրեց:

Գալուստանց Վիտիսը մէկ մուխամբաս սկսեց՝ յորդորներէից խրախուսված.

— Սարէր, ձորեր ես ման եկայ՝ քեզ պէս խանուժ հէջ չը տեսայ.

Գէղեր, շէներ ես անց կացայ քեզ պէս խաթուն էլ չը տեսայ,

Կարմիր բռանգ, նաշխուն աչքեր, լուսին սլատկեր—
Շիմշատ բոյր՝ որ դու ունես, քեզ պէս մարջան էլ չը տեսայ...

«Ապրես, ապրես, Վիտիս, մի դրա վերջի տունն ասա, վերջի... խնդրեց Սահակ ապերը: Երգիչն սկսեց—
— Աչքք քցի դու ինձ վրա էս ճակատիս աստղը մի տես,

Գէ ճպճպո՛ւ, դէ ճրճրո՛ւ, էս իմ ջիւան ջանը դու տես,
Թէ հալալ եմ, արդար սրտով, մաքուր խղճով—
Ախ, էդ վախտը աչքս բլաւ՝ չունքի ռահմդ շատ չը տեսնու՛ն...

Ամեն կողմից բացականչութիւններ.

«Ուստո՛ւ Ղահրի, դու էլ մի դաստանն ասա, ասաց Օսէփը. քու դաստանէն գոված աւ:» Ղահրին մի առաջարկի էր սպասում. մի քանի անգամ հազաց ու ձայնը վեր քաշեց—

Ազալ դո՛ստ, եազար դո՛ստ,
Փէյղամբար.....

«Տօ ի՛նչ ես ասում, ընդհատեց տէրտէրը, հայերէնը գլխիցդ կտրվել ա՛, որ թուրքի պոչիցը կպար. հայ ես, հայերէն ասա, էլի...»

— Շատ լաւ, տէրտէր ջան, էլ խի՛ ես բարկանում: Գէ լսեցէք, գրոջ պէտք ա ասեմ:

— Սկիզբն Աստօժ նստեց աթոռին, Բանն առաւ ձեռը՝ փչեց մեր երկրին. Մայրը շունչ առաւ՝ կենդանիք ծնեց, Երկիրը Ադամայ դրախտին նմանեց...

Երկինքը տեսաւ փուչ երկրի փառքը, Ուռաւ, տրաքեց, Հանեց էս շարքը.
«Կրակ ու կէճակ կը թափեմ վրէդ, Կ՛ընկնես անդունդը, Ի՛նչ կ՛ըլլի չարէք:»

Երկիրը իօսեց. «Ճառեր ծաղիկներ, Իմ կարմիր վարդեր զարդիդ հաւասար. Ես ունեմ սարեր ու մեծ-մեծ ջրեր, Ասա՛, ի՛նչ ունես դու սրանց մագեւոր...»

— Գէ ձէնք կտրի, գոռաց երկինքը, Ուրացա՛ր, ընկա՛ր սատանի գիրկը. Ես եմ Աստծու անմահ դարգեահը, Քու դարդակ մարմնի հոգեառ մահը...»

Մահից վախեցան խախուտ մարդիկը, Երեսը դարձրին դէպի երկինքը.
«Մեզո՛ քեզ» ասին, իմացան կարգը, Մաքրուեց, սրբուեց մեր վարք ու բարքը...

Ղահրու խաղը ժողովրդի տրամադրութիւնը փոխեց. ամենքն էլ մեղա եկան. տէրտէրը աւելորդ համարեց երկար նստել ու ձայն հանեց.

«Ուստո՛ւ Գրիգոր, սամի՛...»

— Չէ՛, տէրտէր ջան, ծամի՛... Այս կընշանակէր՝ դեռ ուզում են ուտել-խմել, դեռ չեն կշտացել:

«Տնայէն, փոր ա, խօ հո՛ր չի, ասաց տէրտէրը,

դէ որ եդէնց ա, որդիկ, թողէք վարժապետը մի տաղ
ասի, մինչև որ սամին թան ծամելուց ընկնի:»

Ամենքն էլ հաւանութիւն տուին: Վարժապետը
լուռ ու մունջ նստած՝ անդադար ծխում էր, երգելու
աշխոյժ չուներ: Նա իր դիրքն աւելի բարձր էր պահում.
Եթէ նա տեղացի լինէր, ի հարկէ, իւրաւունք չուներ
ներկայ գտնուելու իր նշանադրութեան հանդիսին. այդ
ծնողի կամ մեծ եղբօր գործն էր: Վերջապէս՝ նա չուզեց
խնդրողների սիրտը կտորել: Ղազարը, նրա աշակերտը,
դիմացի սիւնի տակին կանգնած, ձեռքերը դողին դրած,
լուռ ու մունջ սպասում էր և վարժապետի երեսին
մերթ նայում, մերթ ժպտում էր— իմանալով որ նա այ-
ժրմ փէսայ է, էլ էնքան չի ծեծիլ: «Չօ, Ղազար,
քեզի կ'ըսեմ, եկ քովս, ձէն պահէ. ես կ'ուղեմ երդ մ'
երգել, դուն ալ սովորի:» Վարժապետը հրամայեց ու ձա-
յը զլեց—

Ուրախալի և ցնծալի,
Բոլոր նստեալ աս սեղանի՛.
Տօ՛ւ ախմբեմք մեք զարժանի՛,
Տա վայելել մեզ պանծալի՛:..

Վերջին ուրախ բացականչին ազաղաղն էլ երգեց և
իմաց արեց այդ պարոններին, որ ժամանակ է արդէն
ննջելու:

ԺԷ.

ԽՕՍԳԻ ՏԵՂ ԳՈՐԾ. ԳՈՅՐ ՈՒ ԵՂԲԱՅՐ ՄԻԱՍԻՆ.
ՍԻՐՈՅ ՈՒԺ

Լուսացաւ: Եղանակը պարզ էր: Հիւսիսից թեթև
քամի էր փչում: Յրտին դիմանող, եփնջում փաթա-
թուած մի քանի երիտասարդներ գիւղամիջից գէպի

դոմ— ուսումնարանն էին նայում: Նրանց ուշքը զբաւել
էր վարժապետը, որը չիբուխը փստացնելով իսկոյն ան-
ցաւ նրանց մօտից: Նա բոլորովին փոխուած էր երևում:
Խեղճը անցնելիս գլուխը բարձր ու քաշ էր անում, մին
ձախ, մին աջ խշկոտում: Նա այժմ աւելի համարձակ
ու վստահ էր թվում տեսնողներին:

— Խի չը պէտք ա ուրախ ըլի: Նա հազար տղի
աչքի թերթերունքը խուզեց, հազարի աչքն էլ հանեց,
Սսէփի աղջկայ վրա նշանուեց: Էս երկու օրից եդն էլ
աչքաճւղիւտ անելով կը պսակուէի: Օսէփն ի՛նչ ունի.
մի տղայ, մի աղջիկ: Ինքը անհուն ցեցի տէր ա, կէսը
տղինն ա՛ կէսը աղջկանը: Սրան էլ ի՛նչ խօսք: Հիմի-
կանց եղև վարժապետը պէտք ա կարողութեան միջին
լվլվայ, թէգ էլ տէրտէր կը դառնայ, ո՛ւմ մարդատեղ
կը դնի: Մի տեղ որ քոխվէն ու մովրովը տէրտէրի տան
ըլեն, մեզ նման մարդը պճեղն էլ չի ըլի: Հիմի քեզ
եմ ասում, բա էս բաղդի միջի մարդը ինքն իրան չի
խօսալ, մումում... էլ ով կարայ նրան ասի՝ աչքիդ վե-
րևը սև ունք կայ...

«Սայի ջան, բա հիմի նա էս գեղըցի ա. որ պսա-
կուի՝ կնիկը իրանց երկիրը չը պէտք ա տանի՞. բա դրան
հէրն ու մէր, քիր ու աղբէր չի՞ ունենալ:»

— Դա իրանց երկրիցը փախած ա երևում, վրա-
բերեց մէկը:

— Լաւ մարդը իր հօր օրհնած օջաղը կը թողնի,
չոլէչոլ կընկնի՞-ասաց միւսը:

— Խելքս չի կտրում, թէ դա էլ իրանց երկիրը դը-
նայ, խօսեց Սային: Այ՛ ոնց: Սրանից մէկ շաբաթ ա-
ռաջ, կիրակի իրիկնապահին վարժապետը մեր օգուժն
էր: Ուրիշ մարդիկ էլ կային էնտեղ: Ես էլ պուճախումը

նստել, լսում էի նրան:—Ասում էր՝ մեր երկիրը էս երկրի նման չի: Ղորթ ա, ընդեղ ամեն բան բոլ ա, ամեն բարութենով լիքը, ամա ինչ անես՝ որ չորս կողմդ թուրքեր են. թուրքերն ու քուրդերը կ'ասես խօսք ըլեն կապած իրար հետ, որ հայերին ամեն վախտ էլ լացացնեն: Էդ անիրաւները, ասում էր, մի անմեղ բան մահանայ են անում ու խեղճ հայերիցը շտրափներ խլում, նրանց ունեցած ապրանքը տանում, տաւարն ու ոչխարը քշում...

«Բա ընտեղ դատաստան չկա՞յ, խօսքը կտրեց մինը:

—Ո՛նց չկայ: Ամեն տեղ էլ դատաստան կայ: Ամա մի մարդ որ դատաստանի ճամբէն չը գիտենայ, ո՞վ առես՝ որ նրան սուտ չը հանի: Ընդեղ խօ հային սուտ դուրս բերելը, ասում էր, հաղ ու պար ա: Քեասիբ մարդը մին, էրկու, իրեք տալիս ա ու չի ուզում քոխ վիցն աւելի մեծ մարդ տեսնի: Մեծութիւնը խօ մարդի բոյին ու բուսածը չի, նրա խղճմտանքն ու բարի հոգին ա: Երնակ էն մարդին՝ որ քեասիբութեան ծովումը լող տալով, խեղճ օրեր տանելով ա հարստացել, չինովնիկ ու աղա դառել. նրա ուսմը շատ կ'ըլի քեասիբի համար: Ամա ամեն հարուստ, ամեն աղա խօ մի դայդի չեն. մինը իրա ճակատի հալալ քրտինքովն ա մարդ դառել, մէկէլը՝ միամիտներին խաբելով, մէկսէլը հօր ան պապական օջաղի անունով: Նա՝ որ իր կեանքումը ոչ քեասիբ ա ըլել, ոչ պարտքակոխ, ինչ կ'իմանայ անձար քեասիբի դարդը. դարդը չի գիտալ՝ դարմանն՝ էլ չի տալ: Էս դայդի անխղճմտանք մարդիկ ամեն տեղ էլ կան, մեղանից էլ հարիրը—հազարը: Վարժապետը տեսել ա, որ դրանց միջին ապրելը դժոխքի կպրակարասի նման ա, թողել ա իրանց իրկիրն ու սարէսար ընկել, գլուխը

հազար քարի տալով գտել մեր գեղը: Հիմի դա էս գեղիցն էլ ո՛ւր կը գնայ, փշով էլ որ թակես: Ի՛նչ տեսել չի՝ էստեղ տեսնում ա, ի՛նչ կերել չի՝ էստեղ ուտում ա, ի՛նչ հագել չի՝ ըստեղ հագնում ա. ո՞վ ա էսքան պատուի մէջ, ձեզ եմ հարցնում:

—Ոչ ով, կմկմաց մի ուրիշը. թող մեր ոտները ջուր անի՝ խմի, որ մենք դրան պահեցինք մեր գեղումը:

«Աղբէր շարունակեց Սային, մեր ոտը խի՞ ջուր անի՝ խմի. պէտքական մարդին ո՞վ չի պահել. ասենք՝ մենք չը պահէինք, մի ուրիշը խօ կը պահէր: Վայ էն մարդին, էն օլլուշաղին, որ ոչ գիր գիտի, ոչ փէշակ, ու էն քուրդերի երկրիցը մեր կողմը գալով՝ բանի պէտքը չեն գալիս, դռնէ դուռն են ընկնում, աղքատութիւն անում: Ամա սրանք էլի բաղդաւոր են, շունչ են պահում: Հազար վայ նրանց, որ քրդի սրի ու թրի տակիցը չեն կարում ազատուիլ, անհազորք են ըլում... Եսպէս զարիբներին որ մենք չը պահենք, բա Աստուած մեր գլխին քարով չի տալ: Տղէրք, ձեզ մատաղ, դուք ջհէլ էք, ձեր պապական ճամբիցը դուրս չը գաք. ուսմ ու խղճմտանք շատ ունեցէք...» Այս խօսքից յետոյ Սային գլխաքարը հեռացաւ. կանգնողները դեռ շարունակեցին վայր ի վերոյ խօսել, ասել, ծիծաղել. նրանց համար ոչխարը սարն անց էր կենում:

Վարճիկ Վարդանը որ միայն լսում էր խօսողներին, տեսաւ որ անօգուտ բաների վրայ շատ խօսելով գուր ժամանակ են կորցնում, տեսաւ որ թուրքի անունը տալով ոչ իրա փորը կը կշտանայ և ոչ էլ ուզող աղքատի պարգած ձեռքը կը լցուի, բարկացած խօսեց.

«Ա՛յ տղէրք, ձեր բանն ու գործը թողել, լկուսահա չի էք տալի՛: Բա չէք գիտնում, որ լաւ մարդը հայի

մէջ էլ կալ, թուրքի մէջ էլ: Հինգ մասս բարեբար է ն, թէ մինը կարճ ա՛ մինը երկար: Ով որ ըդէնց իրան բանը կը թողնի, սրան ու նրան կը բամբասի, թուրքի ու քուրդի վրայ կը խօսի, նա ասելական չի: Առաջ ձեր պատած փէշին կրկատան ճարեցէք, եղնա թուրքին բամբասեցէք, է՛: Բա չէք լսել, որ ոչխարին իրան ոտիցը կախ արին, էծին իրան: Վանգնել էք ցրտուժը, փսխնքներդ գնում ա, ցուրտ կուլ տալով վարժապետի վրա էք խօսում... Էս սհաթին քոխովին կը կանչեմ, ձեր արարմունքը կ'ասեմ, աչքներդ կը հանի: Գնացէք, ձեր գոմի թրիքը քերեցէք, դուրս-տուէք, ձեր տաւարին թիմար արէք, թէզ:»

Տղերքը քոխովի անունը որ լսեցին՝ սփարթնեցին. մէկն ասաց. «Վարդան ապեր, էլ ի՞նչ ես չարանում. ո՞վ քեզ հուճաթ արեց. սլուճուր մարդ ես՝ սիրող նեղ ա: Ամա չէ՛ քու խօսքն էլ ա դորթ, ուրիշի վրայ խօսելը լաւ բան չի: Տղերք, Վարդան ապերը շաքար կերաւ, գնանք, դուր ենք կանգնել, շատ խօսելուցը օգուտ չը կալ:»

Նրանք ցրուեցին: Վարդանը դեռ չէր լուել. «Աղբէր, էս ջահիլներին պէտք ա ո՞նգդի տանք, ո՞նգդի, որ խելքի դան. դեռ չեն իմանում՝ թէ խաղ ստիլով գոմ քիւրիլը, շվշվացնիլով ձիանունցը թիմար անիլը ինչլազաթ ունի. էս հավէսը որ ունենան՝ մի աչքաճպոց պարպ կը կենան» — ասելով ինքն էլ գէպի իրանց գոմը գնաց:

Հէնց ալս միջոցին վարժապետն էլ ուսումնարանի սոխախիւումը կանգնել, չէր ուզում ներս մտնի, ասես թէ մի բան կանչում էր նրան. «նշան օրհնութիւնս

ալ կատարուեց ու բաղդը ինձի առաջըցուց: Նսիկ տեսայ մեր երկիր մարդիկ գէշ կապրին, կու չարչրուին, թորգեցի մեր տուն—տեղ, առ Աստուած ապաւինեալ՝ աստէն ու անդէն շրջեցի, ուղելով ու մրելով ճամփա ելալ, քաղցէն լլկեցալ, ծարաւէն պապակեցալ՝ թէ օր մ'ալ եսիկ լաւ մարդ կ'եղնիմ... Հիմիկ փառք ըլլալ տիրոջը՝ ոչ աս գեղին արժանցուց, ծարաւս կորաւ, քաղցս լաղեցաւ. մէյմալ թէզ կին կ'ուսենամ — կեցութիւնս տղէկ կ'եղնի: Կու ժողովեմ ժողովրդին խոտոցած ապրանքն ու մալը, քահանալ կ'եղնիմ, մանչեր կ'ունենամ. ահ... ան ասէն Քրիստոսի ըսածին պէս՝ կեր, սրբ, անձն իմ և ուրախ լեր...»

Նա այս մտածմունքով նալեց գիւղամիջին, տեսաւ որ մարդ չի երևում, թողեց ուսումնարանն ու քալերը գէպի իր անօր տունն ուղղեց, ըստ որում՝ այժմ ուշքի կէսն ալնտեղ էր...

Մենք այժմ վարժապետին ճանապարհին թողնենք, գնանք Մարդարտի մօտ:

Արևը բուրովել, մէկ ջիգաբոյ բարձրացել էր, բալց ձմրան արևը ինչ գորութիւն կ'ունենալ: Տանից դուրս եկողը շտապում էր էլ շուտ տուն դառնալու: Տաքարիւն երիտասարդները ցրտից չէին վախում: Ծլծլան աղբիւր գնացող կանայքը միայն շատ ցուրտ էին կուլ տալիս, ըստ որում՝ կուժ լցնելը նոբաթով էր: Մագթագն էլ առաւօտեան կուժն ուսեց, ջուրը գնաց. անտարակույս, նա ամենքից շատ կը մնար աղբրումը, իր աղջկալ նշանադրութեան մասին աչքալուսէք շատ կը լսել կանանցից, հարսներից, աղջիկներից: Նորա մարդը՝ Ստեփը

դեռ գինու թմրեցնող ազդեցութիւնից չէր ազատուել, տանը հանգիստ խռրմփում էր: Հաւերը կրկնալով նորա տեղաշարի վրա ման էին գալիս, նա չէր զգում, սթափվում: Միայն Ղազարն ու Մարգարիտը միջի օթախումը զարթուն էին. նրանց խօսք ու զրոյցը ոչ ով չէր լսում.

«Մարգարիտ ջան, ասում էր եղբայրը,*) խի՞ ես ըտէնց. քեզ ո՞վ ա բան արել:»

Պատասխան չկար:

«Աղչի, բա խի՞ ես լացակումած...»

—Նոր չեմ լացակրկնած: Սաղ զիշերս ո՞վ ա քնել, ո՞ւմ աչքը կպել..

«Որ քեզ նշան դրին, նրա խաթէր:»

—Բա նոր ես լսում իմ ձէնը. էդ թնչ թաւուր աղբէր ես: Գնա՛, էն կռօին ասա, որ իրան տուած նշանը յետ առնի, տանի՛ թէ չէ...

«Թէ չէ՛ թնչ կ'անես:

—Թողը վեր կ'ունեմ, կը խեղտուեմ, ոնց որ մինն ու երկուսը ազատուել, պոճել են:

«Ոնց թէ կը խեղտուես. խի... Դու որ խեղտուես՝ ես էլ՝ գիտես...»

—Բա թնչ են զօռով էն կռօին տալիս ինձ. պառաւել, քաւթաւել եմ: Տասնուհինգ տարիս նոր ա թամամում. խի են թիւ ծէրին գնում, շպուտում: Ես խօ մի բուռն աղբ չեմ... գնա՛, բալա ջան, նանին ասա, շան կը գնամ, գէլի կը գնամ, էդ կռօին չեմ գնալ..

«Ոնց ասեմ. վարժապետը կ'իմանալ, աչքս կը հանի:»

—Բա իմ աչքին լիս կը տա՞լ. որ ընկնեմ ճանկը, դիտամ, որ կը մսնատի. հը...

«Լաց մի՛ ըլի, աքիւր ջան, լաց մի՛ ըլի. ես էլ ու-

* Ի հարկէ, Ղազարը կակազելով էր խօսում:

տումնարան չեմ գնալ: Ես քու կշտին կը կենամ ու չեմ թողնի, որ քեզ նրան տան: Լաց մի՛ ըլի, դագէն:»

—Ախր լացս գալիս ա, ոնց չ'լաց ըլեմ. հը...

«Աչքերդ սրբի՛, քեզ մատաղ, սուս կաց, քու կամքն ա, ո՞վ կարալ քեզ զօռով մարդի տալ: Նա, գիտաս, Մարգարիտ, էլ մեզանում սաղ տեղ չի թողել, սեւացրել, փիցէիս ա շինել. հառամ ըլի դրա գիրն էլ, կարգացնիլն էլ. դու որ նրան չես ուզում՝ ես սկի չեմ ուզիլ: Դու արխէին կաց. ես նանին կ'ասեմ:..»

—Ասա՛, աղբէր ջան, դու իմ կռանը կաց. դու տղայ ես՝ խօսա, ես աղջիկ եմ՝ ամանչում եմ...

Ղազարի աչքերիցը արտասուքի կաթիլներ գլորվեցին: Նա կռացաւ դէպի նստած քոյրը, համբուրեց ճակատիցն ու ասաց.

«Ես քու կռանն եմ, աքիւր ջան, վախիլ մի...»

Քոյրը գրկեց փոքրիկին և այնպէս լուռ մնացին՝ առանց իրար երեսի նայելու:

Մէկ րոպէ չ'անցաւ՝ թմրած Մարգարիտը մի շփուլթոց լսեց: Մինը մեծ տանիցը անցնելով՝ լուռ ու մուկ ներս մտաւ նրանց մօտ: Մարգարիտը կարծեց թէ՛ մօր ոտի թմփոցն է այն, ձեռքը եղբօր մէջքիցը չը հեռացրեց, մտնողին էլ չը նայեց: Ղազարը լանկարծ գլուխը բարձրացրեց, վարժապետի սև ստուէրը որ աչքովն ընկաւ՝ ջանը սրտաց, տեղիցը ծլուկ էլաւ, լեզուն կպաւ ու դէպի գրքերի հաբգէն վազեց: «Ձօ՛, փաթլամիշ, աստեղ թնչ կը շինես. աս նմուտին քալէ ուսումնաբան:» Այս սպառնող ձայնը Մարգարտին հասկացրեց, որ սխալ է իր ենթագրութիւնը, որ հայրը դեռ խռրմ-

փոցի մէջ է, մայրն էլ աղբբումբ. վեր թռաւ ու դէպի անկիւն քաշուեց: Ղազարը հարգէն ձեռքին, շէմքումբ կանգնեց. վարժապետը վրա վազեց—«դուրս, չաթլամիշ, լեղիդ կը պատուեմ»—ասաց՝ բռունցքը վրա բերեց: Ղազարը ճչաց, դուրս ընկաւ:

—Ի՞նչ ես ուզում իմ աղբորիցը, անաստօ՞ժ...

«Մարգարիտս, դու մի վախնուր»—ձայն հանեց անգուլթը ու իր գոհի զիմացը կանգնեց: Չոհր մնաց շուարած:

«Մարգարիտ ջան, եսիկ քոնն եմ, դունիկ իմը.. քալէ քովս»—ասաց նա և ուղեց մի քալլ լառաջէլ:

—Ո՛ւր ես գալիս. ես Ղազարն եմ, որ վախեմ: Ի՞նչու գնա մեր տանիցը, թէ չէ՝ տեսնում ես էս ե-դանը: Քեզ ո՞վ ա դրկել ըստեղ. քեզ ո՞վ ա կանչել, անանբուռ. էրեզ մին՝ սօր էրկու, թիչ ես գլխիդ վրա տունն պռծել. ամանչում չես: Ի՞նչու կորի, ինձ լղա-պատառ մի անի..

«Հոգիս, Մարգարիտ, իմ աստեղ ըլլալը մարիկդ ալ գիշնա. դու մի վախնուր. եսիկ...»

—Սուտ ես ասում, մէրս շուրն ա դնացել, նա քեզ չի տեսել. որ տեսնար էլ՝ քեզ իմ կուշտը չէր զար-կիլ: Մեր դեղումը տղէն տղչկայ կուշտը եր կը գնայ: Կորի, քեզանից վախում եմ... ասաց տղչիկն ու ուղեց պատէպատ դուրս ընկնել:

«Իմ հարիկն ես, Մարգարիտ, իմ մարիկն ես, մի վախնուր. դունիկ ալ, աս տունն ալ իմն էք: Ասկէն եդև մեզ իրարմէն ո՞վ կրնայ բաժնուլ: Եսիկ կ'երնիմ երեց, դունիկ երեցիկն... պահ մը կաց, մի քալէ, քիչ մը գուրցենք... Հիմիկ հարիկդ կը՝ զարթնու, մարիկդ

ալ ջրէն կուգայ, ան ատէն ալ չենք կրնայ խօսիլ, մի քալէ» — ասելով Մարգարտի առաջը կտրեց:

— Հեռացի ինձանից, ձեռդ քեզ քաշի. իմ անունը մի կոտորիլ... Ես կը խեղաուեմ, քեզ չեմ ուզի. լաւ իմացի:

«Ո՛նև, հոգիս, ձէնիկդ կտրէ՛. հարիկդ կը գարթնու» — ասելով ձեռքը ուղեց մօտեցնել:

— Նանի ջան, նանի...

Մեծ տան դուռը ճռուաց:

— Նանի ջան, կրկին դուռաց Մարգարիտը, ինձ ա-գնտի... ու եղանք ձեռքն առաւ պաշտպանվելու համար:

Վարժապետը կորցրեց իր վստահութիւնը՝ դուրս ծլկեց: Մարգարիտը դուռը լետեիցը փակեց ասելով. «գնալդ ըլի, գալդ չ'ըլի, այ կ.օ. ո՞չ մեծանաս, ո՞չ խի-թարուես, բէմնուրազ ըլես...»

Ղազարը քրոջը երբ անպաշտպան թողեց ու մեծ տունն ընկաւ, հօրը միքանի անգամ բոթ-բոթեց, տե-սաւ չի գարթնում, վազեց դէպի աղբիւրը, մօրը լայտ-նեց վարժապետի գալն ու ինքը երկիւղից ուսումնա-րան դնաց: Մայրը շտապեց: Մեծ տան դուռը հէնց ճռ-ուացրեց, աղչկայ «նանի ջան, նանի» բացականչը լսեց ու կուժն ուսիցը շտապով ցած դնելուց լետոյ՝ տեսաւ փէսին շէմքումբ.

«Փէսայ, ուսումնարանը առաւօտանց թողել, էս տեղ թիչ ես անում. աներդ էլ զարթուն չի, որ հե-տը խօսես...»

— Հէջ, մարիկ, ես ալ աս նմուտիս եկայ. հարիկս կու քնէ, դուն ալ աստեղ՝ չէիր, ըշտէ կ'ուղէի դուրս քալել..

«Ինն, որդի, ամօթ է: Բու արարմունքը խալ-
խը կը տեսնան, մեզ կը ճոշեն: Փէսէն Հարսնացուի Հետ
բան չ'ունի չուանց պսակի գիշերը: Աստուած ձեզ էլ
արժանացնի էն օրին, որդի, եղնա քու ամանաթը քեզ
կը տանք ու էն սուրբ կրակին քեզ Հետ:»

Վարժապետը ոտից գլուխ դողում էր. նա խօսե-
լու էլ լեզու չ'ունէր: «Աղէկ է խօսքդ, մարիկ. ըմմա
եսիկ Հարիկին կ'ուղէի. թէ ուզեմ նէ՝ իմ գրին զօրու-
թիւնովը աղջկանդ քոյս կու տանիմ. ըմմա աղիկ Հա-
ռամ եղնի»—ասելով դուրս գնաց:

—Խեղճ մարդը, լեռնից խօսեց զօքանչը, աշխար-
Հիս ոչ կորզն ա իմանում, ոչ օրէնքը: Ել չի գիտում՝
թէ նշանած տղէն օրը ցերեկով չի կարող գանքաչանց
գնալ: Ով որ գնայ էլ՝ ախր մի մատը մեղրը կը դառնայ...
Այսպէս գժգոհելով նա գէպի իր աղջկայ օթախը թէ-
քուեց:

ԺԸ

ՄԱՐԳԱՐՏԻՆ ԱԶԳԱԼՈՒՍԷՔ

Նշանադրութիւնից մէկ օր անցաւ:

—Սաղ ըլէք, անդադար կմկմում էր Սոսիքը աչքա-
լուսէք ասողներին, էս ուրախ օրը ձեր գլխովն էլ անց
կենայ. ձեր որդիքն էլ ծաղկեն ու Հասնեն իրանց մու-
րազին:

Կանանց աչքալուսէքը աւելի Հետաքրքիր էր: «Մագ-
թաղ աքիբ, ասում էին դրացիները, փէսիդ սաղ բա-
րով ըլի, որդին տարով, սիրտը սիրով, խօսքը քեամա-

լով. շուքը դրանը՝ բարձը կռանը. սաղ աշխարքը առ-
նի էս խաբարը, ուրախանայ ու ասի—երկուսն էլ ծերա-
նան, Սիմօն ծերունի դառնան:»

—Դու էլ, ձեր որդիքն էլ, ա՛ կնանիք. ձեր խօս-
քերը ինձ Հէնց ուրախացնում են, որ ոտս գետին չի
առնում. Հէնց գիտեմ՝ Աստուած դարգահը բաց ա, ձեզ
լսում ա: Հալբաթ որ իմ աղջիկը տանը չէր մնալ,
քանի՞ իգիթ տղէք աղանչաք էին անում, ամա ճա-
կատի գիրը տարաւ:

Այս ասելով Մագթաղը սար ու ձոր էր տեսնում
վարժապետի ու ուրիշ տղերանց մէջ: Նա երբ տեսնում
էր աղջկայ լացը, այդ վերաբերում էր ուրիշ պատճառ-
ների. «ամեն աղջիկ էլ որ նշանուի՝ պէտք ա լաց ըլի-
էն սէրը, որ աղջիկն ունի իր Հօր օջաղի վրա՝ խեղճին
լացացնում ա, ո՞վ ա մեղաւոր: Մի մարդ որ մի տարի
մէկի տանը կենում ա, Հեռանալիս որ լաց չի ըլում՝
աչքը խօ ջրակալում ա. ուր մնաց էն՝ որ մեր աղջկե-
քը օջաղի առաջին ծնուել, մեծացել են, Հագար խօսք
ու խրատ են սովբել, Հագար փորձանքից ազատուել—
բա լաւիտեան դուրս գնալիս լաց չեն ըլի:

Հալբն էլ այս կարծիքին էր. «աղջկայ աղաթն ա՛
լաց կըլի: Ով որ լաց չըլի՝ նրա երեսին թնչ նամուս
կըլի: Թո՛ղ, ա՛ կնիկ, թող էնդդար լաց ըլի, որ կշտա-
նայ: Ասած ա՛ աղջիկը աչքերը կապած դուշ ա, Հէրն
ու մէրը ում ուզենան՝ կը տան: Ա՛ կնիկ, միտդ ա՛, որ
դու էլ էիր լաց ըլում...»

Մինչդեռ օրն այսպէս անցնում էր, գիւղի Հասուն
աղջիկներն էլ իրար իմաց արին, խօսք կապեցին ու ե-
կան Մարգարտին աչքալուսէք: Նրանք խմբուած ներս

մտան, տեսան որ մեծ տան անկիւնումը մայրը փոփը-
սուծ է: Աղջիկներից մէկը՝ Սառան ձէն ածեց. «Մո-
քիւր, աչքդ լուս, սուր ա Մարգարիտը:» Մագիթաղը նը-
րանց օրհնեց. «Ֆարով դուք էլ իմ աղջկայ բաղդին ար-
ժանանաք. ձեզանից մեծերին հնազանդ ըլէք. նամու-
սով պառաւէք: Մարգարիտը միջի օթախուսմն է, գնա-
ցէք, նրա սիրտն էլ ուրախացրէք:»

Աղջիկները իրար գիպան, քսքսացին ու կրկնաւով
ներս ընկան միջնաօթախը՝ յեանից դուռը պինդ փա-
կելով: Մարգարիտը միայնակ նստած նաշխուռն գուլքա էր
անում. ընկերուհիներին տեսնելով՝ իր գունդունոցը կտրեց:

«Մարգարիտ ջան, աչքդ լուս. մի բարձի ծերա-
նաք, խնդաք ու խիթարուէք:»

— Էհ. էրնակ ձեր սրտին, որ ըտէնց ուրախ էք,
հազիւ թէ կմկմաց Մարգարիտը՝ աչքերն աղաղելով:

«Աղջի, բա դու ուրախ չես. վրաբերեց Մարի-
ամը. քու նշանուէլը մեզ ուրախացրել ա, քեզ լացա-
ցրէլ. խի՞ չես դու էլ մեզ օրհնում:»

— Դուք էլ խրնդաք, խիթարուէք:

«Եանի լաց ըլիւր ինչ ամօթ ա: Մարդ որ իրան
հօրն ու մօրիցը բաժանուելիս լաց ըլի, ամօթ ա: Աղ-
ջի, Մարգարիտ, սուտ են ասում, սիրտդ ուրախ պահի,
ուրախ ուրախ էլ լաց ըլի: Ամա էս միթնումը մի մնալ, լուս
աշխարհք դուրս արի, թէ չէ՝ ըռանդդ մի թնակ եր կ'ըլի:»

— Չէ, Սառա ջան, ես արեւի ու լուսնի շողքը էս
պուճուր հերթկովը պէտք ա տեսնեմ. որ ուզում եմ
դուրս գնալ, ջանս փշաքաղվում ա:

Լսողներին այս խօսքերը ծանր թուաց. ամենքն
էլ ուղղակի նայեցին Մարգարտի լճացած աչքերին:
Սառան դարձեալ խօսքով արեց.

«Աղջիկերք, ինչ էք սուս կացել. ձեր ասիլ — խօ-
սիլը հէնց էս էր: Մենք որ պէտք ա հարսանիքի վախ-
ալը թագուհու չորս կողմին նստենք՝ թախտի վրա, որ
պէտք ա հալաւ օրհնեքին թագուհու քամակին շարուած
ըլենք, — ժամուճը՝ սեղանի առաջին, որ հարսանիքի մը-
սացուն մօրթելիս պէտք ա Մարգարտին խաղով ու
տաղով դուգենք, զարգարենք, հմի մեր ուրախութիւնը
հէնց էս պէտք ա ըլի: Չէ, զագէն, ես ամենքիցդ էլ
ուրախ եմ... Մարգարիտ ջան, խի՞ ես աղաքարի պէս
հալվում. քեզ ուղող տղէն աշխարհիս աչքն ա, էքուց
էլօր էլ տէրտէր կը դառնայ, դու էլ տէրտէրակին՝ սուփ-
րի ծէրին նստած: Սրանից էլ լաւ բանդ:»

— Իմ աղիզ քույրեր, ի վերջոյ մտմտաց Մարգարիտը,
Աստուած էս բաղդը սչովիդ չը տայ: Հէնց էս ասեցէք
թէ՝ դուք նրանից վախում չէք...

«Ես վախում եմ» — խօսեց Հերիքը:

«Ես էլ...»

— Տեսա՞ք. որ դուք վախում էք, բա ես չեմ վա-
խուի: Աստօ՞ծ օրհնի մեր գեղի տղերանցը. իրար հետ
մեծացել, իրար խասիաթ, իրար լաւ ու վատ գիտանք.
Իմ հէրն ու մէրը նրանց թողացին՝ ինձ էդ կօօին տուին:
Աղջիկերք, ես չեմ գիմանալ... Եւ այս վերջին խօսքում
նրա սիրտը փուլ եկաւ, հեկեկաց ու աշխարայ արտա-
սուեց: Աղջիկերքը մնացին շուար, սիրտ չէին անում
խօսել: Սառան որ ուզում էր ամենքն էլ ուրախ լինեն՝
խօսքն ուղղեց Մարգարտին.

«Ինչ ես հօրն ու մօրդ ետիցը կպչում, ասաց
նա, դու քու լաւն ու վատը ինչ գիտաս: Քեզ նշանել
են՝ պէտք ա «հնազանդ եմ» ասես ու ձէնդ փորդ
քցես. իմացա՞ր:»

—Սա՛ռա, քնչ ես ասում. բա աղջկանը նշան դը-
նելիս նրա սրտիցը ջուր չեն խմի՛լ. բա չեն հարցնիլ
թէ՛ դու էս ու էն մարդին կուզես թէ չէ: Հմի էս
լա՛ւա, որ խեղճը աչքերիցը լուլա—լուլա արտասուենք ա
թափում: Միրզանց Օսէփը շատ տղայ ու աղջիկ ունի
հա՛, սրան էլ կորցնի...

Հերիքի բողոքը դուր եկաւ ամենքի սրտին. ամենքն
էլ լեզու ածեցին Սառայի դէմ: Մարգարիտը ասես թէ
սիրտ առաւ, հեկեկանքը դադարեց.

«Լա՛ւ, ասաց վերջապէս Սառան, ես սո՛ւտ՝ դուք
դուստ. հմի պէտք ա ըզէնց սուգ անէք. աղջի՛, ձեր
տղէն ու աղջիկը մեռել են, ես նրանց թաղեմ...

—Վո՛յ. քրքրուէս դու, Սառա, վրաբերեց Մարի-
ամը. մեզ՝ անմարդ՝ աղջիկ ու տղայ տուիր ու մեռցրի՛ր...

«Բա քնչ էք սև սուգը մտնում: Ես Մարգարտին
ուզում եմ ուրախացնեմ. մի խաղ կ'ասեմ՝ դուք էլ ձէն
պահեցէք:

—Աղջի ջան, էս Սառան մեռլի վրա էլ դնա, սըզ-
ւորներին կ'ուրախացնի: Ասա՛, ասա՛, հէնց խնդաս:

«Խնդամ էլ, խիթարուեմ էլ»—ասաց նա ու սկսեց
բարակ ձայնով.

- «Կարմիր ասե՛նք, կարմիր կապե՛նք,
- «Մարգարտի սիրտը շահե՛նք.
- «Կարմիր թագը գլխին տեսե՛նք,
- Եդ մուրազին մենք էլ հասնե՛նք...»

Աղջկանց շրթունքին ժպիտ խաղաց. իրար քսքըս-
վեցին ու քչիչացին: Մարիամն ասաց. «Աղջի՛, Մար-
գարիտ, լսում ես որա խօսքը:»—Չէ, նա անտարբեր
էր, լսում չէր: Այժմ էլ Հերիքն սկսեց աւելի քաղցր—

«Աղջի՛, կանգնե՛նք Մարգարտի մօտ,
«Կապենք վզի՛ն կարմիր նարնտ.
«Ելբ ժամումը կարգը կորդան,
«Խաչը սրա՛ն միշտ օգնակուն...

Երգչուհու խօսքն ու քաղցր եղանակը խոր ազդե-
ցին Մարգարտի սրտին, և նա չը կարողանալով դիմա-
նալ՝ ուզեց իր սրտինը երգով արտայայտել—

Աղջի, ինձ դուք բան միք ասի՛լ,
Իմ պսակը դուք միք օրհնի՛լ.
Ես արժան չեմ էն կռօի՛ն,
Ափսոս եկէք իմ արևի՛ն...

—Աղջի՛, դուք իմ մօրն ասեցէք,
Որ չը թողնի ինձ էս բաղդում.
Ես վախում եմ—դուք քնչ կ'ասէք,
Ա՛խ, կը մեռնեմ նրա ձեռքում...

Մարգարիտը որ լռեց, մեծ տանիցը հօր ձայնը
լսուեց: Ափսոս, ինչ վատ միջոցի ներս մտաւ հայրը:
Աղջիկները ամօթից իրարով դիպան ու կարծելով թէ
Օսէփը իրանց ձայնը լսած կը լինի՝ շտապեցին դուրս
գնալ:

«Մարգարիտ ջան, ես քոռանամ. մեր ձէնը հէրդ
լսած կ'ըլի: Դէ հմի մեր ըստեղ կենալն էլ անհարկ ա:
Դարդ մի անիլ. էհ, նշանդրէքը աշխարհովի ա—մէնակ
դու չես, էքուց էլօր էլ մեր գլխովը պէտք ա անց
կենայ...»

—Չէ, արխէին կացէք. ձէնը էտտեղից դժար ա դուրս
գնում, հէրս լսած չի ըլիլ: Ի՛նչ ասեմ, Սառա ջան.
Թէ Աստուած իմն ա, սրտինս կը կատարի—ախպէս ասաց
Մարգարիտն ու բոլորն էլ կանգնեցին:

«Ել դարդ չ'անես, Մարգարիտ ջան, առայ Սառան.
մենք գնում ենք:»

—Դարդն Աստծու տուած ա, զնդէն, կարող չեմ
փախչիլ:

Նրանք կէնտ կէնտ համբուրվեցին Մարգարտի հետ.

«Մնաս բարով, աղչի ջան»:

—Իննք բարով, զագէն...
~~~~~

ԺԹ.

ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տէր Առկասի խորհրդով Օսէփն այնպէս վճռեց, որ
նշանադրութեան միջոցին հանդիսականների արած բոլոր
խոստմունքը հարսանիքից յետոյ ժողովուէր: Հարսանիքի
բոլոր ծախքերը Օսէփի վրա էր. նա մի քանի օրից յե-
տոյ պէտք է հարսանիքը գլուխ բերէր. ուրեմն և շատ
բան ունէր հոգալու. իր և վարժապետի անուներն վա-
չել պէտք է գործ սկսէր: Առանց այդ էլ հարսանիքի
ծախքերը շատ-շատ են. «հարսանիք են ասել, որ մար-
դի սիրտ չը տրաքի:»

Մագլծաղը ուրիշ օգնական կանանց հետ եօթն օր
շարունակ պէտք է հարսանքահայ թխէր. ուրեմն և
առաջուց պէտք է ունենար ջուալներով ալիւր: Իեռ
հայը չը թխած՝ տաշտադրէքի հանդէսն է լառաջ գա-
լիս. իւրաքանչիւր տանից մի կին հրաւերք ստանալով
պէտք է զնար՝ տաշտի մէջ մի քանի բուռը ալիւր մա-
ղէր՝ օրհնելով.

«Մենք մաղենք տաշտի մէջը,

Աստօծ մաղի հանդի մէջը,

Ուրախանան չոր ու գէջը,

Կանանչ մնան չվանց վերջը...»

Էս տաշտադրէք անողը—

Թէ վարի զնայ՝ դուլթանին դուաթ,

Թէ ցանքի դուրս գայ՝ սերմը շատ ու շատ,

Ամեն ախոսին ցորենը առատ,

Աստծու բարիքը տանիցս անհատ:»

Իւրաքանչիւր կին մի այսպիսի օր հնանք ասելիս
պէտք է մաղը տաշտի ճէրին շարժէր ու 5-10 կոպէկ
վալը զնէր թէփշում, որ ապա այդ կոպէկներից մի քանի
բուլբուլ է գոյանում: Ժողովուած փողը մատաղացու է-
նրանով հարսանքատէրը մի ոչխար կամ արջառ է գնում,
մորթում ու միսը հաւասարապէս բաժանում գեղի
բնակիչներին: Սորանով որպէս թէ սուրբ հրեշտակները
հալածում են դուերին պսակովներից ու միշտ օգնական
լինում նրանց: Հէնց այս կերպով Օսէփի տան տաշտա-
դրէքն էլ կատարուեց, վեց մանէթ սև փող ու միքանի
ջուխտ մոմ ժողովուեց: Կանանց ճաշկերոյթին Մար-
գարիտը չէր երևում և ոչ էլ օգնում էր իր մօրը, որով
աւելի ճչքատատառ էր անում նրան:

«Որդի, Մարգարիտ, ինչ ես լլապատառ ըլում.
ախր էս քու ուրախութիւնն ա, քեզ օրհնում են, ինձ
խիթարում. ի՞նչ չես դու էլ ուրախանում, ի՞նչ չես եդ
լափակոյլով ամաններն էլ ա լվանում.. Ախր հմի էն
վախտս ա, որ ուզում եմ աւելին էլ շոր հագցնեմ ու
բանացնեմ...»

Բայց սւմ էր ասում. աղջիկը գլուխը ծալքատե-
ղիցը չէր հանում. նա ծանրացել էր, բայց դեռ կար-

ծում էր թէ իր «չեմ չեմ» ով խափանել կը տայ հարսանիքը: Մարգարիտը առաջին անգամն էր՝ որ մօր հետ շատ պարզ ու վստահ խօսեց այսպէս.

—Սև ըլի ձեր տաշտադրէքը, մթնացնի ձեր աչքերը, որ ինձ էլ չը տեսնաք. մահ՛ ըլի ձեր ճաշը՝ վարժապետի բողազիցը կպչի՛ ան իմ, որ պռօծնեմ ձեզանից: Աշխարհքիս աղջկերանցը լաւ լաւ տղերք կան, ինձ համար չկայ—էդ կռօն ա: Փառք Աստծու՛ էս գեղի տղերքը քաղքումն էլ գովական են. իրար հետ մեծացել ենք, իրար հաց ու ջուր տվել, երեսայ վախտներս իրար հետ խաղ արել, իրար օրհնել, վախտ վախտ կռուել ու անիծել... Թէ տալն ադաթ ա, ինձ խի՞ չէք տալիս գեղիս տղերանցից մնին: Ո՞վ ա կռօն, ո՛չ դուք էք ճանաչում, ո՛չ ես. Աստծու տուած պարզ լիզու էլ չունի. նրա ոչ խօսալն եմ իմանում, ոչ գի՛րը, ոչ բհի՛րը: Ձեմ ուզում, նանի, չէ, չէ...

«Աղչի, քեզանով ա, որ չես ուզում. ինչ ես ընխիդ անում: Հօրդ կ'ասեմ աչքիդ լիսը կը հանի: Որ բան չես շինում, լիզուդ քեզանով արա է.. Աղջիկն ինչ, տղի վրա խօսալն ինչ. թիւհ..»

—Գեղի տղայ ըլի, թէ խօսամ—աչքս հանի: Գրան թողէք՝ գնա իրանց երկրիցը աղջիկ ուզի. ես մեղք եմ..

«Խալխն էլ հէնց էդ են ուզում, մենք մեր նշանը յետ տանք՝ նրանք են սհաթը իրանց աղջկերանցից տան:» Մայրը շատ էլ աղջկայ հետ գլուխ չը դրեց և կարևորութիւն էլ չը տուեց նրա լաց լինելուն:

Տաշտադրէքը վերջացաւ և անմիջապէս սկսուեց Հարսանքահաց թխելը: Մագթաղը թաղի աղջիկներից երեքին կանչել տուեց, որ տանը աղջկայ մօտ մնան, որ նա սրտնեղութիւնից ինքն իրան չ'վնասէր:

Հարսանիքին հարկաւոր էր եօթը ձիաբեռը գինի: Տանուտէր Օսէփը հէնց այսօր գնացել էր, որ Ռատեան գիւղից գինի առնի ու բերիլ տայ: Նրա Սարօ արջառը, Վարգիկ կովը մի քանի ոչխարների հետ որոշուած էին մօսացուի համար, որ պէտք է հարսանքագիշերը մորթուէին: Իւզը, պանիը, հաւը, ձուն, մեղրը, ձաւարը, լոբին, բրինձը և այլ պիտոյքները տանիցն էին: Ծորերի, կապերտների և այլ կողմնակի հոգացողութիւնները յանձնուած էին ուրիշներին: «Լաւ պտղունց» ունեցող հարսները իրանց ճաշակով կարում էին Մարգարտի թագի տակի շորերը, որոնց կտորները Աղբուլագիցը գնեցին: Վարժապետի համար նոր պէտք է բերել տային քաղքի—շօր: Նա ինքն էր վճռել, որ ռսի շօր հագնի, որ օտարական լինելը չ'բրևայ...

Տէր Աուկասը պսակման յայտարարութիւնը վարժապետին քահանայացնելու խնդրագրի հետ ուղարկել էր մի մարդի ձեռքով վիճակի գործակալին ի տնօրէնութիւն: Գնացող մարդը այժմ յետ էր եկել՝ իր հետ բերել պսակի հրամանաթուղթը և մի նամակ: Տանուտէր Օսէփը տանը չէր. սրա համար էլ տէրտէրը ըշտապ գնաց դէպի ուսումնարան՝ վարժապետին գործս կանչեց, աչքալուսէք խօսեց ու միասին քաշվեցին Ալէքանց մարաքի սոխախկը, կարդացին նամակը՝ որ հետեւեալն էր.

«Բարեկրօն տէր Աուկաս,

«Նամակդ և խնդիրդ ստացի և առաքեցի զհրաման պսակելու վարժապետիդ յուսամ զի կատարեսցուք զխնդիրս զառաջարկելիդ, համբաւդ զայդը գէղջ հասանէ զայլ ուրէքէ զիս, փութանակի աշխադ կալնում գոչել զպատուական վարժաբեդ աստր և ձեռնագրիալ ճամ-

փեսացուք յանուն Հօր և որդոյ, զպսակն դոցա կատարիա
ուրախութեամբ և օրնութեամբ ի քրիստոս, և ափսոս-
սամ զի սակաւ է ձերդ ուղարկիալ աջահամփոյրն ինձ,
առ այս ոչինչ փոյթ ապա ուղղեսցուք և հաշտեսցուք:
187... ի Յ-ն դեկտեմբերի.»

— Օխակ, հարիկս, բացականչեց վարժապետը, ա-
դոր խօսքէն ետիկ շատ բան հասկըցայ:

«Ի հարկ է, շատ բան, որդի. էս ա՛ բանդ պոճած
ա—պսակիդ հրամանը ծոցուս, ձեռնադրութեանդ թուղ-
թը բռնուս, Աստուած երկուսին էլ արժանացնի: Մենք
սպասենք անորդ գալուն, որ կարելի ա մի երկու օր
ուշանայ: Հէնց որ գինին կը բերի, գուռնա—գհուր սաղ
աշխարհքին իմաց կ'անի քու հարսանքի խաբարը: Աս-
տուած չար աչքից թափի, սրդի:»

— Փառքի ըլլաս, տէր հար, աղօթք ըրէ՛ որ հաւ-
նունք ադ իղձին. հարիկս ու մարիկս դուն ես, ետիկ
ալ քո հոգևոր գաւակը: Ետիկ դհա աւելի լաւ կու կար-
թցնեմ տղոցը, քեզ ծառայութիւն կ'էնեմ..

«Էնպէս արա՛, որդի, որ գանգատվող չ'ըլի քու վրա.
Երեխանցը սաստի, ամա շատ մի ծեծիլ: Խեղճ որբ Ա-
րամն ու Քիքունց Արտէմը վատ հալի մէջ են: Նրանց
տէրերը երեկ ինձ կանչեցին, որ խեղճերին հաղորդ
տամ. դու էլ խօ վաղուց ա՛ նարեկ ես կարդում գըլ-
խներին: Երեխանցը ամեն օր ծեծիլ, ծէպլիններով ոռդ-
գի տալ չի լինիլ, չեն դիմանալ: Ես գիշեր—ցերեկ ա-
ղօթք եմ անում, որ էն հիւանդ երեխէրքը լաւանան.
մահն Աստծունն ա, ճակատի գիրն ա, ամա պատճառը
դու ես: Երեխանց գլուխը որ մի բան դայ՝ քեզ կը մե-
ղադրեն: Պետրոսանց, Վարթանանց, Լանթանց, ու էն
մէկէլ երեխէրքը որ փչացան՝ չէ՞ քու ահիցը, քու

անչափ ծեծելուցը, որ խեղճերը մի գլուխ վախաւորվե-
ցին: Ես, որդի, շատ եմ զգուշացրել քեզ, էլ եմ ա-
սում. մի քիչ խաղաղուիր, ձեռք թեթեացրո՛ւ: Հիմի էլ
երեխանցից որը հիւանդ են, որը ոտի վրա մաշված,
որն էլ փախել են: Սա լաւ բան չի. ով ասեա՛ քեզ կը
մեղադրի: Ամեն մահ խօ ճակատի գրիցը չի...» Վարժա-
պետը գլուխը կախ էր քցել. տէրտէրը մի փոքր էլ յան-
դիմանեց նրան և ապա խօսքը վերջացրեց. «Որդի,
աչք կ'ըլի, մահը չի ըլիլ. քու մի թիթև սիլլէն էլ
երեխանցը բոլ ա: Վարիբ տեղ ես, էնպէս արա՛ որ ա-
մենքն էլ քեզ սիրեն: Դէ, հիմի դնա՛, երեխանցը դաս
տուր, իրար ուտում են. երբոր մեր գործերը կը վեր-
ջացնենք, ես շատ խրատ ունեմ քեզ տալու: Տէրը քեզ
հետ:»

— Տիրոջն արժան ըլլաս, հարիկս. խրատդ ինձի
ընդունելի է—ասաց վարժապետն ու իրարից հեռացան:

Ի.

Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ի Ս Ա Ն Ք Ն Ե Ր

Արդէն իրիկնասպահ էր: Տէրտէրը գէպի եկեղեցին
գնաց: Ներքի թաղիցն էլ եփնջու մէջ փաթաթուած
գալիս էին Սային ու կարճիկ Վարդանը.

«Օրհնիա ի տէր, տէրտէր ջան:»

— Աստուած օրհնեսցէ, սրդիկ:

«Տէր հայր, մի երկու խօսք ունեմ քեզ ասելու,
ասաց Սային, վաղուց ա՛ ուղում եմ ասեմ, չես պատա-
հում:»

— Որդիկ դնանք եկեղեցին, նստենք, ասա: Էս ա ժամի վախտ ա, յետոյ ժամ կ'ասեմ:

Երբոր Հասան եկեղեցու դուռը՝ տէրտէրը զանգը չը հարեց. ներս մտան, նստեցին կանանց դասու՞մ՝ վեր- նատան տակ:

«Տէրտէր ջան, ասում են՝ վարժապետը էս երկու օրս պսակվում ա, Հա՛ն:»

«Ղորթ, տէրտէր ջան, դրո՛ւստ ասա»—վրաբերեց Վարդանը:

—Վարժապետի պսակը էնքան մեծ բան չի, որ- դիկ, ինչքան նրա քահանայ դառնալը: Ես շատերիցն էլ տրտունջ եմ լսել, որ նրա լիզուն երեխէրքը դժար են հասկանում: Էս էլ զորթ ա. չունքի՛ դաս են տա- լիս խօսալով, որ խօսալը խաւար ըլի, հալբաթ երե- խէրքը չեն հասկանալ ու շատ կը ծեծուեն: Էս մար- դին նոր վարժապետ ընդունելիս, Սալի ջան, դու ասե- ցիր թէ՛ դրա լիզուհիցը մեր տղէրքը բան չեն իմանալ: Ես էլ գիտէի՛ որ եղպէս ա. ամա ինչ անես՝ հնար չ'կար. լեզուի վատութիւնը խօ չէր քանդիլ ուսումնարանը: Լեզուն կը սովորվի, ամա ուսումնարանը թէ՛ք չի շի- նուիլ: Միքանի հետ իրան էլ ասել եմ. «վարժապետ, լիզուգ դրստի, աշխատի մեզ նման խօսալ:» Խեղճը ինքն էլ բան չի ասում, ասածս ընդունում ա:

«Ե՛հ, տէրտէր, ոչխարը կարո՞յ էծի պէս մկկալ, ան էծը ոչխարի պէս»—սրախօսեց Վարդանը:

«Իմ մէրը մեռնի, որ ես բանը էն գլխիցը չը գի- տենամ»—ասաց Սալին. «ամա չուխէս հին ա՛ խօսքս չուանի չը գրիք, տէրտէր ջան...»

Որդիկ, լիզուն էլ էնքան ոչինչ, որն ինքը կը սո- վորի երեխանցից, որը երեխէքը՝ իրանից: Դրա էստեղ

ըլիլը դեռ օխտը ամիս չը կալ. յոյս կալ՝ որ մի տարուց յետոյ մեզ նման խօսալ:

«Հաւատս չի գալիս, տէրտէր, ասաց Սալին. կազնի ճիւղը ուռի նման չի յուրովիլ: Եբոր դրան վարժապետ էինք ձեռնադրում, ասել եմ, հմի էլ ասում եմ, որ դա՛ զորթ ա՛ շատ բան գիտայ, ամա լիզուն լիզու չի: Տես, էս օխտն ամիս ա, դաս ա տալիս երեխանցը, ան- ջալ մի քանիսն են փոխ ասում—որ առաջ էլ գիտէին. հիմի ոչ մի երեխայ դեռ տէտըր չի պոճել, չի կարում էրկու խազ բան գրիլ: Իմ միտն ա՛ որ քու աշակերտ- ները իրեք ամսումը տէտըր պոճնում—ժամումը «Համ- բարձի» էին ասում: Ամա եղ մարդը, տէրտէր ջան, թէ- կուզ նեղանաս էլ, իմ խելքումը չի գալիս: Լսել ա՛ թէ մօնթ թակիլն ադաթ ա, վախտն ու բէվախտը չը գի- տի, տուր ու թմփոցով ա ուզում զալամին բզիլ տայ. զօռով բան չի ըլիլ, չէ: Խաթէն խօ գլխիցս անպակաս ա, դրա ձեռովն էլ նոր խաթաբալի մէջ կ'ընկ- նենք ու չենք պոճնիլ: Տեսնում ես, տէր հայր, որ ես իմ տղէն հանեցի. մուհտա տղայ չունեմ, որ եղ մարդը արիւնը խմի. ասենք՝ ուրիշի խելքը չի կտրում. բա ես էլ ախմախ եմ. բա էրկու տարի քաղքումը ս'ըր եմ կացել: Ծատ լսւ. էս ամենը թողնենք ու մի սհաթ քու խօսքը գանք. դա որ տէրտէր դառնայ, էնքան ապ- րանքն էլ խախիցն ստանայ, ես էլ իմ խոստացածը տամ, եղնա էլ վարժապետութիւն կանի՛...»

«Իմ խելքը չի կտրում, ասաց Վարդանը. դրա վէ- խի տակը որ փափկի, էլ ինչ գլուխը կը ցաւացնի:»

—Որդիկ, ինչ էք ասում. տէրտէր եմ շինում, որ միշտ վարժապետ մնայ. զորթ ա, երեխանցը շատ բան չի սովորացրել, չունքի՛ մինչև օրս խամ էր: Մի երեք ամ-

սուճ երեխանցը անշաղ ճանաչեց, նրանք էլ իրան: Այսուհետև դրա պտուղը պէտք ա երևայ, կարգացնիլը խօ ակոս քաշիլը չի՝ որ ծիր անես՝ պոճնես, շատ դը-
ժար ա:

«Նանի որ տէրտէր դառնայ, քեզ մատաղ, ու վար-
ժապետութիւն չանի, թնչ կարանք անիլ:»

— Ի՞նչ. աչքի լուսը կը հանենք:

«Ո՞նց» — վրաբերից Սային:

— Մենք առաջուց դրա ձեռացազիրը կառնենք, որ
մինչև մահը տէր ըլի վարժապետութեանը. կը հակա-
ռակուի՝ գլխին կը տանք, մեր ձեռին չի: Տէրտերն ա
ժողովրդի ձեռին, թէ ժողովուրդը՝ տէրտէրի: Ո՞վ ա
նճ ձեռին մտիկ անում:

«Ի՞նչ տէրտէրը ժողովրդի գլուխն ա» — ասաց Վար-
դանը:

«Տէրտէրի գլխին տալ չի ըլիլ, աշիգ մատաղ. նա
մեր հոգևոր հայրն ա. եա տէրտէրի գլխին տուած, եա
մեր հոգու՝ գիփ մին ա: Ել թնչ ես մեզ արածացնում,
մեր կերածը հաց ա՝ խօ խոտ չի: Մնացել ես էր-
կու ջրի արանքումը, էլ չես գիտում, մեզ թնչ ասես.
ամա մենք խօ քու խօսքիցը դուրս եկողը չենք: Տէր-
տէր ջան, էդ ամենն էլ թողնենք, ես մի ուրիշ բան
ասեմ: Թող էդ մարդը իր մուրազին հասնի. մենք դրան
տէրտէր չը շինենք: Պսակը մեր ձեռին չի, ամա տէր-
տէր շինիլը մեր ձեռին ա: Մեր հոգևոր տէրիցը էլ ա-
հա վան մի ուրիշ տիրացու ուղենք, որ համ տէրտէր
դառնայ մեզ հմար, համ վարժապետ: Ի՞նչ կ'ասես, տէր-
տէր, Վարդան աղբեր:»

Ես ու իմ Աստօճը, դրուստ խօսք ա. էդ մարդը
անտէր օքմին ա, գլուխը սարին — քարին ա տուել, որ

զատ դառնայ, ամա մեր խարջը չի. ինձ որ լսէք, տէր-
տէր ջան, ձեռը վեր կուռնէք:»

— Որդիկ, դուք հէնց գիտէք հոգևոր տէրից ու-
զածը սրանից ուսումնագէտ կ'ըլի. ոճ բանն ա հատել,
գայ էս գեղը, ումբըրը մաշի: Մենք վարժապետին
թնչ փող ենք տալիս, որ բանը հասցնենք մեր հոգևոր
տէրին: Ես շատ վաղուց ամեն բան չափել ու ձևել եմ.
հէնց գիտէք՝ ձեր ասածները ես չեմ հասկանում: Ինչ
որ Աստուած տուել ա՝ նրանով որ դաբուկ կենանք —
մեր օգուտն ա: Սա էլ մարդ ա՝ կամանց կամանց մեր
վարքն ու բարքը, մեր ահֆալն ու հալը կ'իմանայ. ա՛յ,
էս էրկու օրս կը պսակուի ու կը դառնայ մեր գեղըցի:
Էն վախտը կարող ենք շատ պահանջներ անել, տեղն
եկած վախտը վրէն բարկանալ. ամա հիմի՝ ճշմարիտ՝
վախում եմ՝ թէ երկու խօսք ասեմ. ուսումնարանը կը
թողնի — երեխանցը մուրազահան կ'անի: Դու որ ինձ
լսես, Սայի ջան, քու տղին էլի կ'ուղարկես ուսումնա-
րան. որ բան չը սովորի՝ խօ իրան խէրն ու շառը կի-
մանայ, գրի սև ու սիպտակը կը ճանաչի — էս էլ մեծ
բան ա: Հսկառակը խօսելով թնչ պէտք ա դառնայ: Ես
գիտեմ՝ որ Աստուած մեր գեղի հետ ա, մեր ամեն բանի
վերջը խէր ա, չունքի՝ Տէրը մեզ հետ ա, մենք նրա հետ:
«Տէրին մատաղ, տէրտէր ջան, թող ըգէնց ըլի.
քու խելքը իմիցը շատ շատ ա» — տեղիցը կանգնելով
ասաց Սային:

«Մեր գլուխը տէրտէրի ոտն ա, Սայի ջան — վրա-
բերեց Վարդանը. խօսք ա՝ ասում ենք, ամա էլի մեր
խելքի բանը չի. չունքի՝ մենք ոչ գիրը գիտենք, ոչ
բհիրը. հալբաթ տէրտէրս բան ա գիտում, որ մեր խօս-
քը ջուրն ա քցում:»

Նրանք էլ տեղիցը կանգնեցին, սուրբ սեղանին գլուխ տալով՝ խաչակնքեցին ու ուզեցին դուրս գալ:

Հէնց այդ րոպէում գզիրը եկեղեցու շէմքումը կանգնեց ու հեռալով ձայն հանեց. «տէրտէր, աջիդ մատաղ, մի աղա ա եկել, քեզ կանչում ա. թէզ, արի գնանք:»

—Ո՞վ ա, ա՛յ տղա, հա՛յ ա՛ թէ վրացի:

«Ոչ հայ ըլիլը գիտամ, ոչ վրացի. ամա քոխվի հետ հայերէն էր խօսում:»

—Հետն ո՞վ կար:

«Էրկու ձիաւոր՝ եարաղ—ասբարում մտած:»

—Էս ո՞վ պէտք ա ըլի, ասաց Սային. կարելի ա՞ պրիստաւն ա, ան նաչալնիկի մարդը: Մախլան...

—Շատ կարելի ա հէնց ետդ մարդ ա, ասաց Վարդանը. խեղճ խալիսիցս կրակն ու պատուհասը չի պակասում, էլի:

—Որդիկ, թէ պրիստաւն ա, ինձ հետ թնչ դավառնի. ես հոգեւոր՝ նա մարմնաւոր:

—Ա՛յ տղա, թնչ զայդի մարդ ա. ուէվուշը սարի ա թէ դաշտի:

«Իէ մի հազած—կապած, մազով—բէղով, բոյով—բուսաթով, սև աչք—ունքանի, ջհէլ—ջիվան, ասող—խօսող, խելքով—քեամալով, սիրով—սրտով աղայ ա էլի. աչքը որ վրէս քցեց, ջանս սրսուաց: Հազի շորերը կ'ասես խաս ու դումաշ ըլեն. գեղը գալիս՝ որ էդ զայդի շոր ա հագնում, իրանց տանը բա ո՞նց կ'ըլի: Չաքմի ճտքերը չուանց ծնկները հասնում են: Աչքերին չէջ-

մակ ունէր, որ տուն հասաւ՝ վերկալաւ: Ձէջմակի շուշէքը պլստրատին էին տալիս՝ գէլի աչքերի նման: Կողքիցը մի կաշուէ դաւուրի պէս բան էր կախ արել. մտքումս ասեցի՝ ի՞նչ զգար փող կ'ըլի նրա միջին... Ամա կ'ասէիր դանանդա ծով ըլէր. սկի չէր խօսում: Երևում էր, որ խեղճը շատ էր մոսել: Գնանք, տէրտէր ջան. ինձ միք յետացնի, քոխվէն գլուխս կը պուկի:»

—Սայի ջան, Վարդան, դուք էլ եկէք, տեսնենք, ո՞վ ա էս ցրտին մեր գեղն եկել:

—Գզիր, հարցրեց Վարդանը, քոխվէն էլ ա եկել:

«Հա՛. դրանք են ճամփիցը յետ տուել: Թէզ, Վարդան ապեր, քոխվէն միրուքս կը փետի:»

—Ի՛հ, եանի մեր գեղը լաւ մարդ չի գալ—տրտընջաց Սային. ովքեր էլ գան՝ ուտելու կը գան, բան չի նեղու չեն գալ: Տէրտէրը եկեղեցու դուռը նորէն փակեց. գզիրը թռնաւ...

ԹԱՍ

ԽԱԼԻՖԱՆ ՄԱՋԷ ԿԱՄՈՒՐՁԻ ՎՐԱ

Զիւնը մազում էր: Անտառի ծառերը սնքունակալել էին: Զիւներին ջուր տալու ժամն էր: Օրը հետզհետէ տարածամում էր:

Տանուտէր Օսէփը իր դրնիցը կաղէկաղ դուրս եկաւ տէրտէրի առաջը: Գեռ հեռուից ձայն տուեց Սային. «Քոխվա Օսէփ, էդ ի՞նչ մարդ ա, խէր ըլի:»

—Եկէք, հլա եկէք, կ'ասեմ: Եւ միասին գնացին դէպի Օսէփի սրահը:

—Տէրտէր ջան, աջիդ մատաղ, սկսեց Օսէփը, բանս չը յաջողեց: Հէնց ճանապարհի կէսը հասայ՝ առաջս երեք ձիաւորներ դուրս եկան, երկուսը հասարակ մարդիկ՝ ետրաղ սպաբուս մտած, մինը՝ աղա, մէկէլը առաջի տղամարդ: Իմ ով ըլիլն իմացան ու ինչ ետ տուին: Աղէն լաւ մարդ երևաց աչքիս: Երբոր հասանք Կաղէթայ տակը՝ հարցրի. «Ով էք, ուր էք գալիս մեր գեղը, խէր ըլի:» Ես ասեց—խէր ա, գեղումը կ'իմանաք: Չուանց ըստեղ վարժապետի, տէրտէրի, ժամի ու ուսումնարանի վրա էր հարց ու փորձ անում. ես քանի գովում էի՝ նա աւելի էր հարցնում: Ամա խեղճ մարդի ռանգ—մռանդը թուել էր, ցրտիցը սառել, մահուգէ շորերը մսիցը կպել. վախտ վախտ ձիուցը վէր էր գալիս, ոտով գնում՝ որ քիչ տաքանայ: Ես քանի ինչ գեղի տեղն էր հարցնում, ես մօտիկ էի նշանց տալիս: Մի տկլոր—անմազ եփնջի ունէր՝ ուսին քցած, բաշլուղով գլուխը փաթաթած: Ետ չէր խօսում, միայն աչքը սարին—քոլին էր քցում, կ'ասես մի գատի էր մանդալիս. մի գեղատեղ ան գեղ որ տեսնում էր՝ հարցնում էր. «էս ի՞նչ ա, ըստեղ ուսումնարան կա՞յ, քանի՞ տուն են:» Ես էլ «հա» ու «չէ»—նստում էի: Ես հալին գեղը հասանք ու, չունքի մեր տունը խառնուած էր, նրանց տարայ ձեր օթախը, տէրտէր ջան, ձիանն էլ զոմը քաշեցի: Բուխարին վառեցի, կրակը թեթացրի, թաղա խալիչէք փռեցի տախտին ու «համեցէք» արի: Անց որ տեսնում եմ, դա մեր տեսած աղաներիցը չի, ուրիշ մարդ ա:

«Ինչի՞ արաղ չը տուիր, որդի Օսէփ, որ խմել էր, ջանը տաքացրել:»

—Արանդ, հաղիւր տաք ջուր բերինք, որ մուսած ոտ-

ները լուանանք, չը թողեց. սառը ջուր ուզեց, քսել տուեց սոտներին ու ձեռներին: Անտէր չաքմէքն ու թաթմանները սահել չէին խեղճի ձեռն ու ոտը ցրտիցը: Կէնա խօ մեզ նման չէր կարող դիմանայ:

«Որդի, հայերէն կարճում ա խօսիլ:»

—Ի՛նչ ես ասում. խօսալիս մարգարիտ ա թափվում բերնիցը. քաղցր խօսում, խօսում ա, ճակատն ու աչքերը ծիծաղում՝ կ'ասես քու ընկերն ըլի, ամա որ մի բան քեֆումը չի գալիս, ունքերն ընէնց տոթում ա, ճակատը կնճուտում, որ խօսողը զարզանդվում, փշաքաղած սուս ա կենում: Ես էս թահր ճանաչեցի էս մարդին:—Ասում էր՝ ես Թիֆլիս քաղաքումն եմ կենում, ամեն գեղ էլ, որ տեղ հայեր կան, պէտք ա գնամ: Չեմ իմանում թէ՛ նրա Քնչն ա մնացել գեղերումը:

«Անց որ դու ես ասում, քոխվա Օսէփ, թէ էգ դադի մարդ ա, մեզ վնաս չի տալ:

—Չէ, Սայի ջան, դա ուրիշ սալակաւորն էր ի նման չի երևում, որ ուտիլ—խմիլու համար գալ—գնայ գեղերս:

«Մարդը հեշտ չի ճանաչվիլ, վրաբերեց Վարդանը, հլա լաւը միք ասիլ, վերջն ա գովելի:»

—Ա՛յ տղա, Վարդան, ինսանը սֆաթիցը մալում կ'անի..

«Դրուստ ա, հաստատեց տէրտէրը,—քալք ատից, գոյնք երեսաց չալտ առնեն զմարդիկս:»

—Ամա մենք եղանում ենք, տէրտէր ջան. առաջ գնանք, տեսնանք, եղնա բանը բան նշանց կը տայ ու մենք էլ կը ճանաչուենք էգ մարդին, ասաց տանուտէրն ու առաջ ընկաւ:

Զիւնը մատի հաստութեամբ ծածկեց զետնի երեսը: Արդէն ճրագ—վառօցն էր:

Ճանապարհին մի քանի մարդիկ էլ տանուտէրին դիմեցին օտարական մեծաւորի ով լինելն իմանալու, բայց նա «եկէք, ձեր աչքովը տեսէք» ասելով նրանց էլ տարաւ:

Տէրտէրը չէր վստահանում իր օթախը մտնել. նա իր մորուքը սանրեց, շորերը մաքրեց, ուղղվեց ու խմբի առաջն ընկնելով՝ սիրտ արաւ՝ ներս մտաւ: Բոլորն էլ հետևեցին տէր հօրը՝ գլխարկները վերցրած, անձանօթին գլուխ տալով՝ կանգնեցին շէմքից մօտիկ:

— Աղս ջան, գլխիդ մատաղ, ասաց տանուտէրը. էս ծերունին մեր տէրտէրն ա, դուք սրա տանն էք: Կս էլ (ցոյց տալով) իմ քեանդ—խուղէքն են. Հէնց որ լսեցին թէ՛ մի բարի աղայ ա եկել զեղս—ամենքն էլ ուզեցին տեսութիւնդ:

«Շնորհակալ եմ. լաւ տէրտէր էք ունեցել, իշխաններդ էլ խելօք են երևում: Առաջ եկէք խնդրեմ, մի քաշուէք: Տէր հայր, համեցէք, դուք էլ նստեցէք:»

Օրհնեալ լինիս, որդի, սիրտ առաւ տէրտէրը. ծառաներդ հէնց բոլորեքեանք էլ խելօք են, մեծի լսող՝ ձեր զուլուղին պատրաստ:

— Պատրաստ ենք, աղա ջան, պատրաստ ենք, կամաց ձայն հանեցին ամենքը:

«Սիրելիք, ասաց անձանօթը շարժվելով, էս ուրիշ աղաների նման զուլուղներ չեմ պահանջելու. իմ ազած զուլուղի համար դուք ոչ թէ միայն պատրաստ պէտք է կենաք, ալ և ուրախ: Այդ զուլուղը դուք ձեզ կ'անէք ու իմ սիրտը կը շահէք: Ես որ ձեր լաւը ուզեմ, դուք չէք ուզիլ: Ա՛յ իր վատը կ'ուզի: Բայց

եթէ մարդիկը այս բանը չեն հասկանալ, նրանց էլ ուրիշ կերպ կարելի է հասկացնել:» Աերջին միտքը խօսողը այնպէս կամաց ու արհամարհանքով արտասանեց, որ տանուտէրը մոռացաւ իր պատրաստած պատասխանը: Տէրտէրը շուտ վրաբերեց—

— Աղս որդի, «որ ոչ լուիցէ ունկամբ՝ լուիցէ թիկամբ.» էս իմ ամենօրուայ խօսքն ու խրատն ա: Օրհնեալ լինէք, որ ուրիշ մեծաւորի նման հպարտ չէք, ոչ էլ աչքդ խալխի ջբին ու ձեռին: Ամեն տեղ ժողովուրդը լաւ մարդին պէտք ա լսի: Իմ աչքին դուք շատ լաւ մարդ էք երևում: Ասեցէք, ս՛վ էք, թի՛նչ ա ձեր բան ու գործը, ասաց տէրտէրը ու սոքը մի քալլ լաւաջ դրեց:

«Տէր հայր, այդ ամենը շուտով կ'իմանաք, միամիտ մնացէք: Տանուտէրը ինձ պատմել է, թէ դու ինչ պէս լաւ ես հովում քո ժողովուրդը և լաւ ուսումնարան ես հաստատել:»

— Աղս ջան, մէջ ընկաւ Օսեփը, մեր տէրտէրը ուրիշների նման չի. սրա ամեն մի խօսքն էլ մեզ համար սուրբ ա, յոյս ա ու մեր աչքի լոյսն ա: Քանի ուժ ունէր, ինքը մեր երեխանցը կարգացրեց. հիմի մեր գեղումը ով որ «այլ բէն» գիտի՝ տէրտէրիս շնորհքն ա. ամա թի՛նչ անես՝ որ սա թէ՛զ պառաւեց, լեզուն ա՛ որ խօսում ա—ուժ չը կալ: Փառոց կենայ ինքը. մի ուսումնագէտ տիրացու գտաւ ու ուսումնարան բաց արեց:— 60—70 երեխէրք կարգում են էս գեղումը: Ով որ էսպէս ուսումնարան կ'ունենայ՝ նա պարծենայ:

Անձանօթը մի քանի վայրկեան լուռ մնաց ու տէր հօրը էլի խնդրեց. «նստիւր աջ կողմիս, նստիւր, մի քաշուիլ. մենք էլ քո տանն ենք:» Տէրտէրը նստեց:

«Վարժապետը քնչպէս մարդ է, շարունակեց անծանօթը. սրտեղից է, երեխանցը լաւ է կարգացնում:»

— Ադա՛ որդի, նա Ըստամբօլի երկրիցն ա, լաւ մարդ ա. երեխանցից որն առաջ ա, որը՛ չետ: Խեղճը լաւ ա աշխատում. ի հարկ է՝ իր գիտեցածից աւելի քնչ կարող է սովորացնիլ: Ես էլ մի—մին վերահասուլթիւն եմ անում: Եդ մարդի ոտը աւելի պինդ կապելու համար՝ տանուտէրի աղջկայ վրա նշան դրինք, ու շուտ կը պսակենք: Արդի աղա, թէ մեռնիլ չեմ՝ մի օր էլ տէրտէր կը շինեմ իմ տեղը...

— Ադա՛ ջան, խօսքը կտրեց տանուտէրը, մեր Վարժապետը անգին ա, ինչ էլ որ տանք՝ հափուռը գէմ ա անում: Ասես ոչ՝ թէ փէսին գովում ա, աշխարհքը կը վկայի:

«Լա՛ւ, տանուտէր, կանչիր, տեսնեմ:»

Տանուտէրը դուրս ծլկեց: Սային՝ որ մինչև հիմա լսում էր՝ մէջ ընկաւ.

— Ադա՛ ջան, հիմի էլ ես խօսամ: Եդ մարդին տէրտէրը անիլլաջ տեղը պահեց, թէ չէ՛ դա մեր փանգ չէր: Անց որ արանի եզը սարի եզան հետ լծան տակին չի կարող գիմանալ, էնպէս էլ եդ մարդը մեզ հետ: Ես խօսքը ես շատ վաղուց եմ ասել, ամա ինձ ասել են. «Սայի՛ որ լաւին չը հասնենք, վատին էլ ի՞նչ ձեռնաթող անենք. լաւ բանի մայէն փիսն ա, մինչև փիսը անց չի կենայ՝ լաւը գլուխը չի բարձրացնիլ:» Ես էլ սուս եմ կացել... խօսքս բամբասանք չի, ադա՛ ջան, տէրտէրի առաջին եմ ասում:

— Արդի՛ Սայի, շաքար ես ուտում, ասաց տէրտէրը. տեսնո՞ւմ ես, լաւն էլ մեր աղէն ա. գա կը գայ ու մեր գեղումը կը մնայ: Պէտք ա վատիցն սկսենք, որ լաւին հասնենք, թէ չէ՛ լաւին մանեկողը ջուխտ ոտով կը-

խրուի ցիւի մէջը: Այլ որ իրան տրխին տնազ կ'անի, նա փոկացու կաշի էլ չի գտնիլ: Աստճու տուածից շնորհակալ կացէք, որդիկ, չունքի Նրա կամքն ա ամեն տեղ:

Սային ասելու բան շատ ունէր, միայն էլի պահեց — մօտի կանգնողների երեսին նայելով:

— Հիմի, Սայի՛ ջան, շարունակեց տէրտէրը, էս իմ ազա որդին, էս խելօք մարդը իմ ու քու մէջ թող խօսա: Ախր երբ էք տեսել, որ լաւ վարելահող ունեցողը շարչարուելով տակուուտ թամբդի—ցաքի, սզնի, ալաժահրի ու փշնուտի տակոխներ դուրս տայ՝ քրտինքը ծլլացնելով: Ե՛րբ էք տեսել, որ եզն ունեցողը գուլթանումը էշ լծի, ան թէ փողատէր մարդին՝ խարջն ու բէգառը ժամանակին չը հասցնելու խաթէր՝ ետավուրը թակի ու ասի՝ թագաւորի խարջը սուր, թօցօ, լավայ... Սկի ո՛չ մի վախտ: Վայ խեղճ մարդին, վագլախ ծող մարդին: Այլ որ լաւը չունի, ով որ անճար ա մնացած, հարկու՛ նա գլուխը պէտք ա թէքի վատի առաջին էլ: Ջուրն ընկածի, խեղովողի փրկութիւնը մի ճիւղն ա, մի թուփ ա, մի քար, չունքի՛ ստը ցամաքումը չի. քնչ կ'ասես: Մեր հիմիկուան ժողովուրդը եդ օրումն ա, Աստուած եզպէս ա կամեցել: Մեր երեսիւրըը հիմի ինչ էլ սովորեն, իրանց բոլ ա, միայն թէ սովորեն. թող չետոյ նրանք իրանց որդօցը շատ կարգացնել տան: Հիմի մեր վարժապետը մեզ հերիք ա: Աստուածանից խնդրենք՝ որ մեր թոռները մեզանից աւելի բաղաւոր ըլեն, աւելի լաւ վարժապետ ունենան, ս. Ներսէսի ու մեր անգին պապերի օրին հասնեն:

Տէր հօր զրույցը ասես թէ մոռացնել էր տալիս անճանօթին իր յոգնած լինելը. նա ամենայն հաճու-

Թեամբ լսում էր ծերունուն, առանց կտրելու նրա խօսքի թելը:

— Ամեն գեղ էլ, շարունակեց նա, նախանձվում ամեր վարժապետի վրայ: Նրան սիրտ տալն էլի մեր խէրն ա: Խեղօքին էլ որ շատ գիժ ասեն՝ կը գժուի: Գրուստ եմ ասում՝ թէ սուտ, աղս որդի, դու խօսի:

«Տէր Հայր, բոլորն ուղիղ են ասում. միայն թէ՛ որ դուք ուզենաք, աւելի լաւ վարժապետ կունենաք: Ով որ ուսումը սիրում է, ով որ գիրք կարգալը ամեն բանից բարձր է համարում, նա պէտք է ոչինչ չը խրնայի գիտութիւն ձեռք բերելու համար: Ծոյլ ժողովուրդը ոչ թէ միայն չունենոր, այլ և զրկուած կը լինի աշխարհիս ամեն բարութիւնից. նրա համար կեանքը, մխիթարութիւնը, ուսման սուրբ խորհուրդները գ. ո. ոչ չ'արժեն.»

— Ձէ, աղս որդի, իմ ժողովուրդը ոչ ծոյլ է, ոչ չունենոր: Իմ որդիկը Քրիստոսի գառան նման են: Հալալ կ'աշխատեն, հալալ կ'ուտեն: Սրանք իրանց խէր ու շառն էլ լաւ են հասկանում: Որ էսպէս չը լինէր՝ ես թնչպէս կարող էի ուսումնարան բաց անել: Որ էսպէս չը լինէր՝ ինչի հազար տեղից վարժապետին աղջիկ էին տալիս. էս կը նշանակի՝ ուսումը սիրում են մերոնք: Էս գեղի մեծ մասը իրանց ազգ—անունը ձեռք քաշիլը գիտեն, գրի սև ու սիպտակը ճանաչում են, ամա ասենք դեռ պտուղ չեն տալիս, չունքի՝ պտուղ տալու համար ծաղիկ չ'ունեն: Մէնակ իմ որդիկը չեն լաւ, ամեն հայ գեղացի էլ լաւ ա, խոնարհ ա, լսող ա, նամուսով ա, հալալ ա... ամա ափսոս, որ օրինաւոր ուսում տվող, խրատող, բանագլխի գնող չ'ունեն: Խեղճ որդիկս ինչ աղի, ինչ հարստի էլ բարեկամ են ճանաչել, նա

հարամի ա դառել, իրանց ջանին ընկել, արնաքամ արել: Ես էլ միշտ կողքին կանգնած՝ աչքս վրէն, ականջըս ձէնու, ձեռս չանիս տակին դրած, սիրտ կտրատվելով մտիկ եմ արել, լեզուս փորս քցել... Աղս որդի, է՛ն հարուստները, է՛ն վաշխառուները, է՛ն սալակաւորները ինչեր ասես՝ որ չեն անում... /

Վերջին խօսքում տէր հօր աչքերը ջրակալեցին. նա գաւազանի վրայ գիմհար տուեց, զլուխը կախ քցեց: Անձանօթը նկատելով նրա սրտի ամբոխմունքը և ուզելով պարզել իր գալու պատճառը՝ խօսեց.

«Տէր Հայր, այդ բոլոր ցաւերի ճարը ուսումնարանն է: Ոչ մի զօրեղ միջոց չի կարող գիւղացուն այդ գրութիւնից հանել՝ բացի ուսումնարանից: Երբոր մեր երեխաները լաւ ուսում կ'առնեն, կը մեծանան, էլ չեն ընկնիլ վնասակար մարդկանց ձեռքը: Լաւ ուսում առնել—լաւ վարժապետ է հարկաւոր: Լաւ վարժապետ նժոյգ ձիու շատ նման է: Եւ այդպիսի վարժապետ պահպանելու համար առաջուց պէտք է փող պատրաստել: Այժմ աշխատանքը թանկացել է. որքան թանկ են ապրելու համար կենսական պիտոյքները: Ամեն գրագէտ չի կարող երեխայ կարգացնել՝ նպատակին համեմատ: Երեխայ կարգացնելը որքան հեշտ է թվում իւրաքանչիւր գրագէտին, այնքան աւելի դժուար է ճշմարիտ ուսում առածի համար նրա կշիւը: Երեխան ապագայում երջանիկ կը լինի թէ անբաղդ, վարժապետի բնաւորութիւնն ու մտաւոր զարգացման աստիճանը այժմէն կը վկայեն: Վարժապետը ամենակաթողին մայրը պէտք է լինի այն մատղաշի համար, որ դեռ կըրթվելու, զարգանալու և աճելու կարօտ էր. նա կարող է այդ փոքրիկին արմատից չորացնել և կամ զօրացնել:

Որպէս զի մեր երեխաներն աւելի զօրանան ու աճեն, որպէս զի մեր երեխաները հիմնովին զուրկ չը մնան կրթութիւնից և թէ ամեն հայ զիւղ ունենայ իր համար բարեկարգ ուսումնարան, ահաւասիկ ես եկել եմ...»

Տէրտէրը զաւագանի վրա դեռ լինուած՝ կուրծնած էր: Եւսմքում կանգնածները անծանօթի զրոյցը լսելով՝ գլուխները շարժում, իրար աչքով — ունքով էին անուժ: Խեղճ զիւղացիք երբ էին լսել այգպէս զրոյց: Հէնց որ խօսողը լուեց, դրսեից օտի թմփթմփոց լսուեց: Ներս մտաւ տանուտէրը, մի քանի ուրիշ իշխաններ և վարժապետը:

— Աղա ջան, ասաց տանուտէրը, սա ա մեր վարժապետը — քու ծառան:

Վարժապետն ուղեց անծանօթի աջը համբուրել — մերժուեց:

«Այտեղի վարժապետը դ՞ու ես:»

— Այն, եսիկ եմ, ոտացդ հողը:

«Ի՞նչ տեղ ես ուսում առել:»

— Եսիկ ուսումնարան չեմ եղած, մեր գեղի տէր հօր քով կարթըցած եմ տէտը, սաղմոս, ժամազիւրք, նարեկ, աւետարան... մէյմ ալ որբ Մատիլդա...

«Ե՛լ:»

— Ել գեղին սանաթները կու կարթամ, կու գրեմ Վրաց ու ռսաց լեզուն ալ քիչ մը գիշնամ:

«Ո՞րտեղից ես սովորել դու վրաց ու ռսաց:»

— Ախալքալաքէն երբ իջայ նէ դէպի Մանգլիզ, Հօն տէրտէրի քով մնացի, ժամ կ'ասէի. նա ալ զիս կը կերակրէր. անօր զաւակը աղէկ կու հասկընար աղ

երկու լեզուին գիրը. նա զիս աղ երկուքը զլիսու կը ձգէր, ես անօր աւետարանէն կու սորվեցնէի: Ե՛հ, ետքը կարթըցի, կարթըցի ու քիչ մը բանու նման եղայ:

«Ա՛ւա: Երեխանցը մնց ես կարգացնում, ծեծելով թէ առանց ծեծի:»

— Աղաս, թնչ կը զուրցէք: Առանց ծեծի փան մը կ'եղնի՞, կարեն դաս փերան ընել: Փորձով գիշնամ՝ ծեծը աղօցը խէլլ մը շնորհք կուտայ:

«Քանի՞ տարեկան ես:»

— Ըշտէ կ'եղնիմ եռսուն տարիքի:

«Ամուսնացած ես թէ ոչ:»

— Հէչ. պարտական ըլլամ՝ թէ սուտ խօսիմ:

«Ի՞նչքան ռոճիկ ես ստանում:»

— Տէր հարս գիշնա, հարցուցէք:

— Որդի աղա, նրան օգնեց տէրտէրը, էգ մեր բանն ա. ինչ որ տալիս ենք՝ ստանում ա: Մենք աշակերտների ծնողաց կարողութեան վրա էլ ահա վան նշանակել ենք աւտական վեց, չորս, երկու շահի ու ձրի: Ամիսն էլ մի տասը մանէթ հաւաքվում ա: Մեր խելքը էսքան կըտրեց, էսպէս կարգադրեցինք:

Անծանօթն էլ ոչինչ չը խօսեց. երեք ըսպէի չափ մտածման մէջ ընկաւ և կրկին զլուխը բարձրացնելով ասաց.

«Շատ լաւ էք կարգադրել. ամեն գործի սկիզբը դժուար է: Լաւ վարժապետ պետք է պահէք, լաւ ռոճիկ տաք, որ նա էլ սրտով աշխատի, աչքը ուրիշ ջրին ու ձեռին չը պահի: Այժմ ես ձեզ բոլորիդ էլ լայտնում եմ — տեղիցը կանգնելով — որ ես թեմական վերատեսուչ եմ բարձրագոյն Հոգևոր իշխանութիւնից կարգված: Վարժապետերի նշանակողը, հաստատողը, տեղ

տվողը, տեղից դուրս անողը ես եմ. այդ իրաւունքը ինձ է տուած: Վատ վարժապետին պէտք է դուրս անել, նրա տեղը ուսեսալ մարդ նշանակել: Տանուտէր, առաւօտեան ժողովրդին հրաւիրի ուսումնարան և յայտնիր, որ «ուսումնարանների Վերատեսուչն եկել է և պէտք է աշակերտաց հարցաքննէ. չը մոռանաս:» Այժմ թողէք, որ մի փոքր հանգիստ առնեմ—շատ եմ յոգնած: Ամենքդ էլ ազատ էք:»

—Աչքիս վրա, աղա ջան, ասաց տանուտէրը:

—Գլուխ տուին, դուրս եկան:

Մինչ կէս գիշերը գզերը գիւղն ընկած, տնէտուն ման գալով, ձէն էր տալիս.

«Առաւօտն ոչ ով ուրիշ տեղ չը գնայ. մի մեծ աղայ ա եկել, բան ունի ասիլով. պէտք ա հաւաքուէք ուսումնարան: Ով որ չի գալ, քոխվէն նրա դատաստանը կ'անի: Լսեցէք, իմացէք...»

Խեղճ շներն էլ հանգիստ ու դադար չ'ունէին գրգրի դազանակի հարուածներից:

—Ի՞նչ աղա պէտք ա ըլի, տէր Աստուած, մտմը տոււմ էին լսողները. էս ձին—ձմեռը ս'վ ա գժվել մեր գեղը գայ, էս սարերի ցուրտը կուլ տայ: Սկի պրիստաւը՝ ուաշիդ ձին տակին՝ հիմի սիրտ չի անում ման գայ, էք ինչ աղայ ա՝ որ գլխիցը ձեռն ա վերկալել, թիփուցն ու բորոնիցը չի վախեցել, արջի ու գէլի մտիկ չ'արել, եկել ա: Չէ, հալբադ արդար մարդ ա, միաքը բարի, որ սաղ—սալամաթ տեղ ա հասել: Լաւ, լաւ, ս'յ գզիր, գլուխներս մի տանիլ՝ ոնց որ խալիսը, մինն էլ մենք:»

Այսպէս գզիրը իր պարտքը կատարեց, հաւ ու ձ ու էլ ժողովեց, տանուտէրի մօտ գնաց:

Ինչպէս ուրիշ, նոյնպէս և այս գիւղում ձու, իւղ, վառիկ էին ժողովում, երբ մի մեծաւոր կամ իշխանաւոր էր եկած լինում: Մեծաւորի անունով ժողովում, մեծ մասն իրանք էին անուշ անում...
~~~~~

ԻՔ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

»Քեզ մատան, վարժապետ ջան. նոգուդ մեռնեմ«

Տէր—Ղուկասը առաւօտեան թեմական վերատեսչին քնած թողեց, ինքը դէպի տանուտէրը գնաց. նա երեսը նոր էր լուանում:

«Բարի ողջոյն, պարոն Օսէփ. քունդ անուշ:»

—Փառոց կենաս, խօսքդ անուշ:

«Ի՞նչ արիր, խօսեցի՞ր:»

—Իրիկունը իշխաններիս հետ խօսեցի, ամա չը կարացի բան հասկացնել:

«Քու խօսիլն աւելորդ ա ըլել, սրգի. խալիսը հէնց կ'իմանան թէ՛ դու քու փէսին պահելու խաթէր ես խօսում ու կը ծռուեն. թո՛ղ, հազիր մեծ վարժապետը եկել ա, ինչ որ պէտքն ա՝ նա կը հոգայ, ես էլ նրան օգնական: Միայն էս մարդը բարկացող ա երևում, խալխին իմաց արա, որ աւել—պակաս խօսող չը լինի մօտը—սուս կենան, լաւ լսեն: Ղորթ. մոռացել եմ. աչքդ լո՛ւս: Գործակալիցը էրեկ աղջկանդ պսակի հրամանը ստացայ ու մի լաւ նամակ, որ գրում ա՝ թէ վարժապետին ուրախութենով պսակեցէք, յետոյ էլ կը կանչեմ

էստեղ՝ տէրտէր ձեռնադրած լեռ կ'ուղարկեմ: Վարժապետի կշտին կարգացի, ուրախացաւ: Թող էս մարդին ճանապարհ դնենք, քեզ մօտ էլ կը կարգամ ու, ինչ որ հարկաւորն ա՛ կանենք: Հիմի դու գնա խալխին հաւաքի, ես էլ լեռ տուն դառնամ:»

Նրանք իրարից բաժանվեցին:

Անցաւ մէկ ժամ: Զմրան խաւար մառախուղը արևի երեսից չէր հեռանում: Գոմ—ուսումնարանի սրահում ամբօխը կանգնած, սպասում էր: Իւրաքանչիւր ոքմին նոր մարդի գալուն ու նրա այն աստիճան հետաքրքիր լինելուն մի կերպ բացատրութիւն էր տալիս: Մի քանիսը կարծում էին՝ թէ նա եկեղեցու, ուսումնարանի ու վարժապետի անունով խօսելով գուցէ ուղում է միամիտ հասարակութեան գլխին մի խաղ խաղալ, մի մեծ խաբէբայութիւն գործել, որպիսին արել են շատերը՝ միւսերը հակառակն էին պնդում և մեծ բարիք սպասում նրանից. այսպէս կարծողները Սային, Վարդանը և ուրիշ մի քանիսն էին, որոնց խօսքը ամբօխի համար թեթիւ նշանակութիւն ունէր: Մեր գիւղացիք որովհետև միշտ վատ գէպքերի են պատահած, աւելի շուտ են թէքվում դործի կամ անձնաւորութեան մասին վատ կարծիք յայտնողի կողմը: Ա՛րք է սեպհական համոզմունք, գիտակցական ուժ...

Օրհնուած տանուտէրը էլ չէր կարողանում բանն ուղիղ պարզել, միայն այսքանն էր ասում. «գրան մեր հոգևոր տէրն ա զրկել:» Այս խօսքը մեծ գրաւական էր ժողովրդին տրամադրելու համար, թէ անձանթը ուրեմն չար մտքով չի եկած լինիլ այս գիւղը:

—Էրնակ բռնեց ըլի, ասում էին հասկացողները. եադ մարդ չ'ըլի: Հողևոր տէրը մեր գլխի տէրն ա. Նրա մարդն էլ մեր աչքի վրա տեղ ունի: Ամա արի տես՝ որ մեզ խափի ու ծուռ միտք ունենայ...

—Որ բռնեց ա, որ ձեր երեսի աչքն էլ ա քոս, խելքի աչքն էլ, ձեզ մուղայի թ կացէք. եզնա ուրիշ սաբար չը բռնէք, ասաց Սային ու ներս մտաւ գոմ-ուսումնարանը:

—Գուք սուս ու փուս կացէք, նրան լսեցէք, խօսքիցն ու ջուղաբիցը նրա միտքը մալում կանի: Սո ձեզ չեմ մեղադրում, իրաւունք էլ ունէք ըդէնց բաներ փիքը անիլու. ասում ա՛ չալ օձից կծածը չալ չաթուից կը վախի: Ա՛յ... հրէս տէրտէրի հետ գալիս ա, ես մտնեմ ուսումնարան, վարժապետին իմաց անեմ, որ երեսանցը հաւաք պահի:

«Տէր ողորմեա»—կմկմացին երկու ծերունիք:

«Աստուած խէրը վրաբերի»--ասացին մի քանիսը:

Ամեն ինչ իր տեղն էր: Օրուան մառախուղ սրահում կանգնող ամբօխը՝ որ բաց գրնից լուս թափանցելուն արգելք էր լինում, աւելի էին մթնացնում գոմ-ուսումնարանը: Երգիկից ու աղբաձակից այնքան լուս չէր մտնում: Աշակերտները աջ ու ձախ կողմից փոռ-ուստիտներին, մի կարգ էլ գոմի երկայնութեամբ շարած քարերին նստոտած՝ սովորական ձայնով կարդում էին: Վարժապետը աշակերտներին առաջուց մի համառոտ ծանուցում էր արել այդ մտքով. «աստեղ մէկ չի նովնիկ մարդ է գալու, անոր քով ինձի չը թողուք ամօթով, թէ չե՛՛ լեղիքդ կու պատռեմ ու անոր քով փաթլամիշ կ'ենիմ ձեզի:»

Ամբոխը գլուխ խոնարհելով ճանապարհ տուեց եկողներին, որոնք ողջուներով ներս մտան: Չիբուխի կոթը վարժապետի ձեռին էր մնացած, որ նոր ցից դրեց անկիւնումը, ուր որ դրած էր փալախէն: Դրսի մարդիկն էլ ուզեցին մանել, բայց ներսը տեղ չ'եղաւ. մեծ մասամբ շէմքումը մնացին թև էլած, կանգնած ու լարուեցին անցքը տեսնելու—լսելու:

«Սննս... շք շք...», լուեցրեց վարժապետը երեխանցը. «ըշտէ, ոտքի ելէք:» Հրամանը իսկույն կատարուեց: Վերատեսուէր մէջ տեղը կանգնեց՝ տէրտէրից մի քայլ առաջ: Նորա աչքերը մուլթն էր, ըստ որում դրսից էր մտել: «Բարև ձեզ» ասաց, պատասխան չը ստացաւ աշակերտներից:—Ակնոցները մաքրեց, աչքերը ազաղեց ու իր առաջը՝ խաւարի մէջ՝ նոր տեսարան բացուեց... Առ ժամս մի քանի բոպէի լուսթիւնը խորհրդաւոր էր նրա համար: Նա աջ ու ձախ դիտում էր այն ամենը՝ ինչ երևում էր աչքերին: Նրա այնքան հետաքրքիր հայեացքներն ու ակնարկները վկայում էին, որ խեղճը ինչ որ չի տեսել, այժմ տեսնում է: Վարժապետի հրամանին համաձայն՝ աշակերտները ձեռքները կռճքին դրած, գլուխները կախ, էլ ոչ ովի չէին նայում.. Ամենքն էլ գրքերը իրանց առաջն էին դրել՝ անմաքուր լատակի վրայ: Վարժապետը շուտ շուտ լուեցնում էր նրանց, թէ և շարժվող անգամ չը կար և ցուցամատի շարժելով մինին ու միւսին սպառնում էր: Սպանդանոցի ալլանդակութիւնն ու գարշահոտութիւնը, վարժապետի անճոռնի ու կատաղի գիրքը, ժողովրդի միամիտ ու քաղցր ակնկալութիւնը և մատղաշ ու անպաշտպան երեխանց գառը վիճակը նրա սիրտը խոր խոցոտեցին. նա կարծես կարգում էր մանուկների ճա-

կատին մի շատ ցաւալի նկարագիր. կասեա գոմի ախոռներն ու պատի մամուտած քարերը լեզու առած՝ սգալով ափսոսում էին երեխանցն ու «նախատինք» կարգում զարգացած, ժամանակակից ուսեալ, բայց սուտ փալուղ երիտասարդութեան գլխին. իսկ եթէ անգուլթը չը սպառնար ու թողնէր երեխանցը ազատ նայելու, ազատ շնչելու, նրանց մանկական սիրտն էլ անշուշտ կը զգար՝ որ մօտ է իրանց բարօրութիւնը, որ «կենսասու աղբիւրը» իրանց առաջը կանգնած է:

Վերատեսուէրը նկատեց դահիճ գործիքներից մի քանիսը—փալախան, ծէպլիները, կանգաւ փշափուռնը, չիբուխի կոթը՝ անգլուխ, կաղնի տախտակէ քանոնը՝ ծանր մուրճի պէս և այս ամենը նրան յիշեցրին ինկվիզիտական գարշելի սիստեմը..

Նա էլ չուզեց երկար մնալ ալլատեղ. նա ուզեց իսկույն և եթ հեռացնել—գուրս խուկել խալիֆային, բայց ի նկատի ունենալով, որ դրանով իր սպասելիք գործին կարող էր աւելի վնասել, միաքը փոխեց և խոհեմ ճանապարհ սրոշեց: Ի՛նչ տարակուս, որ առանց ամբոխին առաջուց համոզելու ոչինչ չէր կարող գլուխ բերել և զուր կուսակցական հողի կը մտցնէր նրանց մէջ:

Տէր հայրը կամաց մօտեցաւ ու վերատեսչի ականջումը երևի այս ասաց. «ցուրտ ա, դուռն էլ բաց ա՝ աւելի կը ցրտի. շէմքի մարդիկը կը մուսնն:»

«Տէր հայր, ասաց նա, երեխանցը ժողովիր գոմի մէջ տեղը՝ երգիի գիմացը՝ լոյսի առաջը, հարցնենք, տեսնենք՝ ի՛նչ գիտեն»:

Տէրտէրը վարժապետին խնդրեց: Մի աչքաճակելումը երեխայքը խմբուեցին՝ իւրաքանչիւրն իր գիրքը բռնած:

«Երեխէրք, ասաց վերատեսուէր ժպտալով, ամենքդ էլ իմ երեսին մտիկ արէք... Զեզ եմ ասում. աչքներդ իմ աչքերին քցեցէք...» Բայց ոչ. նրանք գլուխներն անգամ չը բարձրացրին, սպասում էին վարժապետի հրամանին:

«Դու, փոքրիկ— մատով ցոյց տալով ձայն տուէր մէկին— անուշդ թնչ է:» Երեխան մնաց անշարժ:

«Դու ասա, տղա, քո անունն թնչ է, դիմեց երկրորդին. ասա, մի վախիլ:» Սա ևս մնաց անտարբեր:

«Այ տղա, դու խօսիր, դասդ ո՞րն է» — երրորդին դիմեց ձեռքը գլխին քսելով. բայց երեխան ջուխտ ձեռքը դէպի գլուխը թուցրեց ու երկիւղից կուչ եկաւ:

«Տէր հայր, ինչի՞ պատասխան չեն տալիս»:

— Աղա որդի, էգ նրանից ա՛ որ վարժապետը չ' հարցնում:

Վերատեսուէր «հըմ» արեց ու մոլորուածի պէս եղաւ:

«Երեխէրք, կրկին անգամ դիմեց բոլորին, ամենքդ էլ ձեր գիրքը բաց արէք, պետք է կարդաք:» Այս խօսքում նա աչքը քցեց վարժապետին, որը կարևոր համարեց:

«Ձօ, հարի՛Ֆ, ձեզի կ'ըսեմ... խմեն մէկդ ձեր գիրքը բացէք ու կարթըցէք:» Ազդածները ինչպէս շուտով ընտելացել էին կռօի բառաուին: Երեկ ու շրջակա ընկաւ նրանց մէջը: Բարձր ձայնով սկսուեց «բն-բն-լէ-մէ...» Մէկ մատղաշ երեխայ, կազլիկ գառան նման, վրա չը հասցրեց գիրքը բանալ ու շուտ կարգալ. «հայ, կողորվիս» — գոռաց վարժապետն ու մէկ ապտակով վրա-գացրեց նրան:

«Մի խփիլ» — վրաբերեց վերատեսուէրը, որի ձայնը կուլ գնաց երեխաների զվլոցի մէջ. նա հրամայեց

լուել, լսող չեղաւ. և նայեց տէրտէրին, սա էլ վարժապետին:

«Ձօ, փաթլամիշ կ'էնիմ. ձօ շշըը...» Եւ խսկոյն լուռութիւն:

«Դու, ասաց վերատեսուէր մէկին, քանի՞ տարեկան ես:» Տէրտէրը վարժապետի երեսին նայեց ու աչքով արեց.

«Ձօ, Մարգար ես, թնչ ես. բութ քո տարիքդ:»

Մարգարը լուռ մնաց: «Ըսէ, չաթլամիշ, քանի՞ տարիքի ես:»

Տասնը չորս կ'ըլեմ:

«Դէ, հարի՛Ֆ, բութ դրուստը» — գոռաց վարժապետն ու Մարգարի մազերը ձեռք քցեց: Վերատեսուէր ատամները կրճտայնելով ուզեց անգուլթի ձեռքը բռնել, երեսին կարծեց թէ՛ նա էլ գլխի միւս կողմի մազերն է ուզում ճանկել, կծկուեց ու ձայն հանեց. «Ձեզ մատաղ, տասնիւրեք տարեկան եմ. հոգուդ մեռնեմ...»

«Ձեռքդ քեզ քաշիր, անպիտան» — գոռաց վերատեսուէր ու աչքերը սևեռեց տէրտէրի վրայ:

— Վարժապետ, որդի, աղէն ինչ որ կ'ասի, էնպէս արտ. առանց որս խօսքի բան մի անիլ: Բայց վերատեսուէն էլ բան չը հարցրեց. նա իրօք տեսաւ այն ամենը՝ ինչ որ ինքը մինչ այժմ երեւակալում էր:

«Տէր հայր, հարցրեց նա, ինչի՞ երեխանց դոյնը այսչափ թուել, դեղնել է: Մարի երեխայը մի՞թէ այսպէս ընկած պետք է լինեն:»

— Դրա պատճառը, որդի, վարժապետը կ'իմանայ. սրանք գիփ իրան կշտին են՝ իրան ձեռի տակ. ինձ ուր ես հարցնում: Այս պատասխանից յետոյ ամենքի աչքերն էլ վարժապետի վրա ընկան.

— Գիրք կարթընու զօռէն քիչ մը կու չարչրուին ու սլատիժներ կ'ուտին, բացատրեց վարժապետը, ադոր համար տղաքը ազպէս նուազ կ'երևին. Տարի մ'ալ կ'անցնի՝ ամեն փան կարգով կ'ըլլալ, տղաքն ալ ողջ ու առողջ...

Վարժապետը զուր էր աշխատում համոզել նրանց: Վերատեսուչը երեսը դարձրեց դէպի տանուտէրն ու սասց.

«Վարժապետը երեխանց մանկութիւնը փչացրել, թունաւորել է. սա էլ չի կարող այս կերպով վարժապետ լինել: Ես խնդրում եմ, տանուտէր, մի տեղ որոշէք, վաղը հրուիրէք բոլոր ժողովրդին այնտեղ: Ես էլ կը դամ ու հարկաւոր կարգադրութիւնը միասին կ'անենք. լսեցի՞ր: Տէր հայր, խնդրեմ դուք էլ օգնէք տանուտէրին, վաղը անշուշտ հասարակաց ժողով կազմենք ու այս ուսումնարանը բարեկարգենք:»

Տէրտէրը տխրագէմ դուրսը կախ քցեց: Տանուտէրն էլ որ լսեց վերատեսչից թէ՛ «սա չի կարող էս կերպով վարժապետ լինել» — դլխի որդը շարժուեց.

«Ո՞նց ես հրամայում, աղա՛ ջան. խալխին հաւաքեմ, որ խորհուրդ անենք ու վարժապետին դուրս անենք:»

— Այդ իմ գործն է. միայն դու խօսքս կատարիր: Տէր հայր, դուք էլ խնդրեմ երեխանցը ասէք, որ այսօրուանից ամբողջ երկու շաբաթ ազատ են. թող տանը հանգստանան ու լետոյ նորէն էլի կը դան ուսումնարան: Ես բերել եմ մատիտներ, զրիչներ, զրջակոթեր ու ռետիններ, ստացիր իմ ծառայից՝ որ դուրսը կանգնած կը լինի, և հաւասարապէս բաժանիր երեխանց վրայ: Թող ուրախանան և երկու շաբթից լետոյ՝ երբոր էլի կը

ժողովուեն՝ ես սրանց համար կ'ուղարկեմ դասագրքեր ու գրելու թղթեր:»

— Աստուած կեանք տալ, աղա՛ ջան, շէն կենաս, որ մեր երեխանցը զատ էլ ես բաշխում, լսվում էր շէմքի մարդկանցից:

Տէր հայրը ստացաւ թաշկինակում կապած դասական պիտուիքը, հասկանալի կերպով ճառախօսեց ու նուէրը հաւասարապէս բաժանեց. ստանոց աշակերտը նախ տէր հօր, ապա վարժապետի աջը համբուրում էր: Վերատեսուչը կարգը չը խանդարեց, միայն իր ձեռքը չը թողեց համբուրելու:

Եւ մի քանի րոպէից լետոյ գոմ — ուսումնարանը փակուեց:

Ի Գ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՆՈՐ ՀԻՄՆԱՔԱՐԸ

Միւս առաւօտեան ձիւնը մաղում էր: Գետնի երեսը ծածկուած էր կոճահար ձիւնով: Օրուան փուշը — ցուրտը որ մի փոքր կտորեց, դիւղի տաւարածները իրանց մոզի — մզուրը դէպի մեծ — Թափ լերան դռը քշեցին, որ ծառերի սնքուռը վէր անեն, կոտորեն բարակ ճղները, տաւարին այդ պ ո խ ո վ ն հար անել տան: Լճկան եղն ու գոմէշը, ձիաներն ու հորթերը գոմերումը թողեցին. նրանց համար տարմանն ու խոտը պատրաստ էր:

Օրուալ այդ միջոցին Ալէքանց մեծ տանը խմբուել էին դիւղի մարդիկը. նրանք անորոշ դրութեան մէջ՝ աջ ու ձախ խօսում էին.

«Ա խնայիք, ասուամ էր Սային, պոխ կտորող տաւա-
րածը ձեզ օրինակ. սնց որ նա իրես չի պահում, պոխը
կտորում ու ածում ա տաւարի աղաքը, որ ամենքն էլ
մասնակից ըլեն նրանից, էնպէս էլ դուք էր կու իրե-
սանու թիւն միք անիլ: Դա լաւ բան չի: Իմ կշտին
ուրիշ զայդի էք խօսում, մեկէլի կշտին՝ ուրիշ: Խօսքը
դուք ճակատի մէջ տեղն ասեցէք:—Մեր վարժապետը
լաւն ա թէ փիս, մեր տերտէրն Քնչ հունարի տէր ա,
մեր քոխվէն ինչ բանում ա մեղաւոր՝ ինչում արդար,
ես խթ եմ հուշաթ. էս ամենը ճակատներին կպցրէք
էլի: Ճակատին որ խօսէք, հէնց գիտաք՝ հուշաթ էք
տալիս, ան երեսներիդ մեռանը վեր կը դնի, չէ, չէ,
իմ ասածն ա: Հայվանի պէս կանգնում էք, լաւ շրվ-
շվոցը թողնում, փիս շվոցի աղաքին ծափ տալիս. շատ
վախտ դուք թողած՝ ծնուն էք գնում: Ծնն շինուած-
ներ, բա դուք աչքեր չ'ունէք: Զեզ ճամբա նշանց
տվողին, ձեզ հետ կուվող—ձեր օգուտը խօսողին էլ ա-
սում էք—բարը շմազ ա, կուռնորար ա..»

—Ես ու իմ Աստօծը, աղբեր, խօսեց Վարդանը,
Սայնի խօսքերը հրէ աւետարանումը գրած: Մարդը նա
ա, ով որ ճակատախօս ա: Լաւ շունը քամակիցը չի
մուռայ, աղաքիցը մի հետ «գամփ» կ'անի, ան թէ չէ՝
հեռուից հաչելով վրա կը տայ:

—Մենք շներ ենք, հա՛, գեօգակ Վարդան, վրաբե-
րեց մէկը. ազա՛, մեզ շան թա՛յի էլ շինեցիք:

«Շունը աշխարայ շուն ա, մէջ ընկաւ Սային. ամա
մարդը որ մարդ չի՝ շանից էլ բէթար ա. իմացար:»

—Քեզ ասա՛, Սայի ջան. անկանջիցդ բերանդ չափի,
սուտն ու շիտակը քեզ ա՛յտն կ'ըլի, լիզուդ կը լալկի:
Դու էլ իմացար:

«Ի՛է սուս, դու էլ մարգամէջ ես խառնվում. քունն
էն ա՝ թի թրաչոփի*» խաղաս՝ ու տասներկու զայդի
տմբամբաս. լաւ իմացար:»

Խօսողը պատասխան չը ստացաւ: Ճանուտէրը,
վարժապետը և մի քանի պատկառելի ծերունիք իս-
կոյն ներս մտան, որոնց լսկ ներկայութիւնը ընդհատեց
վէճը:

«Տղէրք, տերտէրն ու աղէն գալիս են. պատրաստ
կացէք, ճամբա տուէք»—ձայն տուեց տանուտէրն ու
մի փափուկ բարձ դրեց տախտին:

—Նկան, սուսէք, սուս...:

Թեմական վերատեսուչը ձեռքին մի քանի տետ-
րակներ բռնած ներս մտաւ, «բարև ամենքիդ» ասաց
ու ոտնակախ նստեց տախտի ծայրին: «Տէր հայր, ասաց
նա, խնդրեմ հրամայէք՝ որ ամենքն էլ տեղն ու տեղը
նստեն, իոկ մեծերը կարող են տախտին նստել: Եւ դու
իմ աջ կողմիս համեցէք, նստէք:»

Առաջ ծերունիները նստեցին, լետոյ իշխանները,
ապա հասարակ դասը: Ճանուտէրն արգելեց, որ ոչ ով
«տէր-ողորմեա» չը համրի և ոչ չիբուխ քաշեն: Թեմ.
վերատեսուչը տեսնելով որ ամենքն էլ իր բերանին են
նայում, խօսքը իրանից սպասում, կարևոր համարեց
մի փոքր ընդարձակ խօսել և սկսեց.

«Տէր հայր, սիրելիք, ես երեկ արգէն ձեր ուսում-
նարանը տեսայ. չեմ խղճահարվում երեսանց անմխի-
թար վիճակի վրա, ըստ որում՝ ինչ էլ արել էք, բոլորը

* Թողովրդական մարմնամարդական խաղերից մէկն է:

բարի նպատակով. բայց թէ դուք անգիտակցաբար էք արել—դրա մեղը հանգամանքինն է: Մտա շնորհակալ եմ ձեզանից, տէր հայր, որ պատճառ էք դառել այդ ուսումնարանի հիմնելուն, նույնպէս շնորհակալ եմ ձեզանից, սիրելիք, որ լսել էք տէր հօր քաղցր խրատները: Տէրտէրի պարտքն է, որ խրատի ու քարոզի. ժողովրդի պարտքը՝ որ լսի նրան: Ի հօրկ է, պէտք է այն խրատները լսել ու կատարել, որն օգտաւէտ է թէ մասնաւորի և թէ ընդհանուրի համար: Դուք որ ալդպիսի ուսումնարանը այդքան սիրով պահում էք, որքան աւելի լաւ կը պահէք լաւ ուսումնարանը: Լաւ վարժապետը ձեզ լաւ ուսումնարան կը տայ, շատ բան ինքը կը հոգայ. իսկ լաւ ուսումնարանը ձեզ կը թողած զաւակներ կը տայ: Այժմ, ճշմարիտ է, ձեր երեխաները կարդում են, բայց նրանց կարգացածը քամատար արտի նման ցորեն կը տայ. որովհետեւ՝ ուսումնարանը աւագի վրայ է շինած: Ինչ շէնքի հիմք որ աւագի վրա է հաստատած, նա ամուր չի, մի օր վարար սէլաւի ջուրը նրա հիմքը կը քանդի, շէնքը փուլ կ'ածի: Ձեր ուսումնարանն այսպէս խախտու է: Մի բան՝ որ մեր երեխանց սիրան ու միտքը իմաստութիւնով պէտք է լցնի ու մեզ ամենքիս էլ պէտք է ցոյց տայ լաւ ու բաղդաւոր ապրելու ճանապարհները, ինչի պէտք է աւագի վրա դնենք նրա հիմքը: Ինչքան որ անուսում մարդիկը ստոր են, նույնքան աւելի ուսեալները բարձր: Անուսում մարդիկը դարտակ մշակներ են, ինչպէս՝ եզներ, ձիեր ու գոմէշներ, նրանք ուսեալի ամենախոնարհ ծառաներն են, որոնց ապրուստը խիստ դառն է: Այժմ թնչ էք կարծում. ո՞վ է իր չար ու բարին լաւ հասկանում, ո՞վ իր ցաւերը շուտ կարող է զգալ

ու ճարը գտնել, ե՞ս թէ դուք... Եկեղեցի էք մտնում՝ չէք իմանում թէ՛ տէրտէրը սեղանի առաջին թնչ է կարդում, որ դուք էլ նրա պէս աղօթէք: Փորձանքի էք հանդիպում, ոչ պատճառն էք իմանում—ոչ ճարը: Մի գործ էք սկսում. բայց ո՞նց անէք, որ օգուտ ստանաք—չը գիտէք: Ուսեալի մօտ կուչ էք գալիս, նրան էք աղաչում՝ որ ձեր թղթերը դրի, ձեզ մի խելք ցոյց տայ: Նույն իսկ դուք չէք իմանում, թէ ինչպիսի հօղի մէջ ինչ տեսակ սերմը պէտք է քցել, որ տասնապատիկ պտուղ ստացուի: Ո՞ր ծառի վրա ինչ տեսակ պտուղատ կարելի է անել, որ ծառն աւելի պրտաբերուի... բայց այս թողնենք, հալըսթ մի օր կ'իմանաք: Մեր հոգևոր տէրը—Գեորգի ԶՈՐՐՈՐԳ ԿԱԹՈՒՂԱՎԱՍՏԸ ինձ նշանակել ու հաստատել է թեմա կան վերատեսուչ, որ ինչ տեղ հոգևոր ուսումնարաններ կան, բարեկարգեմ, ինչ տեղ չը կան՝ բաց անեմ: Հէնց այս նպատակով էլ եկել եմ այս գիւղը: Տիրօջը փառք, հազար փառք պէտք է տալ, որ մենք մեր աչքերովը կը տեսնենք մեր երեխանց կարգալն ու կը մխիթարուենք. մեր խեղճ պապերը չեն տեսել մեզ կարգալիս. նրանք հազիւ թէ ազատել են իրանց ընտանիքի պատիւն ու գոյքը յափշտակասէր պարսիկներից, որ այն ժամանակ Հայը նրանց ձեռքում գերի էր...

Բայց այս ամենը թողնենք: Այժմ ձեր գիւղի ուսումնարանը ոչ զբամազուլու ունի և ոչ ուրիշ մի անսպառելի աղբիւր. ուրեմն և՛ նա նման է մի գուլթանի, որի առաջին միայն մի լուծ եզն էր լծած: Պէտք է ութ լուծ եզը թամամացնել, որ լաւ վար անենք: Ի՞նչ էք ասում, տէր հայր, տանսուտեր, իշխաններ, գուլթանի համար ութ լուծ եզն ու գոմէշ ճարենք թէ ոչ...»

—Յրհնեալ լինիս, ազնորդի, սգևորուած խօսեց տէրտէրը. մէկ լուծ եզը ես եմ տալիս:

—Հաստատ ըլես, ազն ջան, խօսքը կտրեց տանուտէրը. ինչի ա պէտքը մի լծնանի գուլթանը, մի մըջիւնը նրանից շատ վար կ'անի: Մէկ լուծ եզն էլ ես տուի՛:

Սալին մէջ ընկաւ.

—Ազն ջան, խօսքդ շաքար ա. խնդրեմ արգտ առնես: Գուլթանը ութ լծնանի շինիլը հեշտ ա, ամա մաճը բռնելը դժար. մաճկալը որ փխսն ըլի, գուլթանը թէկուզ տասը լծնանի ըլի—օգուտ չունի: Փէշակն իմն ա, զօրութիւնը ես գիտեմ: Մի ասա, քեզ մատաղ, մաճկալն ով պէտք ա ըլի:

Սալին խօսքը մի խուլ քշիչոց քցեց ամենքի մէջ: Աերատեսուչը նկատելով որ քարոզը զուր պէտք է անցնի՛ բարձր խօսեց.

«Եղբայր սրտուական, դու շատ սրախօսն ես երեւում. մի փոքր համբերութիւն ունեցիր: Ամեն բան իր կարգովը կը գալ. ջուրը նսբա թ ով են լցնում, տնաշէն, սա խօ ուսումնարանի դործ է: Իեռ հալա մենք գուլթանը իր սարք ու կարգով սրտրաստենք, լետոյ մաճկալի վրա մտածենք: Մեծ մաճկալը ես եմ. ինձ հաւանում չես. ես կուզեմ՝ որ իմ գուլթանը վատ վարի, խոփը ծնկնահար զեռնումը չը խրուի՛:

—Իէ որ ըտէնց ա, ազն ջան, մէկ լուծ ջանով եզն էլ ինձանից ստացիր:

Վարդանը մէջ ընկաւ ժպտալով.

—Ազն ջան, բոլիս կարճ ա, ամա խելքս երկար: Ես էլ մի խօսք ասեմ: Տէրտէրը, տանուտէրը, Սալին մի—մի լուծ եզը տուին. ձեր ասիլով՝ ուսումնարանի

համար տարէնը պէտք ա մի օրավար վար անենք: Աստուած, երկինք, եզնանց պահիլը խաթայ ա, վար ու ցանք անիլը եզը սահիլուցը դժար: Իրարացով կը քցեն, վար չեն անիլ, եզնիքն էլ գէշերոց կ'անեն: Կաւ չի ըլիլ, որ մեր ցանածներիցը նաղդ տանք, պաճնենք ու մեր տուածը գուլթար քցենք:

Տէրտէրն ուզեց պատասխանել Վարդանին, վերատեսուչն արգելեց ու ինքը խօսեց.

«Էէնց իմ միտքն էլ այդ է, եղբայր: Սյւ մարդիկը խօ, ճշմարիտ, եզներ չեն տալիս, փող են խօստանում, որ գրուեն. գրած միջոցին կը լայանուի՛ թէ մէկ լուծ եզը սրքան փող է: Այժմ ես կը գրեմ. միայն լաւ իմացէք, որ իմ գրածը հաստատ է և ով ինչքան գրուի, պէտք է հէնց այսօր վճարի, որ լետոյ էլ ուրիշ բան խօսենք: «Այս ասելով նա հանեց գրիչն ու փոքրիկ թանաքամանը, բաց արեց նուիրատուաց մատեանը.

«Եղբայրք, լաւ մտածեցէք. առաջ ես եմ նուիրում ձեր աղքատ ուսումնարանին քսան ըուրլի և գրում եմ այստեղ:» Նա երկու կարմիր տասնական ցոյց տուեց ու առաջին վայր գրեց:

—Ինձ էլ գրի, ազն որդի, քսան ու հինգ մանէթ. ահա, ես էլ վճարում եմ, ասաց քահանան ու հանեց 25—աղանք:

Տէր հօրը հետևեցին ուրիշ տասը հոգի: Ապա տուրքը իջաւ 20 մանէթի. լետոյ՝ 15-ի, 10-ի, 5-ի, 3-ի և 1-ի: Նուիրատուութեան միջոցը ժամ ու կէս տևեց:

—Յնծացէք, ձեզ մատաղ, անդադար ձայն էր տալիս տանուտէրը. ցնծացէք, որ Աստօծ էլ մեզ տալ. Նրա սիրտն էլ մեզ համար ցնծայ: Միքանիսը առ ձեռն գլամ չ'ուռեխին, տանիցը բերին: Մինը միւսին փոխա-

ըինաբար փող էր տալիս: Տանուտէրը մօտ 100 մանէթ սրան ու նրան ձեռացափոխ բաժանեց. նա աշխատում էր լաւամարդի դառնայ, որով և իր փէսայի խալիֆայութեանը վնաս չը հասնի:

— Օրհնեալ լինիք, որդիկ, կէս օրը մօտ է. ո՞վ ամնացել, թող տայ ու պոճնի:

— Ամենքն էլ ցնծացել պոճել են, տէրտէր ջան. համրեցէք՝ հիմի հետաքն իմանանք, ասաց Սային:

Վերատեսչի առաջին՝ տախտի վրա՝ թուղթ փողը դարսուած էր, նրա մօտին էլ սիպտակ փողը: Ամենքն էլ ապուշ նայում էին: Վերատեսուչը տանուտէրի օգնութեամբ համրեց ու գրածի հետ համեմատեց: Գումարը եղաւ 873 մանէթ և մի քանի կոպէկ:

«Ուրեմն, ասաց վերատեսուչը, ձեր զիւղի ուսումնարանը այժմ ունի 873 մանէթ, որ պէտք է անկորուստ պահպանել:

— Աղա ջան, էդ փողը էս խալիսի արինն ա, մէջ ընկաւ Սային, էնպէս արա՝ որ հաւրամ ու ըռեխ չ'ընկնի ու մեր տունը քանդուի ոչ...

«Ի՞նչ ես ասում, սիրելիս. սրանից մի կոպէկ ուտողը հազար մանէթով չի պոճնիլ, դուք բոլորդ էլ միամիտ մնացէք:

— Հա՛, քեզ մատաղ, փողի գուշմանը շատ կ'ըլի, զայնիմ պահի...

ԻԳ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՊԱՀՊԱՆՈՂ ՍԻՒՆԵՐԸ

«Այժմ ուրիշ բան խօսենք» — մի փոքր միջոց տալուց չետօյ քշփչոցն ընդհատեց վերատեսուչը: «Գուք զիտէք, որ տունը առանց խոհեմ կառաւարչի միշտ կանգուն չի մնալ. ամեն մի հաստատութիւն պէտք է ունենայ իր խնամատար ներկայացուցիչը. ամեն գութան պէտք է ունենայ իր հմուտ և կառաւարող մանկալը, բայց ձեր ուսումնարանը ոչ մի պատասխանատու ներկայացուցիչ չունի: Ես միշտ այստեղ չեմ գտնուիլ, ըստ որում՝ ինձ յանձնած թեմի բոլոր դպրոցներին պէտք է տարեկան երեք — չորս անգամ այցելեմ և հարկուոր կարգադրութիւնները տեղն ու տեղը անեմ: Գուք էլ միշտ լինելու էք ձեր բանին — գործին. ո՞վ պէտք է ուրեմն ուսումնարանի վրա միշտ աչք ու խնամք ունենայ:»

Վերատեսուչը Սայինի սրտիցը ջուր խմեց: — Հա՛, քեզ մատաղ, էդ եմ ասում, է՛: Ամեն գեաղա — գիւղա խօ չը պէտք ա խառնուի էս բանի մէջը: Դէ խօսան, լիզուիդ մատաղ խօսա:

«Գուք ձեր միջիցը չորս հաւատարիմ մարդ ջոկեցէք, շարունակեց վերատեսուչը, ես նրանց կը հաստատեմ հոգաբարձուներ և նրանց կը յանձնեմ ուսումնարանի տնտեսական հաշիւներն ու կառաւարութիւնը: Լա՛ւ մարդիկ պէտք է ընտրէք, որ ուսումնարանի հաշիւները ճիշտ պահպանեն, այլ և ուսումնարանի բոլոր պակասութիւնները խօրհրդով հոգան, վարժապետին լաւ պահպանեն, որոշեալ միջոցին նրա ռոճիկը անխափան տան, բոլոր հաշիւները մի առ մի գրեն»

այս մատեաններէց մինում և ժամանակին ինձ ու հասարակութեանը հաշիւ ներկայանցնեն: Այս և՛ս իմացէք, որ նրանք միշտ իմ իրաւունքի տակ պէտք է լինեն. հասարակութիւնը նրանց ոչ մի գործում չը պէտք է խառնուի, բայց երբ օգնութիւն խնդրեն, դուք ամենքդ էլ պարտաւոր էք օգնելու նրանց՝ ինչպէս որ ամեն մարդի վզին բարոյական պարտք կայ օգնելու բարենպատակ գործերին: Ես ձեր այժմեան ընտրելի մարդկանցը ժամանակին դրաւոր հրահանգներ ու պատուէրներ կը տամ, նրանք էլ այնպէս կը վարուեն գործի հետ և կ'աշխատեն լաւաջողութիւն ցոյց տալ, ի հարկէ, ձեր թիկունքով: Այժմ ընտրեցէք, եղբարք:»

Լուսթիւնը արեց: Տէրտէրը բացականչեց. — Որդիկ, մի՞ք քաշուիլ: Ամեն բան էլ կառաւարիչ ունի աշխարհումս. մեր ուսումնարանն էլ պէտք ա ունենայ: Չորս մարդ ընտրեցէք, ձէն տուէք, ս'ւմ էք ընտրում:

Ետմքի կողմից ձայն ածեցին. «Մինը Սալին ըլի, մենք Սալինն ենք ուզում...»

— Ե՛լ, հարցրեց վերատեսուչը:

«Մինն էլ տանուտէրը», վրա բերեց Սալին, որին հետեւեց ամբոխը:

— Ե՛լ:

«Մինն էլ տէրտէրը պէտք ա ըլի», ասաց Վարդանը:

— Առանց ջոկելու էլ տէրտէրը կայ ու կայ, խօսեցին մի քանիսը:

— Շատ լաւ. է՛լ:

«Մինն էլ կարճիկ-Վարդանը, հա՛լալ մարդ ա», —

վրաբերեց Արզումանը, որին հետեւեց ձայների մեծ մասը:

— Աւելի լաւ, մտմտաց վերատեսուչն ու սկսեց զրել ընտրողական թերթը: Տասն բոպէից լետոյ ստորագրութիւնը սկսուեց և վերջում տանուտէրը թերթը հաստատեց արքունական կնքով:

«Այսուհետեւ, ասաց վերատեսուչը, դուք չորսդ էլ հոգաբարձուներ էք և ուսումնարանի տնտեսական հաշիւներին պատասխանատու: Բայց ձեզանից մէկը պէտք է զանձապահ լինի. չորսդ միտսին չէք կարող ուսումնարանի փողը պահել: Սալի, որովհետեւ առաջին անգամ դու ունեցար այս փողի վրա կասկած, քեզ զանձապահ եմ նշանակում և այս փողը, կամ ինչպէս դու ասացիր, խալխի արիւնը քեզ եմ յանձնում: Անկորուստ կը պահես գորան և եթէ կարող ես՝ շահացրու ձեր օրէնքով, միայն պատասխանատուն, կրկնում եմ, դու ես: Ուսումնարանի կարիքները լրացնելու համար այդ փողից կարող էք ծախսել, միայն չորսիդ համաձայնութիւնով. մէկը, երկուսը առանց միւս ընկերների կամքի իրաւունք չունէ այդ փողից մէկ կոպէկ անգամ ծախսելու: Դէ արի՛, Սալի եղբայր, այս մատեանում ստորագրի՛ր, որ ստացար դրամագլուխը:»

Սալին ստացաւ փողը, փաթաթեց իր սև թժաշկինակում և ինչ որ վերատեսուչն ասաց, նա էլ խզմզոյրեց մատենի մէջ:

«Տէր հայր, այս մատեանը՝ որտեղ Սալին ստորագրեց— նուիրատուութեան մատեանի հետ յանձնում եմ ձեզ— երեքիդ. Սալին սրանց հետ գործ չունէ: Աշխատեցէք ուսումնարանի համար նուէրք ժողովել օտարազաններից և ուրիշ գիւղացիներից: Ով ինչ կ'նուիրէ,

կը ստորագրէ մատենի մէջ իր ազգ—անունը, ինչպէս ես ձեր տուրքը գրեցի:»

— Շատ բարի, որդի աղա. մենք չորսս էլ կ'աշխատենք մեր ուսումնարանը աւելի պայծառացնել: Յոյս ունենք, որ սեւերես չը լինենք ձեր առաջին:

— Աղա՛ ջան, էս գանգալը իմ ճտիցը կախ չը պէտք ա ըլլեր, տէրտէրի խօսքը Վարդանը կտրեց, որ կախ ըլլա՛ մեր տներինն էլ լաւ կը կառաւարենք: Դուք որ մեր օգուտը ուզում էք, բա մենք չե՞նք ուզիլ: Խալխըն էլ, դուք էլ միամիտ մնացէք: Ես ամեն բանը խէր ա, աղա ամա հմի մեր անունը թնչ ա, մենք ուսումնարանի քննիչն ենք, թնչ ենք:

Անհամբեր Սային շուտ վրաբերեց ժպտալով. — Ի՞նչ ես ասում, Վարդան, մենք հոգեբարձներ ենք, էլի:

— Վարդան, դու որ քու անունը չես գիտում, ասաց տանուտէրը, սնց պէտք ա գործդ ճանաչես:

«Բան չկայ, եղբարք, սիրտ տուեց վերատեսուչը. շուտով անուեն էլ կը սովորէք, ուսումնարանի կարգ ու կանօնն էլ: Դուք հոգաբարձուներ էք, տէրտէրը ձեզ գլխի կը քցի:»

— Որդի աղա, էդ բոլորը հեշտ է. միայն ժողովուրդըս ու դուք քաղցած կը լինէք, լիշեցրեց տէրտէրը:

«Շատ բարի: Տանուտէր, տեղիցը կանգնելով ասաց վերատեսուչը, այժմ մենք ամենքս էլ գնանք հաց ուտելու: Միայն ես դեռ բոլորը չը վերջացրի: Սիրելիք, հաց ուտելուց լետոյ նեղութիւն քաշեցէք գալ տէրտէրի դուռը. այնտեղ էլ վերջին խօսքս կ'ասեմ ու կը վերջացնեմ: Այս երեկոյ ես միտք ունեմ դուրս գալ այս տեղից ու գնալ դէպի ուրիշ գիւղեր, Ուրեմն՝ շուտով եկէք խնդրեմ, որ չ'ուշանամ: Ի հարկ է, ձեզ պէտք

է «մնաք բարև» ասեմ ու լետոյ հեռանամ: Տանուտէր, խնդրեմ այնպէս կարգադրէք, որ բոլորն էլ գան տէրտէրի դուռը:»

— Գլխիս վրա, աղա ջան, միամիտ կաց:

«Այժմ ազատ են, շնորհակալութիւնս յայտնում եմ. թող գնան:»

— Սո՛ղ ըլես, շատ սաղ ըլես, աղա ջան, անկիւններից վերջին անգամ լսուեց:

«Աղա, ճանապարհին ասումէր տանուտէրը, իրիկունը տներիցը մի քանի հաւ, վտռիկ ու ձու հաւաքել տուեցի. ես չէի գիտում՝ թէ դուք էդ դայդի մարդ էք. ասա, հմի նրանցից կերակուր կ'ըլեն պատրաստած, ի՞նչ անեմ: Աղա՛, խնդրում եմ գնանք՝ մեր տանը ճաշ ուտենք: Ոչ ով չի ըլիլ մեր կշտին:»

— Շատ սխալուել ես, որ տներիցը հաւ ու ձու ես հաւաքիլ տուել. ինձ համար հառամ է, թոյն է ձեր պատրաստած կերակուրը: Ի՞նչ իրաւունքով դուք ուրիշի, աղքատի, չքաւորի ունեցած հաւ ու ձուն առնում՝ ինձ էլ ուտեցնում էք: Գնա՛, միւս անգամ այդպէս բան չ'անես: Ես ում տանը իջել եմ, այնտեղ էլ մի կտոր հաց կ'ուտեմ:

«Աղա ջան, ասենք էդ դալա թ եմ արել. միայն էլի խնդրում եմ մեր վարժապետի վրա քաղցը աչք ունենաս» — ասաց տանուտէրը՝ տէրտէրի երեսին նայելով:

— Որդի աղա, նա հմի մեր տղէն ա, տանուտէրի փեսէն, մեր խաթրի հմար նրան պահի. քեզ մատաղ, թէ կարգս կը սիրես:

«Տէր հալը, դրա մասին ես կը յայտնեմ իմ վճի-

ուր ժողովրդին, դուք էլ կը լսէք. երբէք ինձ բան մէք խնդրիլ, որ ես լսող չեմ:» Այս եղաւ վերջին խօսքը և տանուտէրը մտքամուտը հեռացաւ:

ԻԵ.

ԱՆԱԽՈՐԺ ՎՃԻՌ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ ՀԱՄԱՐ

Օրն այնպէս անցել էր, որ ոչ ով չէր իմացել: Արևը մարդաբոյ բարձր էր արևմուտքից: Զիւնն էլ չէր մաղում: Ոտդ ուր էլ դնէիր՝ սլկվում էր:

Թեմական Վերատեսուչը անչափ ուրախ էր. նա ամէն ինչ կատարեալ էր համարում. ուրեմն և աւելորդ էր նրան երկար մնալ այս գիւղում, զուր ժամանակ կորցնել: Նա շուտով ճաշեց, — պատրաստած էր շատ պարզ — գիւղական կերակուրներ: Կեռ սուփրէն չէին վերցրել, գեռ տէրտէրը «լիուծիւն սեղանոյս» չէր ստել, վարժապետը անհամարձակ քայլերով ներս մտաւ ու շէմքումը կանգնեց՝ ձեռքերը դռին դրած, պոքը զիստ որբի նման: Տէրտէրը խղճահարուեց.

«Որդի՛ աղա, ասաց նա, մի յոյս տուր էս խեղճ մարդին: Սրա էս գիւղում մնալու, վարժապետ դառնալու ու նշանվելու պատճառը միմիայն էս եմ: Չէնց էդ ա պատճառը՝ որ իմ սիրտն աւելի ա ցաւում. կարգս վկայ, սա որ չըլէր, էս՝ գեղը ուսումնարան չէր ունենալ: Մեղք ա, թող մի կտոր հաց ունենայ: Տանուտէրի աղջկանը խեղճ արի, որ սրա վրա նշանած ա: Տես, սղորմելին հաց էլ չի կերել, եկել ա շնորհքդ աւնելու: Ինչ անենք, մարդ ա՛ պակասուածիւնը կը դրստի,

ոնց որ դուք նշանց կը տաք: Ավ իցե, որ ոչ մեղիցե...»

— Տէր հայր, էս ևս խղճում եմ սրան. բայց ինչպէս անել, հարիւր մարդը կորցնել մէկի համար, թէ մէկը՝ հարիւրի: Դուք թնչպէս կը վճռէք:

«Ո՛չ մնին, ո՛չ էլ միւսին. պէտք ա էնպէս անել, որ մէջ տեղը մարդ չը կորչի: Դուք լաւ գիտէք մեր գիւղական ժողովրդի բնութիւնը. էնպէս արէք, որ իրար հակառակներ չը լուս ընկնեն ու էս մեր աստուածային գործը քանդեն»:

Տէր հօր գլխաւոր խօսքերը խորագրեցին վերատեսչի սրտին: Նա մի քանի վայրկեան մտածումնքի մէջ ընկաւ:

«Աղա ջան, ստացդ հոգն եմ, լսէ տէր հօրս՝ ինձի պահէ» — աղաչեց վարժապետը:

— Ա՛խ, թնչ անեմ, տէր հայր, եղբայր. իմ պաշտօնս ինձ չի ներում խաթրի չուն գործելու. իմ վարժապետները պէտք է գովեստի արժանի լինեն:

«Աղա ջան, ասելով ծուռնի չոքեց վարժապետը, ինձի պահէ. կաղաչեմ օտքդ պազնելով...»

— Ինչք՛ նեղանում ես, բարեկամ. գեռ քեզ ոչինչ վնաս չեմ տուել: Կանդնիր, մեղք ես, խեղճ ես...

Այս սղբերգական լուպեում դրսից «տէրտէր» ձայն տուին: Վարժապետը փրաղեմ կանգնեց: Տէրտէրը դուրս գնաց և իսկոյն ներս մտաւ ասելով. «Աղա՛ որդի, խախըր գիւղամիջու՛մը հաւաքվել են, դոն թէ ոչ»:

— Այ՛ն, ժամանակ է:

Տէրտէրն էլի դուրս գնաց՝ վարժապետին խնդրելով, որ սուփրէն հաւաքի մինչ իր գալը: Վերատեսուչը տան մէջ սկսեց ման ու ման անել: Նա մտածում էր թէ ինչպէս խալիֆային հեռացնի ուսումնարանից, որ նրա կողմնակիցները չը թշնամանան գործի հետ: Այս

մտածմունքից նա չէր կարողանում դուրս գալ. վերջապէս՝ նա վճռեց կամ միանգամից հեռացնել անարժանին ուսումնարանից և կամ ծառայի պաշտօն տալ: Վերջին միտքը աւելի նպատակայարմար էր, նա այդպիսով այնքան սուր զէնք չէր տալ տանուտէրի ձեռքը ուսումնարանի դէմ: Խալիֆայի հիմքը աստիճանաբար պէտք էր քանդել:

Վարժապետը մնաց ներսը սուփրէն ժողովելիս, վերատեսուչը դուրս գնաց սրահը, ծառաներին հրամայեց՝ որ ձիաները դուրս քաշեն, թամքեն ու պատրաստուեն գնալու: Իսկոյն գոմի չարգախիցը դուրս եկաւ մէկ ավրադէմ մարդ՝ փաշար ձեռին, փափախը վերցնելով զլուխ տուեց ու կերկերուած ձայնով ասաց.

«Աղս ջան, գլխիդ մատաղ, ես գտնդատի դուռը գնացող մարդ չեմ. ամա տես բանը ինչ տեղն օ հասել, որ կուշտդ եմ եկել: Էս վարժապետը մեր տունը քանդել ա»:

— Ո՞նց:

«Ասեմ, աղա ջան: Ինձ Քիբունց Մարտիրոս կ'ասեն—քեզ ծառայ. իմ օրումը մարդի փխտութիւն չեմ արել, մարդի վրայ բամբասել. ամա հմի ջանիս հասել ն, պէտք ա ասեմ: Ոնց որ խալիսի, ընէնց էլ իմ երեխէն տուի վարժապետին՝ որ կարգացնի. բան սովորացրուց թէ չէ՝ էդ չեմ գիտում, ամա հրէս երկուշաբաթ տուել ա՝ ոչ նուրթ ա առնում, ոչ խօսում ա, միայն տեղաշորըն ընկած անքում ա...»

— Ինչի՞:

«Շէր օրհնած վարժապետին հարցրու. էլ թե ու

թիկունք, գլուխ ու մէջք չի թողել՝ թակել, ջարդել ա: Մէնակ իմ Արտէմը չի էս օրին, մի խեղճ տէրտէրակին կայ՝ նրա մինուճար Արամն էլ ա էս օրին: Երկու օր առաջ տէրտէրին կանչեցի, Երկուսին էլ հարցրեց... Սա ի՞նչ օրէնք ա: Արեխին ահ կը տան, թէ մահ...»

— Շիմի սնց են երեխէրքը:

«Անխօս կան: Ես ինչ գիտամ, Աստօժ ըղունգի տակին շունջ ա պահել. դու ասա՝ վերջը բարի ըլի: Եղնա ի՞նչ երեխէրք, ի՞նչ, ասլանի բարեբար... Անխղճմտանք, սնց ես սիրտ անում՝ մատղաշներին մահի դուռը քցում...»

— Ի՞նչ, սիրելիս, միամիտ մնացէք. այսուհետեւ էլ ոչ սվ չի համարձակուիլ աշակերտի ծեծել, դուք լաւ վարժապետ կ'ունենաք: Շիմալ խալիսը կը գան, վարժապետի մասին ես իմ վճիռը կը լայտնեմ: Միայն դուք լաւ պահեցէք հիւանդ երեխաներին, տաք պահեցէք: Ես էլ այստեղից գնալիս՝ կը գամ, կը տեսնեմ հիւանդներին:

Վարժապետը պատուհանիցը տեսել էր Մարտիրոսին վերատեսչի հետ խօսելիս, դուրս չէր գալիս. նա երևակայում էր՝ թէ ինչ պէտք է լինի զրանց խօսակցութեան նիւթը:

«Աղս ջան, գլխիդ մատաղ, կարելի ա՝ մի ճար կ'իմանաս, արա՛, երեխանցօ ազատի:»

— Ես կ'անցնեմ ձեզ մօտ. միայն դու գնա՛, գիւղամիջումն սպասիր, որ տունը ցոյց տաս: Իսկ եթէ ուղում ես իմ վճիռը լսես, գնա՛, խալիսի հետ արի ու կ'իմանաս:

Մարտիրոսը գրուխ տուեց ու մի ուրիշ կողմով հեռացաւ, որ տանուտէրը չը տեսնի, չ'իմանայ նրա

վերատեսչի մօտ լինելը: Վարժապետը նոր դուրս եկաւ տանիցը: Եւ ահա ամբօխը երեւաց. տէրտէրն ու տանուտէրը մի քանի քայլ առաջ կանգնեցին: Վարժապետը սրանց կողմը քաշուեց: Ամենքն էլ լուռ սպասեցին, թէ ինչ պէտք է լսեն:

«Սիրելիք, ասաց բարձր ձայնով վերատեսուչը, եթէ լիշում էք, ես ձեզ ասացի՝ որ լաւ վարժապետին պահել, վատին արձակել պաշտօնից—իմ իրաւունքն է: Ես ձեր վարժապետին ոչ թէ միայն վատ եմ գտնում, այլ և այդ սուրբ պաշտօնի մէջ անպիտան: Դրա համար ես երկու բան եմ վճռել—կամ պէտք է դուրս անեմ վարժապետութիւնից և կամ ուսումնարանի համար ծառայ նըշտանակեմ: Այժմ իր կամքն է. թող երկուսից մէկն ընտրի իր համար:»

Տէրտէրը խօսեց. —Որդի ադա, թող ծառայութիւն անի. լաւ ա ծառայ ըլի, քան թէ դուրս անէք. ի՞նչ կ'սես, տանուտէր Օսէփ:

—Եանի անց ծագայ. ես լաւ չեմ գլխի ընկնում:

«Ես բացատրեմ, շարունակեց վերատեսուչը, այդ մարդը երեխաներին էլ դաս տալու իրաւունք չի ունենալ, վարժապետ էլ չի լինիլ: Դրա գործը այս կը լինի առ ժամս, որ ուսումնարանը սրբած ու մաքրած պահի, ջուրը կամ ինքը բերի, կամ բերիլ տայ, ուսումնարանը ժամանակին կրակ վառի, տաքացնի, հոգաբարձուների բանը լսի, վարժապետին դուլլուզ անի: Այսքանն է դրա պարտքը, ոչ աւելի:»

— Բա երեխանց դասը չը պէտք ա սովրացնի՞, հարցրեց տանուտէրը:

«Երեխերքը դաս են սովորում՝ չեն սովորում, գիտեն՝ չը գիտեն—դրա գործը չէ: Ես դրա համար տարեկան ուճիկ կը նշանակեմ, հոգաբարձուներից կը ստանայ ու իր դուլլուզը կը կատարի: Սիրելիք, համաձայն էք թէ ոչ:»

—Որդի ադա, համաձայն ենք, վրաբերեց տէրտէրը, որին հետեւեցին ամենքը. «զորաւ էնք, զորաւ էնք:»

—Ազն ջան, իմ խօսքն էլ հէնց էք էր—մէջ ընկաւ Սալին. թող դա էնքան ծառայութիւն անի, որ ինքն էլ վարժապետ: Ա՞յլ ա դրա թշնամին, — ոչ ով Միայն դու էն ասա, թէ սրա տեղը մե՞մ ես մեզ տալիս, որ լաւն ըլի:

«Ես ձեզ համար քաղաքիցը կուզարկեմ մէկ լաւ վարժապետ, որին ես հաւան կը կենամ: Մինչև երկու շաբաթը նա այտեղ պատրաստ կը լինի: Դուք էլ պատրաստ մնացէք, որ ուսումնարանը բացուի: Ես նոր վարժապետի ձեռքով մէկ նամակ կը գրեմ հոգաբարձուներին. ինչպէս էլ գրած կը լինեմ, այնպէս էլ կը կատարէք պատուէրս: Միայն այժմ ասացէք, պարոն հոգաբարձուք, տէր հայր, նոր վարժապետին տարեկան ինչքան ուճիկ նշանակեմ, որ կարողանաք անխափան վճարել: Լաւ իմացէք, որ լաւ վարժապետին լաւ փող պէտք է տաք. նա հաւ, ճուտ ու ձու ստանալով չի մնալ այտեղ: Գէ, ասացէք...»

—Ազն ջան, հէնց ինչքան քու խղճմտանքը կը տուլ, մենք պատրաստ ենք, մենք կը տանք, ասաց Սալին ու լուռած մարդկանց երեսին նայեց:

—Դու ու քու խղճմտանքը, ազն ջան, վրաբերեց Վարդանը:

Տանուտէրը գլխաքարշ նայում էր իր ոտքերին.

նա մտածման մէջ էր, զուցէ և չէր լսում, թէ իր մօտ ով թնչ է խօսում:

— Խալիս — էլ ահա ան դաբուլ ենք քու արածին, ազա՛ ջան, լսուեց բազմութեան միջից. մենք տեսնում ենք, քոն չենք, որ դու մեր օգուան ես խօսում: Վարժապետը լաւն ըլէր՝ դու խի կը հեռացնէիր. հալբաթ բան ես դիտում, մենք քու ստի հօղի զգար էլ չ'կանք: Ել թնչ ես փիքը անում, քոխովա Օսէփ. էս դեղը խօ վարժապետի վրա ծախուած չի...

Խօսողը ուրիշներին էլ սիրտ տուեց.

— Փնուք Աստծու, ասաց մի ուրիշը, որ դրան էլ դուրս չի անում: Ասենք որ քու փեսէն ա, մենք ինչ մեղաւոր ենք. տեսնում ես, անողը մենք չենք, աղէն ա:

— Աղբէր, գոռաց Մարտիրոսը, էգ մարդը, էգ կուօն իմ տունը քանդել ա. երեխէրքը մեռնում են, իմ ջառուօնէն տալ կ'ըլի: Ազա՛ ջան, դուրս արա, կորչի..

Թեթև ազմուկ բարձրացաւ: Վարժապետը աներոջ քամակին չորացել, սեւացել էր: — Որ դուրս անի, գոռաց տանուտէրը, ինձ մի մեծ վնաս կը հասնի, աղջիկս էլ ուրիշի չեմ կարող տալ թէ ուզող չի ըլիլ, ան եղնա էս դեղը ուսումնարան կ'ունենայ...

— Որդիկ, բարձր ձայն ածեց տէրտէրը. ձեզանից կուրի հոտ ա փչում: Խի էք զուր իրար աչքից ընկնում: Էն բանը՝ որ աղէն ա անում, զուք խի էք խօսում:

«Սիրելիք, զուր մի նեղանաք, իրար մի անդատուէք: Այս վարժապետը ուսումնարանում ծառայ կը մնայ՝ ես մի ուրիշ նոր վարժապետ կ'ուզարկեմ ձեզ համար: Միայն զուք այս ասեցէք, տարեկան նրան ես թնչքան փող նշանակեմ:»

— Մեր կարողութիւնը քեզ այն ա, ազա ջան, լսուեց մէկից, հէնց ինչքան քու խղճմտանքը կը տայ՝ էնքան նշանակի:

«Շատ լաւ, ասաց վերատեսուչը, որովհետև իմ խղճի վրա էք բացում, ես կաշխատեմ համ լաւ վարժապետ ուզարկել, համ տարեկան ուճիկը քիչ նշանակել: Նորան լաւ կը պահէք, պնդոն հոգարարձուներ. նա կը լինի ձեր աջակիցը և ամեն բան կը հոգայ: Գուք նորան լսեցէք. ինչ էլ նա կ'անի, ես ձեզ էլ դրած կը լինեմ: Ես երկու ամսից լետոյ էլի կը գամ այս գիւղը և ինչքան ուրախ կը լինեմ, ինչպէս շնորհակալ կը մնամ, երբ տեսնեմ, որ ամենքդ էլ սիրով էք, ուսումնարանը կարգ ու կանօնով շարունակվում է:»

Ծառաներն արդէն ձիաները թամբել, սանձերը ընդունած սպասում էին: «Ռէ, օրը միջնում է: Ես էլ ստեղծու բան չունեմ: Այս խալֆայի տարեկան ուճիկն էլ, պարտքն էլ ես թղթով ձեզ կը դրեմ, կուզի՝ մնայ այնպէս, չի ուզի՝ կարող է հեռանալ: Աշխատեցէք շատ երեխաներ ժողովել: Նրանց թոշակի մասին, պ. հոգարարձուներ, զուք իմ ուզարկած վարժապետի հետ միասին հոգացէք: Այլ ևս գոմում ուսումնարան չը պահէք: Այնտեղ կենդանիներն էլ սատակում են: Այն մեծ տունը՝ ուր երեկ ժողով ունէինք, վարձեցէք ուսումնարանի համար — նա չարմար էր: Լսում էք, ակը հայր, ասածներս:»

— Որդի աղա, ասաց տէրտէրը, էգ բաւորը զուք մեզ թղթով դրեցէք. հիմի մեզանում խելք չը կայ:

«Շատ բարի: Ես այժմ գնալու եմ Գաղէթ. այն գիւղումն էլ ուսումնարան պէտք է բաց անեմ: «Մնաք

բարև»—ասաց նա, եփնջին թիկունքն առած նստեց ձիուն:

— Բարի ճանապարհ, աղա ջան, մոռանաս ոչ...

«Միամիտ մնացեք» — վերջին խօսքն էր. նա սուպանդակեց ձիուն. իր երկու ձիաւորներից մէկը առաջն ընկաւ: Քիբունց Մարտիրոսը նրանց առաջը կտրեց ու գէպի իր տունը տարաւ: Մարդիկ լեռեից սալշած մնացին: Վերատեսուէր Հիւանդներին էլ տեսնելով ու հարկաւոր խըատը տալով, անցաւ, գնաց...

Տանուտէրի ու խալիֆայի միակ միթիթարիչն ու յուսադրողը տէրտէրն էր:

«Վարժապետի համար անախորժ վճիռը» շուտ տարածուեց ամեն տեղ:

Ի Զ.

Վ Ե Ր Ջ Ի Ն Գ Լ Ո Ի Խ

Երկու շաբաթից լետոյ եկաւ այս գիւղը թեմական վերատեսչից ուղարկուած մի երիտասարդ, որը Ներսեսեան դպրոցի սաներիցն էր: Նա լաւ հիւրասիրովեց այտեղ և նորընտիր հոգաբարձութեան հետ գործունէութեան գիմեց՝ համաձայն թեմական վերատեսչից ստացուած զբաւոր հրահանգներին: Նա աշխատում էր գրաւել հասարակութեան սիրտը, որով և արգարացներ իր իշխանաւորի առ ինքն ունեցած յոյսերը: Նա բերել էր իր հետ նոր դասագրքեր աշակերտաց համար: Ուսումնարանի համար վարձեցին Ալեքանց մեծ տունը, որն աւելի յարմար էր: Վկուցին նստարանների հոգսը քաշել:

Թեմ. վերատեսչի հրամանով՝ խալիֆան տարեկան պէտք է ստանար 40 բուբլի իր ծառայութեան վարձը: Նա երբ տեսաւ՝ որ նոր վարժապետը նոր ուսումնարան բացեց, որ ինքը պարտաւոր էր անխօս ծառայել, որ իր պատիւն ու հռչակն ընկաւ ամենի մօտ, որ այլ և՛ս առաջուան դիրքումը չէ. երբ տեսաւ՝ որ իր պաշտպաններն էլ հետզհետէ թուլանում են և տանուտէրը միտքը փոխել, ասես թէ չի ուզում ընդունել նրան ու աշջիկը տալ, որ էլ առաջուան պատիւներն ու նուէրքները չի ստանում և միմիայն «երազ տեսնողն» է իրան տես գալիս, ամօթ ու նախատինք համարեց ծառայլինել այն ուսումնարանում, ուր ինքն առաջ անձնիշխան էր, բռնակալ էր. ինքնասիրութիւնից զրդուեց, թողեց նոր վարժապետին, գիմեց տէրտէրին ու տանուտէրին այս խօսքերով.

«Ի՞նչք իմ պատճառաւ ոչ ոքի աչքէն մի ընկնէք. ետիկ չեմ կրնայ ըլլալ ծառայ անտեղ, ուրտեղ վարժապետութիւն կ'ընէի: Ենորհակալ պէտք է ըլլամ, որ դուք զիս պահեցիք: Փառքի ըլլաս, տէր հարա, որ զիս խնամք ըրիր: Ասկէ ետե ինձի ուսումնարանէն յոյս չբկայ: Ետիկ արհեստ մ'ունիմ. կ'երթամ աշխատանք կ'ենեմ, գլուխս եօլայի կու տանիմ: Օսէֆ հարիկ, թէ կուզես նէ՝ աղջիկդ տուր ինձի. ես անոր աղէկ կու պահպանիմ, թէ ոչ՝ հէչ զօւ չունիմ, աս գեղումը մնալաւ միտք չունիմ: Իմ վագոս լմնցած է:»

— Որդի, ասաց տէրտէրը, ես էլ ցաւում եմ, որ մեր բոլոր աշխատանքը ջուրը թափուեց: Ի՛նչ անես, դու ինքդ շատ լաւ տեսար, որ նոր վարժապետին մենք չը գտանք, քեզ գրկեցինք: Հիմի նոր խաունի—խաունի անենք — եղ էլ մարդութիւն չի, իմ ծերութեանը չի պատ-

կանիլ: Թէ կ'ուզես՝ մնա՛ այստեղ, քու գեղն ա. թէ չէ՝ դու գիտաս:

— Գնա՛, դադէն, խօսեց տանուտէրը, տէրը քեզ հետ. էս գեղիցը քեզ էլ օգուտ չը կայ. քանի կենաս՝ դու՛ մաններս կ'աւելանան: Միամիտ կաց, իմ աղջկայ ուզողներ շատ կան, որ լաւի չըրտամ՝ վատի հօ կը՛տամ: Երբ որ էլ ուզենաս՝ կարող ես իմ տուն դալ-զնալ: Մենք քեզ չենք մոռանալ. դու քու արևի ձէնն ա՛ծա: Գու չես կարող քաղքից եկած, քաղքումն ուսում առած վարժապետի հետ կշեռքի թալը մտնել...

«Ըշտէ՛ որ ագպէս է, թո՛ղէք, հարիկս, ձեռքներդ պաղնում:» Այս խօսքն անելիս, նրա աչքերը արտասուքով լցուեցին. համբուրեց երկուսի ձեռքն էլ, տէր հօր օրհնութիւնը ստացաւ ու հեռացաւ:

Այնուհետև նա մէկ հաստ դազանակ ձեռն առած, աղօթագրերով լիք հաբգէն կոխքիցը կախ արած, ընկաւ հայոց գիւղերը: Պարզամիտ գեղջիուհին ու միամիտ գիւղացին խալիֆայ — գրբացի գոյութեան աղբիւրը դարձան: Նա գրբացութիւնով իր գլուխը պահում էր և աւելի ու աւելի մոլորեցնում ժողովրդին: Մի տեղից նրան խուկում էին իր խաբեբայութեան համար, միւս տեղ սիրով ընդունում: Նրա ամենամեծ զէնքը թլիսման անելն էր:..

Այնուհետև սիրուն Վարգարոսի երեսին քաղցր ժպիտ էր խաղում. նա օրհնում էր վերատեսչի «օրն ու ումբըը», որ իր ազատութեան պատճառը եղաւ: Կարճ միջոցից՝ լեռոյ նա նորահարս դարձաւ իր ուղած տներից մինում:

Այնուհետև կանայքն իրար հետ խօսելիս ասում էին. «Աստօճ, մեր հանգն ու դաշտը կանաչ պահի, մեր

գեղի գլխին արևն ու լուսինը անպակաս վառի: Աստօճ, շէնք ու շնորհք տուր մեր ուսումնարանին, մեր երեխանցը ուշք ու միտք, մեր նոր վարժապետին հալալ սիրտ ու սաղ ջան.. Թող կորչի էն գրբացը, էն կռօն, էն մարդակեր վարժապետը: Տեսէք, այ կնանիք, երեխէրքը հիմի սնց են ուրախ — ուրախ ուսումնարան թըռչում, սնց են լաւ կարգում, խիթարվում: Աստօճ, ժամի ծոցումը պահի մեր երեխանցն էլ, մեր նոր վարժապետին էլ...

127
11
31

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Երես
Վարդ	1
Միաբանութիւն	12
Աշուղ և վճիռ	17
Օջաղ և ուսումնարան	23
Կանանց զրուածիւնը և ճաշակը գէպի ուսումը	29
Նախապարաստութիւն	37
Մանկական կեանք	41
Հողը փող, փողը հող	57
Կարգ ու կանոն	62
Հոշակ	70
Վարձատրութիւն	78
Գահիճ	83
Անկումն	93
Գոմ և զրոյց	96
Մօր մրմունջը.	101
Նշանագրութիւն	107
Խօսքի տեղ գործ. Գոյր ու եղբայր միասին.	
Սիրոյ ուժ	116
Մարգարտին աչքալուսէք	126
Հարսանիքի պատրաստութիւններ	132
Տարակուսանքներ	137
Խալիֆան մազէ կամուրջի վրա	143
Ուսումնարանին տեսութիւն	155
Ուսումնարանի նոր հիմնաքարը	163
Ուսումնարանի գոյութիւն պահպանող սիւ- ները	171
Անտորժ վճիռ վարժապետի համար	176
Վերջին գլուխ	181

2 MAR 2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0465034

